

Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek.
Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

This work has been digitized at Gothenburg University Library.
All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text. This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

Speciallärarlinjen
Lärarhögskolan
Skänegatan 18
Göteborg S

GÖTEBORGS UNIVERSITETSBIBLIOTEK

100159 1340

LÄROPLAN FÖR SÄRSKOLA

Skola för grundundervisning

TILLHÖR REFERENSBIBLIOTEKET
UTLÅNAS EJ

SKOLÖVERSTYRELSEN

STOCKHOLM 1968

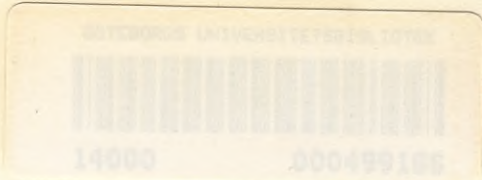
roplan
skolan

Pedagogiska biblioteket

REF
Läroplaner
L1

Spec ped

REF

LÄROPLAN FÖR SÄRSKOLA

Skola för grundundervisning

PEDAGOGISKA INSTITUTIONEN
LÄRARHÖGSKOLAN I GÖTEBORG

Ex. 1

KUNGL SKOLÖVERSTYRELSEN

Stockholm 1968

E

INNEHÅLL

FÖRORD	2
I MÅL OCH RIKTLINJER	3
Särskolans elever	4
II ALLMÄNNA ANVISNINGAR FÖR SKOLANS VERKSAMHET	9
Hem-skola-samhälle	
Skolans inre arbete	12
Eleven-läraren	
Undervisning	15
Lärostoff	
Allmänna synpunkter	
Speciella moment	
Sinnesövning, Artikulationsträning	16
ADL-träning	17
Sexualkunskap	18
Undervisningsformer och arbetssätt	19
Grupparbete - enskilt arbete	
Motivation	
Aktivitet	20
Konkretion	21
Hemuppgifter och arbetsfostran	
Specialundervisning	22
Riktlinjer för uttagning av elever till special- undervisning	
Specialundervisning	
Elevvård	25
Eleviakttagelser som underlag för elevvård	
Elevråd	26
Elevernas fritidsverksamhet	27
Arbets- och yrkesorientering	28
Hälsoundervisning	
Skolsvårigheter	
Bedömning av elevernas arbetsresultat	29
Allmänna anvisningar	
Speciella anvisningar	
Uppförande och ordning	30
Uppflyttning och placering i årskurs	

Planering och samverkan	31
Hjälpmedel och arbetsmaterial	
Hjälpmedel för eleviakttagelser	
Allmänna synpunkter på materielen i undervis-	
ningen	
Skolbibliotek.....	32
Audiovisuella hjälpmedel	33
III TIMPLAN	34
Allmänna bestämmelser	
Timplan	36
Anmärkningar	37
IV KURSPLANER MED ANVISNINGAR OCH KOMMENTARER	38
Svenska	
Matematik	52
Orienteringsämnen	76
Riktlinjer	
Kristendomskunskap	85
Hembygdskunskap	90
Samhällskunskap	97
Historia	104
Geografi	106
Naturkunskap	110
Kemiska och fysikaliska företeelser samt tekniska	
tillämpningar (Bil)	115
Förteckning över arbetsområden	119
Sinnesövningar	142
ADL-träning	159
Musik	168
Teckning	178
Slöjd	196
Hemkunskap	218
Gymnastik	236
Praktisk yrkesorientering	263
Handledning och studieplan i sexualundervisning i	
särskolan (Bil 1)	267
Samlevnadsfostran (Bil 2)	286

FÖRORD

Med stöd av 39 § särskolstadgan utfärdar SÖ denna läroplan för särskolans skola för grundundervisning.

Den är nära ansluten till läroplan för grundskolan och utformad enligt de riktlinjer som gäller för revidering av denna läroplan, varför den beräknas kunna användas även i nya pedagogiska arbetsformer såsom exempelvis längre arbetspass.

Läroplanen upptar mål och riktlinjer samt allmänna anvisningar för skolans verksamhet, timplaner och kursplaner. Med sikte på särskolans behov ges speciella anvisningar för bl a sinnesövningar och ADL-träning.

Läroplanen fastslås att gälla försöksvis under läsåren 1968/69 och 1969/70.

Stockholm i augusti 1968.

Kungl Skolöverstyrelsen

L Ä R O P L A N F Ö R S Ä R S K O L A

Skola för grundundervisning

I Mål och riktlinjer

I särskola för grundundervisning (Grundsärskola) skall enligt lagen angående omsorger om vissa psykiskt utvecklingsstörda undervisas enligt läroplan fastställd av SÖ.

Mål och riktlinjer är generellt sett desamma för grundsärskolan som för grundskolan. Den utvecklingsstörde elevens begränsade intellektuella resurser leder emellertid till vissa speciella konsekvenser rörande undervisningen.

Skolans uppgift att ge sina elever en så harmonisk utveckling som möjligt såväl i deras skol- som vuxensituation, innebär för grundsärskolan en svårare avvägning än för grundskolan mellan kunskapsmeddelande och den sociala funktionsträningen. En skolsituation ställer oftare ett intellektuellt krav på individen än vad samhällssituationen efter skolans slut behöver göra, där kravet i stället är i hög grad socialt. I grundsärskolan skall undervisningen avvägas så att den i största möjliga utsträckning överensstämmer med den som meddelas i grundskolan ifråga om kunskapsinnehåll och färdighetsträning, men den skall samtidigt klart inriktas på att lägga särskild vikt vid moment som förbereder eleverna för deras vuxenfunktion. I särskolan accentueras även kravet på anpassning av undervisningen efter varje elevs individuella nivå inom olika inlärnings- och träningsområden. Man måste därför skapa tillrättalagda inlärnings-situationer för varje enskild elev. Därvid uppmärksammas elevens inlärningshastighet, abstraktionsförmåga, minnesfunktioner etc.

Gränsdragningen mellan grundsärskolan och träningskolan kan i vissa fall vara svår att göra. Båda avser att föra fram eleverna till en god social funktionsduglighet. I grundsärskolan är den sociala funktionsträningen samordnad med teoretisk undervisning i långtgående överensstämmelse med grundskolans verksamhet, medan i träningskolan undervisningens

tyngdpunkt läggs i praktisk färdighetsträning.

Till grundsärskola hänvisas elever, som efter en noggrann individuell pedagogisk, psykologisk och medicinsk bedömning anses kunna tillgodogöra sig undervisningen i denna skolform men ej följa undervisningen inom det allmänna skolväsendet. En riktlinje för hänvisning av en psykiskt utvecklingsstörd elev till skola för grundundervisning kan vara, att eleven bedöms kunna lära sig läsa och skriva så, att han kan utnyttja dessa färdigheter för att tillägna sig övrig undervisning. Om eleven ej bedöms kunna nå denna grad av läs- och skrivförmåga bör han undervisas i träningsskolan.

Från denna riktlinje bör emellertid undantag göras för elev, vars brister ifråga om själva läsförmågan inte står i proportion till den allmänna förmåga han uppvisar. Sålunda skall elever med speciella läs- och skrivsvårigheter undervisas i grundsärskola såvida detta i övrigt är lämpligt.

SÄRSKOLANS ELEVER

Eleverna i grundsärskolan karakteriseras av individuella variationer på samma sätt som elever vid andra skolor.

Hos psykiskt utvecklingsstörda elever förekommer dock i högre grad svårigheter i olika avseenden. Dessa svårigheter adderas ofta till varandra och tar sig uttryck i psykisk utvecklingsstörning. Detta drag dominerar och kan sägas vara det gemensamma för särskolans elever vilket kräver särskilda pedagogiska åtgärder. Undervisningen måste både beträffande innehåll och metodik avvägas med hänsyn till elevernas förutsättningar.

I det följande lämnas en kort redogörelse för några av de svårigheter som kan känneteckna psykiskt utvecklingsstörda elever. Bland särskolelever finner man sålunda de som

- uppvisar vissa hjärnskador. Vid experimentella undersökningar har man hos dessa funnit en nedsatt aktivitet i centrala nervsystemet. Denna skada orsakar att de som späda inte kan uppfatta svaga och kortvariga påverkningar och inte heller små subtila skillnader mellan olika påverkningar. På grund av nämnda brister i den centrala aktiviteten, reagerar de också mer eller mindre slumpartat på retningar utifrån. De kan inte heller hålla fast vid en viss påverkan eller sila bort sådana intryck som är ovidkommande,
- har utpräglade perceptionssvårigheter, vilket medför att de upplever tingen på ett odistinkt sätt. Med oskarpa och konturlösa upplevelser i bakgrunden är det sedan rimligt att anta att föreställningarna, eller minnesbilderna av dem, blir än mer oskarpa och konturlösa.

De inlärningssvårigheter som beror på bristande förmåga att uppfatta och särskilja drabbar i hög grad individens verbala funktioner. Språkuppbyggnaden innebär exempelvis att ur omgivningens komplexa språkstruktur kunna urskilja detaljer, som därefter systematiseras till ett utbyggt och färdigt språk. S k försenad talutveckling beror också till en del av bristande förmåga att uppfatta och särskilja. Försenad talutveckling innebär att barnet har förvärvat felartikulationer som det behåller långt utöver den tidpunkt vid vilken barn vanligtvis brukar ha förvärvat ett korrekt uttal,
- ej har fullt utvecklade förmåga att se bort från oväsentliga drag hos tingen och motsvarande föreställningar, och att konstatera samt hålla fast vid det som är utmärkande för en viss kategori. En verbal svaghet ökar ytterligare bristerna i generaliseringsförmågan. Språket kan då ej utnyttjas till att sammanföra i yttre avseenden så olika företeelser som t ex fiskar, fåglar och ormar till kategorin djur eller sedlar och mynt till kategorin pengar,
- uppvisar störningar i minnesfunktioner, vilket bl a försvårar möjligheten att befästa föreställningar och sys-

tematisera omvärlden. Nödvändiga minneskunskaper blandas med mindre viktiga. Har eleven dessutom ett utvecklade språk kan detta inte utnyttjas till att befästa och förstärka föreställningarna. Eleven kan med andra ord inte påminna sig företeelserna genom att säga namnet på dem,

- brister i förmåga till abstrakt tänkande där bl a tids- och rumsuppfattning, räkneförmåga samt den tidigare nämnda generaliseringsförmågan ingår. Flertalet elever i särskolan kräver i dessa avseenden särskild uppmärksamhet. För att göra undervisningen tillgänglig för elever med svårigheter av detta slag måste undervisningsstoffet i hög grad konkretiseras,
- har svårigheter i social anpassning. Detta kan ta sig uttryck i bl a inkorrekta beteenden och attityder orsakade av bristande förmåga att uppfatta nyanser och alltför få sociala kontakter utanför en begränsad miljö. En elev i den situationen tillgriper ofta gentemot utomstående sådana handlingsmönster, som inarbetats i relation till den närmaste omgivningen och som därför ter sig distanslösa och kanske också i andra avseenden inadekvata. En viss egocentricitet iakttas även hos många särskolelever, vilket kan ha sin grund även det i en begränsning av miljön och där då den egna personen får alltför stor betydelse. Brister i omdömesförmågan beror till stor del på för få övningstillfällen och inverkar även de menligt på den sociala anpassningen. Nära förbundet med social anpassning är också på vilken anspråksnivå individen befinner sig. Många särskolelever har en alltför låg anspråksnivå delvis beroende på omgivningens attityder gentemot dem,
- har utvecklade motorik. Detta tar sig uttryck bl a i koordinationssvårigheter, som leder till att deras rörelser och handlingar brister ifråga om säkerhet, snabbhet och mjukhet. De använder dels fel muskler och dels fler muskler än nödvändigt, vilket får till följd såväl ett inadekvat rörelseschema som en viss klumpighet,

- företer koncentrationsstörningar av olika grad. Dessa orsakas bl a av att intryck tas emot på ett osorterat och oklart sätt. Oförmåga att samordna olika stimuli ger osäkerhet och fladdrighet. Man finner också hos denna elevgrupp tendenser till tankeflykt, dagdrömeri och motorisk oro, vilket allt påverkar koncentrationen. Svårigheter i dessa avseenden kan i sin tur inverka negativt på uppmärksamhet och uthållighet,
- har en relativt utvecklad kreativ förmåga, som minskar det konstruktiva tänkandet och initiativförmågan.

Pedagogiska konsekvenser av de svårigheter som sammantagna gör att eleven betecknas som psykiskt utvecklingsstörd blir framförallt följande.

Det gäller att finna både de färdighetsområden där eleven har sin styrka och de områden där han visar sin svaghet. Läraren måste ställa en pedagogiskt relevant diagnos med hänsyn till de individuella variationer i utveckling som eleven uppvisar och utveckla ett tränings- och undervisningsprogram utifrån denna diagnos. I detta avseende bör beaktas, att varje elevs individuella handikapp kan habiliteras till en viss grad, samt vikten av att ytterligare utveckla elevens färdigheter inom områden där han visar sina bästa förutsättningar.

Undervisningen måste stimulera och träna eleverna att successivt förvärva sådana erfarenheter som de tidigare ej förmått att spontant tillgodogöra sig.

I sin grundläggande undervisning måste särskolan därför träna eleverna i sinnenas funktioner. Vidare måste undervisningen hjälpa eleverna att bygga upp ett ordförråd som vilar på konkret erfarenhet samt ge dem en för begreppsbildning nödvändig upplevelse av företeelsernas inre sammanhang. Eleverna måste därjämte tränas i att förvärva korrekta artikulationer, smidiga koordinationer och god kroppshållning.

Träningen måste för att bli meningsfull och effektiv följas

upp av tillämpningsövningar i sociala situationer av ökande svårighetsgrad.

Efter hand inriktas undervisningen på att meddela ett efter varje elev väl avpassat kunskapsstoff, som så långt detta är möjligt, överensstämmer med vad som ges i grundskolan.

Det är av vikt att söka åstadkomma ett positivt samspel mellan eleverna och omgivningen, så att de kan känna tillförsikt och uppskattning inför förelagda uppgifter. Dessa skall vara väl avvägda och överensstämma med elevernas förutsättningar. Huvudprincipen i undervisningen bör dock vara att successivt öka svårighetsgraden i uppgifterna. Denna stegring av kraven på eleven, måste ske på ett sådant sätt, att han i sitt arbete upplever att han lyckas. Att känna tillfredsställelsen av att ha utfört ett arbete väl, är av större värde för elevens realitetsuppfattning än beröm för uppvisat resultat.

II Allmänna anvisningar för skolans verksamhet

De anvisningar som gäller för grundskolan är i stort sett tillämpliga även på grundsärskolan. Vissa särskilda förhållanden bör därvid beaktas. Så kan t ex avsnitten i de allmänna anvisningarna, om det fria tillvalet och specialundervisningen icke tillämpas i grundsärskolan i oförändrad form. Även i övrigt bör anvisningarna för grundskolan tillämpas med hänsyn tagen till de speciella synpunkter som meddelas i det följande.

Hem - skola - samhälle.

För att grundsärskolan framgångsrikt skall kunna fullfölja sin undervisande och fostrande uppgift är det önskvärt med en systematisk samverkan mellan skolan och elevernas hem samt mellan skolan och samhället i stort. De yttre formerna för denna samverkan är givetvis beroende av lokala förutsättningar och får modereras med hänsyn härtill. Riktpunkten måste emellertid vara en efter hand alltmer fördjupad samverkan.

Samverkan med hemmen kan sägas innehålla tre varianter, nämligen kontakt, information och direkt samarbete.

Initiativet till en förtroendefull samverkan mellan hemmet och skolan faller på skolan, i första hand på den lärare som är klassföreståndare. Redan den första kontakten bör ges en personlig prägel och bör tas så snart som möjligt sedan läraren fått eleven i sin klass. Föräldrarna måste få känna, att skolan har en omvårdande och välvillig attityd. Det är önskvärt, att läraren i samband med att han tar emot nya elever på lämpligt sätt kontaktar elevernas föräldrar och meddelar hur han lättast kan träffas om föräldrarna har några önskemål eller frågor. De skall veta, att de alltid kan vända sig till skolan och att de är välkomna. Denna första kontakt utgör grundförutsättningen för den fortsatta samverkan. Nästa steg i den fördjupade samverkan innebär lämpligen att läraren inbjuder föräldrarna till ett informationsmöte. Detta är speciellt viktigt när läraren tar emot

elever som kommer till särskolan efter att dessförinnan ha gått i en annan skolform. Om ett allmänt informationsmöte hålls vid läsårets början, kan läraren få tillfälle att klargöra vad särskolans undervisning innebär och av vilken anledning man arbetar på ett sätt som skiljer sig från det som föräldrarna varit vana vid från andra skolor. Det är helt naturligt att föräldrarna på grund av en i och för sig alldeles riktig strävan att göra det bästa för sina barn, önskar få en allsidig information om vad den nya skolformen innebär. När de från början informeras om de åtgärder som särskolan vidtar, finns stora utsikter att de skall förstå meningen med särskolans undervisning och dess avvikelser från grundskolans exempelvis ifråga om arbetstakt. En god insikt om skolans arbete bör även ge föräldrar större möjlighet att avväga träningen i hemmet och i denna undvika över- och underkrav. Läraren bör också informera föräldrarna om viktiga detaljer rörande skolans organisation, skolpliktens längd samt om möjligheter till yrkesundervisning m m.

Det som här sagts om föräldrakontakt gäller självfallet också om förhållandet mellan skolan och dem som vid elevhemmen har ett ansvar motsvarande föräldrarnas. För att kunna delta stödande i ett uppfostringsprogram tillsammans med läraren är det nödvändigt, att elevhemmens personal är helt på det klara med varthän skolan syftar med sina åtgärder.

Det tredje steget av samverkan innebär att föräldrar och de som är i föräldrars ställe aktivt medverkar genom att följa upp delar av den undervisning som skolan ger. Ett stort antal delmoment i undervisningen lämpar sig utmärkt väl att anförtro till uppfostrare under elevernas fritid. Somliga moment behöver tränas särskilt ofta, och en förstärkning under fritiden vid sidan av den direkt lärarledda undervisningen är nödvändig för att verkligt goda resultat skall uppnås. Andra moment kan inte tränas enbart i skolsituationen, emedan träningen där blir alltför artificiell. Till den förra gruppen hör t ex enkel artikulationsträning för att eleverna inom rimlig tid skall befrias från försenad talutveckling och vidare elementär ADL-träning (Anpassning för

Daglig Livsföring), för att eleverna skall göras oberoende av vuxenhjälp vid påklädning och dylikt. De senare träningsmomenten omfattar framför allt hur man agerar i vardagliga situationer. Denna träning att fungera i sociala sammanhang måste förläggas till den miljö, där momenten naturligt ingår, den måste upprepas, och den sker bäst som individuell träning.

Relationerna mellan skolan och samhället måste byggas upp gradvis, så att eleverna lär känna olika sociala situationer av ökande svårighetsgrad och lär sig att fungera med allt större självständighet och säkerhet. Ett väl avvägt samspel mellan det utvecklingsstörda barnet och dess omgivning är mycket betydelsefullt för barnets sociala utveckling, genom sina ursprungliga svårigheter provocerar barnet ofta sin omgivning, till en extra omvårdnad. Denna är helt riktig under förutsättning att den samordnas med lämpligt utformade krav på barnets egen förmåga. I annat fall är risken överhängande att barnet börjar leva sig in i rollen att vara den ständigt hjälpsökande, vilket i sin tur leder till att omgivningen blir alltmer beskyddande mot barnet och därför ytterligare ökar sin omvårdnad.

En grundförutsättning för att man skall kunna etablera en frimodig och utvecklande kontakt med jämnåriga och vuxna utanför den allra innersta cirkeln är att individen kan klara sig själv någorlunda i nivå med vad som är genomsnittligt för hans ålder. Första åtgärden ifråga om social anpassning blir därför att ge eleverna en sådan träning inför kontakten med utomstående att de frigörs från det beroende av andras hjälp ifråga om vardagliga aktiviteter som inte sällan har blivit en vana för dem.

Elevernas kontakter inskränker sig ofta till den snäva sociala krets, som hemmet utgör, och de har därför tillägnat sig endast en ringa del av de erfarenheter och upplevelser, som andra barn i motsvarande ålder förvärvat. Så snart eleverna gjorts tillräckligt oberoende av hjälp från utomstående ifråga om sådana aktiviteter som att sköta elementär hygien

och klara sin påklädning, blir det därför skolans uppgift att föra ut eleverna i olika sammanhang, där de så effektivt som möjligt kan ta igen det de tidigare gått miste om.

För att göra övergången till träning utanför klassrummet mjuk och positiv bör man i klassrummet förträna olika moment som ingår i den verkliga sociala situationen, varefter tillämpningen i den riktiga miljön sker genom träning i små grupper eller ännu hellre individuellt och när så kan ske i samarbete med föräldrar eller elevhemspersonal.

SKOLANS INRE ARBETE

ELEVEN - LÄRAREN

Det hänsynstagande till varje enskild elev, som måste vara utmärkande för särskolans undervisning och fostran, medför att lärarens personliga påverkan på eleven blir förhållandevis stor. Läraren bör vara medveten om att detta förhållande kan vara både en tillgång och en belastning när det gäller att påverka elevernas utveckling.

Individuell träning i verbal kommunikation bör genomsyra verksamheten i särskolan. Den är betydelsefull från den synpunkten att eleverna genom att tala med en vuxen förvärvar en ökande förmåga att bredda sina sociala kontakter. Talgemenskapen med den vuxne ger också en grundförutsättning för den trygghetskänsla som i sin tur är en förutsättning för att eleverna skall utvecklas positivt.

I den dagliga talkontakten är det av vikt att varje vuxen som har hand om eleverna talar tydligt och lugnt. Här avses en tydlighet som tar hänsyn till att utvecklingsstörda barn endast med svårighet uppfattar nyanser. Att höja rösten och tala fort kan ur vuxensynpunkt vara en helt banal företeelse, medan det finns risk att det av barnet uppfattas som att den vuxne grälar. Vuxnas gräl är en företeelse som de flesta barn upplever med olust, vilket är förklarligt med hänsyn till ett barns totala beroende av vuxnas omvårdnad och att den vuxne därför är barnets enda källa till trygghet.

Psykiskt utvecklingsstörda elever uppvisar som regel inte samma grad av social distans gentemot sin omgivning som andra elever i motsvarande åldrar gör, vilket oftast medför att de visar läraren en direkt och öppen tillgivenhet. En dylik positiv känslolinställning från elevernas sida utgör ett fint utgångsläge för lärarens fostrande uppgift.

Lärarens egna attityder som han mer eller mindre automatiskt förmedlar till eleverna är betydelsefulla i framför allt två viktiga avseenden. Det ena är att eleverna övertar lärarens inställning till ting och personer i omvärlden. Genom den får han sina elever att se upp till eller ner på, tycka synd om eller vara frimodig inför samma personer och saker som han. Lärarens föredöme är även betydelsefullt vid den attitydträning som avser att lära eleverna att uppträda rätt i olika sociala situationer.

Den andra effekten är att elevernas uppfattning om sig själva påverkas av lärarens attityd till dem. Elevens tilltro till sig själv och till sin förmåga är i hög grad en återspeglning av hur omgivningen - och då framför allt den vuxna omgivningen - uppfattar hans förmåga. Läraren måste genom sin egen attityd mot eleverna aktivt medverka till att deras tilltro till sin förmåga blir realistisk.

Vid bedömning av elevernas prestationer och när det gäller att låta dem känna framgång inför fullföljda uppgifter ställs stora krav på läraren. Beröm och kritik skall avvägas så att eleven upplever lärarens bedömning som en uppmuntran, även om den inte innehåller enbart beröm. Man får som lärare inte dra sig ur denna svårighet genom att ge eleverna för mycket beröm, vilket man lätt kan frestas till eftersom de ofta tidigare blivit alltför litet uppmuntrade.

Eleverna bör successivt tränas att värdera sina egna prestationer. Detta underlättas om man vid bedömningen av en prestation preciserar vilka detaljer som är bra och vad som kan bli bättre. Ges enbart ett generellt beröm eller klander försvåras elevernas möjligheter att få en realistisk uppfattning om sig själva, vilket på lång sikt kan hindra deras realitetsanpassning.

Den stora tillgivenhet som psykiskt utvecklingsstörda elever ofta visar läraren kan under vissa omständigheter leda till en fördröjning av elevens utveckling till självständighet. S k tillgivenhet innebär ofta ett otillfredsställt kontaktbehov och situationen bör ses mer ur elevens synpunkt än ur lärarens. Som lärare känner man självfallet glädje över att vara omtyckt av sina elever och det är därför förklarligt om läraren skulle frestas att binda eleverna till sig för hårt. En sådan känslobindning, som - när den är lagom - utgör den bästa förutsättning för elevernas anpassning, kan om den överdrivs leda till effekter av icke önskvärt slag för elevernas sociala anpassning på lång sikt. Man bör uppmärksamma att känslobindningen till en lärare lätt leder till att eleven i alla sammanhang tyr sig till den läraren och därmed inte vänjer sig vid andra vuxna. Därigenom försvåras elevens träning i att fungera självständigt. Nödvändig känslokontakt för framgångsrik fostran bör upprätthållas men måste balanseras så att den inte medför negativa konsekvenser för eleven.

Läraren skall i sitt förhållande till eleven beakta hans fysiska och emotionella utveckling. Enbart hänsynstagande till den intellektuella kapaciteten kan leda till att eleven bibehåller ett inadekvat naivt beteende.

Bland psykiskt utvecklingsstörda elever såväl som inom andra elevgrupper finns de som ställer sig avvisande och till och med fientliga till skola och lärare. Det finns också elever som förhåller sig känsloneutrala och slutna och som kan vara svåra att komma underfund med. I sådana fall måste läraren vara uppmärksam på den samspelseffekt som kan uppkomma då han inte fungerar bra i förhållande till en viss elev.

För att undvika detta måste läraren, förutom att vara uppmärksam på sig själv och sina reaktioner gentemot eleverna, snarast möjligt skaffa sig upplysningar om elevernas bakgrund. Det är vidare nödvändigt att han fortlöpande håller sig underrättad om olika faktorer och förhållanden, som kan framkalla avvikande beteenden hos barn. Gedigna mentalhygie-

niska kunskaper är nödvändiga också av det skälet att läraren måste kunna bevaka att en elev kommer under adekvat behandling om han uppvisar beteenden, som tyder på allvarliga mentala störningar eller sjukdomstillstånd.

UNDERVISNINGEN

LÄROSTOFF

ALIMÄNNA SYNUNKTER

I skolan för grundundervisning bör huvudsakligen förekomma ämnesbunden undervisning och samlad undervisning. För ämnesbunden undervisning lämpar sig främst de grundläggande momenten i färdighetsämnena svenska, matematik och sinnesövning samt delar av ämnena för estetisk-praktisk och fysisk fostran. Sistnämnda ämnesgrupp kan också samordnas med andra ämnen. Samverkan mellan olika ämnen och ämnesgrupper sker genom samlad undervisning, med studier kring olika intresse- eller arbetsområden och med lärostoff från olika ämnen. Arbetsområdena bör i lämplig omfattning ges ett innehåll som är aktuellt för elevernas orientering i omvärlden och anpassning till samhället. Särskild träning i färdighetsämnena och ämnen för estetisk-praktisk och fysisk fostran måste erbjudas eleverna parallellt med den som kan anknytas till behandlade arbetsområden, emedan denna träning annars kan bli alltför knapphändig.

SPECIELLA MOMENT

Vid val av lärostoff och presentation av detta stoff måste hänsyn tas till elevernas inlärningsituation. Flertalet elever har vid skolgångens början inte tillgodogjort sig de erfarenheter och kunskaper rörande omvärlden som bör ligga till grund för vidare inlärnin. Skolans första uppgift blir därför att systematiskt tillförsäkra dem en adekvat erfarenhets- och kunskapsgrund.

Dessa grundläggande kunskaper meddelas huvudsakligen inom tre för särskolan specifika ämnesområden, nämligen sinnes-

övning, artikulationsträning och ADL-träning. Sexualundervisningen kräver i särskolan särskild omtanke med hänsyn till elevernas speciella situation.

SINNESÖVNING

Undervisning i sinnesövningar måste primärt förekomma i en förhållandevis renodlad form under särskilda lektioner, för att därefter följas upp i mera komplexa sammanhang som tillämpningsövningar i samverkan med andra ämnen. När exempelvis färgen röd lärs in sker detta dels genom en intensiv träning att uppfatta och särskilja denna färg under tillrättalagda undervisningssituationer och dels genom tillämpning i andra ämnen. Under sinnesövningarna tränas eleverna att med ökande snabbhet och precision uppfatta, särskilja och benämna olika påverkningar som når dem utifrån, vidare att minnas påverkningarnas karakteristika samt att sammanföra i kategorier företeelser alltefter deras gemensamma och särskiljande drag. Träningen byggs upp systematiskt från att först gälla enkla, okomplicerade påverkningar till att slutligen omfatta komplexa påverkningar presenterade i sitt naturliga sammanhang.

ARTIKULATIONSTRÄNING

Uttalsfel och andra talsvårigheter förekommer ofta hos de psykiskt utvecklingsstörda barnen. Om ett feluttal förekommit under så lång tid, att det blivit automatiskt, måste det bortarbetas genom systematisk träning i ofta återkommande pass.

Man låter eleverna få två slag av träning, varav den ena är en allmän träning, artikulationsgymnastik, och den andra innebär speciella övningar av sådana ljudförbindelser och ord som vållar direkta svårigheter.

På samma sätt som god grundkondition är en förutsättning för ett framgångsrikt idrottsligt precisionsarbete är artikulationsgymnastiken förutsättningen för att psykiskt utvecklingsstörda barn inom rimlig tid skall kunna prestera det

precisionsarbete, som en korrigerig av feluttal innebär.

För att bli effektiv måste artikulationsgymnastiken inte endast vara systematiskt genomförd utan också återkomma ofta. Eftersom man kan förutsätta att eleverna använder sina inkorrekta artikulationer så gott som dagligen måste den träning de får som motvikt också ges dagligen eller ännu hellre flera gånger om dagen.

ADL-TRÄNING

ADL-träning bör förekomma dels i klassrummet, dels i annan miljö utanför klassrummet. De flesta momenten inom ADL-träningen bör introduceras och förtränas i klassrummet men den övervägande delen av träningen skall bedrivas i för de olika momenten mest adekvata situationer.

ADL-träningen innebär en självständighetsträning inom huvudsakligen tre viktiga områden, nämligen att göra sig oberoende av hjälp från omgivningen ifråga om enkla vardagsaktiviteter, att kunna uppträda så komformt med gruppen jämnåriga som möjligt och slutligen att fungera adekvat i skiftande sociala situationer. Ju tidigare man kan etablera en kontakt mellan det utvecklingsstörda barnet och andra barn, desto mera stimuleras barnet genom detta umgänge, vilket resulterar i ökat självförtroende och större förmåga att klara sig själv.

Behärskar eleven viktiga elementära aktiviteter såsom klädsel, att äta snyggt och klara sin toalettfråga, finns också förutsättningar för att han skall förvärva tillräckligt med självförtroende för att våga ta kontakt med andra och även få utbyte av denna kontakt. Ju högre grad av självständighet och färdighet beträffande viktiga elementära aktiviteter, som den psykiskt utvecklingsstörde har, desto större möjlighet får också omgivningen att på ett naturligt sätt acceptera honom.

När det gäller kontakten med utomstående möter träningen förhållandevis stora problem av den anledningen att flerta-

let elever saknar känsla för social distans. Träningen måste därför inriktas på att lära eleverna iaktta en viss måttfullhet och återhållsamhet i umgänget med andra människor. Det gäller t ex att uppfatta rätt nyans ifråga om att hälsa, dvs att vara hövlig utan att utveckla en alltför iögonfallande och påträngande artighet, att inte ställa personliga frågor till människor, till vilka man inte har en nära relation, eller att själv delge obekanta sina privata upplevelser.

Vid sidan av direkt träning till kontakt, där eleverna måste erbjudas modeller att kopiera, faller det på läraren - och i tillämpliga delar på övriga vuxna i omgivningen - att inte godta eller overse med distanslöst beteende från elevernas sida utan att ställa krav som liknar dem som livet utanför skolan ställer. Självfallet måste detta ske med mjukhet och med hänsyn tagen till de särskilda svårigheter som kan gälla enskilda elever.

SEXUALKUNSKAP

Undervisningen i sexualkunskap förutsätter att den största hänsyn tas till elevernas särskilda situation. Innehållsmässigt är denna undervisning i allt väsentligt gemensam med grundskolans, men den kompliceras av sådana omständigheter som att särskolelever som vuxna förhållandevis sällan gifter sig och av deras svårighet att själva bilda sig ett omdöme om andra människor. Deras behov av emotionella kontakter liksom deras förut påtalade brist på social distans är några av de faktorer, som kan innebära problem, när det gäller sexuella frågor. Man bör ha klart för sig att även om sannolikt endast ett fåtal av dem gifter sig, så kommer några av dem att så småningom leva samman sexuellt utan att vara gifta. Läraren bör därför i sin framställning sakligt redogöra för olika former för sexuellt samliv, såsom tillfälliga förbindelser med personer man inte känner, varaktiga förbindelser och äktenskap. Därefter tar man upp olika etiska uppfattningar och de olika positiva och negativa si-

dor, som de berörda formerna för sexuell samlevnad för med sig, vad de ställer för krav på individen, vad de kan ge av positiva upplevelser och vad de kan innebära för risker. En dylik uppläggning av undervisningen leder till att man kan varna eleverna för de stora risker det kan innebära att följa med obekanta personer, samtidigt som man inte behöver uttala några värderingar, som på lång sikt kan leda till negativa effekter för eleverna.

UNDERVISNINGSFORMER OCH ARBETSSÄTT

GRUPPARBETE, ENSKILT ARBETE

Eleverna bör tidigt tränas att klara uppgifter på egen hand. En dylik självständighetsträning är nödvändig som förträning till olika former av samarbete eleverna emellan.

Läraren måste avgöra från fall till fall huruvida den form av samarbete, som grupparbete innebär, är en meningsfull arbetsform i särskolan. Under alla omständigheter kräver den ett förhållandevis ingående förarbete. Detta innebär först och främst att eleverna målmedvetet tränas i att fungera självständigt, vidare att samsarbetsgrupper successivt byggs ut och slutligen att läraren inledningsvis styr gruppernas arbete och efter hand lämnar över ett ökande ansvar till eleverna själva.

MOTIVATION

Det mest effektiva sättet att skapa motivation är att stoffet meddelas på ett sådant sätt, att det blir i sig självt motiverande, dvs så att eleverna finner att det går lätt att lära om de anstränger sig något. En upplevelse av att lyckas stimulerar eleverna att ytterligare anstränga sig. En dylik situation åstadkommes genom att läraren noga ger akt på elevernas reaktioner och söker sig fram till en för varje elev gynnsam lärogång och presentation.

Ett annat sätt att söka få eleverna att uppleva något meningsfullt i inläringen är att ge dem tillfälle att utnytt-

ja ett nyss inlärt stoff i en konkret situation. Eleverna får t ex använda sina kunskaper i svenska och matematik under arbetet i övningsämnen såsom slöjd och hemkunskap. I samverkan utarbetar då läraren i kunskapsämne och övningsläraren exempelvis skriftliga arbetsorder i övningsämnet. Förutom den direkt motivationsskapande effekten kan man också förvänta en indirekt motivationshöjning på grund av elevernas ökande förmåga att arbeta självständigt.

Läraren bör i sin undervisning utgå från för eleverna näraliggande och väl kända ting och sedan bygga ut den i allt vidare cirkel. Detta ger eleverna ytterligare en möjlighet att uppleva inläringen som meningsfull. Denna möjlighet föreligger framför allt inom orienteringsämnena.

I samband med den praktiska yrkesorienteringen uppkommer inte så sällan en spontan motivationshöjning, då eleverna inser att de måste ha vissa elementära kunskaper för att klara av en förelagd arbetsuppgift. En dylik motivationshöjning bör självfallet tillvaratas genom att de behövliga kunskapsmomenten får bilda utgångspunkt för undervisningen.

AKTIVITET

Flertalet elever i grundsärskolan har begränsad förmåga att aktivt, dvs koncentrerat, närma sig ett lärostoff. Icke ens så relativt okomplicerade aktiviteter som att med skärpt uppmärksamhet lyssna och iaktta är för dem självklara. Ännu större svårigheter innebär givetvis aktiviteter som att forma och skapa, emedan de utgör en aktiv bearbetning av redan mottagna intryck.

Andra former av aktivitet som att experimentera, upptäcka, samarbeta och värdera är svåra förutom på grund av sin komplexitet också av andra skäl. Utvecklingsstörda barn har ofta blivit föremål för så mycket beskydd från omvärlden att de bildligt talat omgivits med barriärer av uppmaningar att akta sig.

Genom undervisning i sinnesövning, talträning och ADL-trä-

ning stimuleras eleverna så att de efter hand förmår komma upp på mera komplicerade och krävande aktivitetsnivåer.

KONKRETION

Elevernas uttalade svårigheter att förvärva begrepp kräver en undervisning som är systematiskt uppbyggd från ett verklighetsunderlag. Man utgår då från enskilda konkreta företeelser vilka eleverna får lära känna i så många variationer som möjligt. Småningom börjar de därigenom uppfatta att samma benämning används på föremål, som ser olika ut, såsom bord av olika storlek, färg, form etc och en begreppsuppfattning kan på så sätt byggas upp. En liknande metodik utvecklas sedan ifråga om att sammanföra under samma benämning till det yttre så olika saker som bord, sängar, stolar etc.

HEMUPPGIFTER OCH ARBETSFOSTRAN

Hemuppgifter är del ett värdefullt kontaktmedel mellan hem och skola, dels kan de erbjuda eleverna ökade tillfällen till träning samt utgöra en viktig del av deras fostran till goda arbetsvanor. Man får inte heller bortse ifrån den psykologiska effekt, som ligger i att eleverna har liknande arbetsformer som elever i grundskolan.

Den kontroll över inlärningsituationen, som läraren bör ha med hänsyn till elevernas inlärningssvårigheter, innebär att även hemuppgifterna bör vara väl avvägda så att den enskilde eleven inte pressas för hårt. Hänsyn måste även tas till elevens restid mellan skolan och hemmet och till arbetsdagens längd. Medarbetarna måste ges en lämplig information, så att de kan följa givna instruktioner. Med en ömsesidigt förtroendefull attityd mellan skolan och hemmet/elevhemmet får hemuppgifterna den förstärkande effekt på arbetet i skolan som åsyftas.

Hemuppgifter är i princip av två slag, dels moment som måste tränas ofta för att leda till automatisering av en aktivitet, såsom artikulationsträning och elementär ADL-träning, dels moment som måste förläggas till sociala situationer utanför klassrummet.

Som fostran till goda arbetsvanor kan hemuppgifterna till en början göras mycket enkla. Eleven kan till exempel få i uppgift att ta med till skolan någon sak som har röd färg eller stryka under bokstaven o i en tidningsrubrik.

SPECIALUNDERVISNING

Utöver den psykiska utvecklingsstörning som generellt karakteriserar eleverna i grundsärskolan kan de också ha andra hindrande störningar såsom syn- eller hörselnedsättning, rörelsehinder, talstörningar, speciella läs- och skrivsvårigheter samt beteendestörningar vilka hindrar ett framgångsrikt skolarbete.

RIKTLINJER FÖR UTTAGNING AV ELEVER TILL SPECIALUNDERVISNING

Den specialundervisning som eleverna måste beredas kan enligt § 3 lagen angående omsorger om vissa psykiskt utvecklingsstörda erbjudas dem som specialundervisning i särskola eller genom undervisning i specialsärskola.

Avgörande för vilka åtgärder som skall vidtas är arten och graden av ifrågavarande störning i relation till resurser och övriga omständigheter vid den skola där eleven undervisas. En elev som exempelvis har en beteendestörning av så allvarlig art, att den i och för sig motiverar undervisning vid specialsärskola kan i stället ges specialundervisning i sin vanliga skola under förutsättning att man där har tillgång till observationsklass eller klinik.

SPECIALUNDERVISNING

Specialundervisning i klass eller särskild specialundervisning i klinik ges åt elever med tal- och röstrubbningar, läs- och skrivsvårigheter, matematiksvårigheter, syn- eller hörselnedsättning, rörelsehinder samt beteendestörningar.

I klinikundervisningen arbetar eleven i relativt korta och ofta återkommande pass enskilt eller i mindre grupp med sådana inlärningsmoment, som bereder honom särskilda svå-

righeter. Klinikundervisningen innebär sålunda en förstärkning av den ordinarie undervisning som meddelas inom klassens ram. Elever med beteendestörningar bör genom klinikverksamhet successivt inskolas i gruppanpassning samt få en sådan handledning att de om möjligt uppnår en bättre social mognad. Antal elever i behov av särskild specialundervisning utgör underlag för klinikverksamhet. Olika kliniker bör kunna inrättas där så är nödvändigt. Vid grundsärskolor med endast ett fåtal elever i behov av särskild specialundervisning kan en eller flera klasslärare ansvara för denna genom att frigöras några timmar vardera från undervisningen i den egna klassen. Vid grundsärskolor som lokalt är anknutna till grundskola bör samverka mellan dessa skolformers klinikverksamhet äga rum.

Samarbete mellan klinickläraren och övriga som har med eleven att göra är erforderligt för ett gott resultat både för att få verksamheten att organisatoriskt flyta smidigt och för att få till stånd en mera direkt samverkan ifråga om gemensamma undervisningsåtgärder.

Klinickläraren måste noggrant planlägga arbetet. Elevernas gångtid till och från kliniken får exempelvis inte ta tid från själva behandlingen. Det är också viktigt att eleverna går miste om så litet som möjligt av det som är viktigt för dem under de ordinarie lektionerna. Att åstadkomma en optimal lösning ifråga om de organisatoriska problemen kan vara svårt. Detta inte minst ifråga om den talkliniska verksamheten. Talträning är en aktivitet som av eleven kräver intensiv koncentration och som därigenom är mycket tröttande. Övningstiden bör därför vara kort men återkomma ofta. Detta kan i många fall leda till att eleven, för att talträningen skall bli verkligt framgångsrik, behöver lämna den ordinarie undervisningen minst en gång varje dag. För att i någon mån minska den spilltid för eleven som ett sådant arrangemang skulle medföra bör experten dvs i detta fallet talpedagogen även kunna komma till klassen och där genomföra ett övningspass med den aktuella eleven eller biträda klassläraren vid sådan övning.

Klinikläraren skall hålla sig själv väl informerad om elevernas bakgrund och regelbundet ge sina medarbetare uppgifter om den behandling som ges och om framsteg, svårigheter och övriga förhållanden som är av betydelse. Samarbetet bör utvecklas till en direkt samplanerad verksamhet där läraren i den ordinarie undervisningen följer upp och ytterligare befäster den undervisning som meddelats i kliniken.

Samarbete måste även komma till stånd mellan klinikverksamheten och andra specialister. Särskilt beträffande talträning är samverkan även med elevhemspersonal och föräldrar värdefull.

Antalet elever med grava talstörningar som kräver specialistbehandling är förhållandevis litet. Däremot förekommer ett kvardröjande småbarnsspråk s k försenad talutveckling hos flertalet elever vid skolgångens början. För bortarbetandet av denna talsvårighet är klassläraren ansvarig. (Se ämnet svenska). Behandlingen måste för att bli effektiv ske dagligen.

På talpedagogen faller ansvaret att ställa diagnoser, att för sina medarbetare demonstrera behandlingsdetaljer och utarbeta behandlingsprogram och att hålla samman verksamheten organisatoriskt. Utdelade träningsuppgifter bör vara enkla att utföra. Medarbetarna bör hela tiden kunna räkna med stöd och direktiv under arbetets gång. Talpedagogen införlivar alltså lärare, föräldrar och vårdpersonal i det tal-korrigerande arbetet. Det kan vara lämpligt att börja med lärarna. När dessa fått tillräcklig rutin i sin del av arbetet kan de bli bryggan över till föräldrar och vårdpersonal.

Genom att talpedagogen överlåter delar av behandlingsarbetet på medhjälpare kan de många eleverna med försenad talutveckling verkligen få den dagliga träning som de behöver och själv kan talpedagogen hinna effektivt behandla de elever, som har så allvarliga störningar att specialistbehandling är nödvändig.

ELEVVÅRD

En effektiv elevvård kräver olika former av samverkan och vidare kännedom om hur en för barn allmänt utvecklingsfrämjande miljö skapas, på vilket sätt störningar hos barn uppkommer och tar sig uttryck och hur man genom tidigt insatta åtgärder kan eliminera eller mildra problem och i bästa fall förhindra att de uppkommer.

Den samverkan kring eleverna, som är en i högsta grad elevvårdande verksamhet, stärks om samtliga, som på ett eller annat sätt är engagerade i skolans fostrande verksamhet, ges tillfälle att vid regelbundet återkommande konferenser dryfta den enskilda elevens situation. Konferensernas generella intentioner framgår av 58 § stadgan angående omsorger om vissa psykiskt utvecklingsstörda. Huvudsyftet med dem är att söka utvägar att skapa och bibehålla en god miljö för eleverna och att i samråd behandla uppkomna problem. Konferensen innebär någonting positivt, även om de problem som behandlas inte direkt kan lösas. Genom att utbyta tankar om problemen blir deltagarna medvetna om sitt medansvar att söka sig fram till så goda ersättningslösningar som möjligt.

Samverkan kring eleverna bör inte begränsas enbart till konferenser. En positiv elevvård innebär att de som ingår i elevvårdsteamet även i det dagliga arbetet samarbetar kring eleverna.

ELEVIAKTTAGELSER SOM UNDERLAG FÖR ELEVVÅRD

Underlaget för diskussionen vid ovannämnda elevvårdskonferenser utgör i någon utsträckning objektiva data om eleven, såsom testresultat och liknande uppgifter. I mycket hög grad är man emellertid nödgad att föra diskussioner på grundval av mera subjektiva iakttagelser och bedömningar av elevernas beteenden. Det är därvid av vikt, att man söker få en elevs beteende belyst från så många infallsvinklar som möjligt. Vidare bör man i sin beskrivning ange de situationer där beteendet iakttagits. Man kan därigenom undvika att frestas tolka ett elevbeteende med utgångspunkt från enbart sina

egna subjektiva värderingar, och man kan kanske så småningom också identifiera de situationer som innebär speciella påfrestningar för eleven.

Kraven på välnyanserade och objektiva iakttagelser och beskrivningar av eleverna blir särskilt markanta när det gäller protokollförda uppgifter från konferensen. Här måste ett i och för sig rimligt krav på kortfattade protokoll balanseras mot kravet att beskrivningen inte får bli så knapphändig att den ger läsaren en skev och förenklad bild av eleven när protokollets data vid ett senare tillfälle behöver utnyttjas.

I princip samma krav som gäller konferensprotokollen ställs på elevakterna.

Elevakter förs kontinuerligt under elevens hela skoltid. Efter en noggrann beskrivning av eleven i samband med inskrivningen i skolan, följer man sedan upp framställningen på de punkter där förändringar efter hand äger rum och slutligen beskrivs eleven uttömmande, när han lämnar skolan. De anteckningar om elevens kunskapsnivå och beteenden, som är en förutsättning för elevakten, måste föras kontinuerligt och läraren får inte nöja sig med att vid terminens slut göra anteckningar med ledning av vad han minns från den gångna terminen.

ELEVÅRD

I skolans strävan ingår att göra eleverna i möjligaste mån självständiga och så socialt anpassade, att de efter hand kan bli i stånd att ta ett allt större ansvar. En möjlighet till träning är därvid att inrätta elevråd.

För att ett elevråd skall fungera krävs en viss förberedande verksamhet. Tillsammans med läraren i klassen diskuterar eleverna t ex de regler som gäller i skolan, vad det är för mening med dem och hur man skall få reglerna att bli accepterade. Vid behov bör eleverna få hjälpa till att föreslå nya regler. Förtroendeuppdrag av skilda slag inom klassens ram kan också bli en bra förträning för uppdrag i ett eventuellt elevråd.

Uppgifterna för elevrådet i särskolan måste vara konkreta och gärna skriftligt formulerade i enkla, lättlästa ordalag. Som exempel kan nämnas att ta ansvar för några detaljer vid arrangemang av fester eller utflykter, att bevaka att gamla anslag tas bort från skolans anslagstavla och liknande. Elevrådet kan också, eventuellt tillsammans med lärare eller annan vuxen, söka finna utvägar ifråga om exempelvis hur eleverna på skolgården skall kunna hjälpa kamrater som är rörelsehindrade eller vad man kan göra för att få alla att hjälpas åt med att hålla skolgården fri från papper och annat skräp.

Huruvida det är möjligt att komma fram till ett självständigt fungerande elevråd är tveksamt. En lärare kommer troligen att behöva finnas i bakgrunden för att stödja verksamheten. Ju mer finkänsligt och omärkligt denna hjälp sker desto större är möjligheterna att eleverna får uppleva en växande känsla av att ha ett delansvar för skolans funktioner.

ELEVERNAS FRITIDSVERKSAMHET

För att elevernas fritid skall bli meningsfull måste den ges ett lämpligt avvägt stimulerande innehåll. Tidigare har beskrivits hur föräldrar och andra, som bär ansvaret för eleverna under fritiden, kan hjälpa dem att direkt tillämpa och utnyttja kunskaper, som de tillägnat sig i skolan. Olika slag av hobby- och klubbverksamhet, idrottsträning, utflykter och liknande hör också hemma under elevernas fritid.

Elever som bor i egna hem och har svårt att få kamrater på sin fritid, eller vars föräldrar inte finns hemma under eftermiddagen bör beredas plats i skolans fritidsverksamhet.

Om denna skall bli i egentlig mening utvecklingsbefrämjande måste den inriktas på att eleverna får knyta kontakter med barn och ungdomar utanför skolan. Man kan genom sådana kontakter få till stånd olika former av gemensam verksamhet som så småningom kan utmynna i att eleverna slussas ut till föreningsverksamhet och annan verksamhet som förekommer för ungdomar ute i samhället.

ARBETS- OCH YRKESORIENTERING

Arbets- och yrkesorienteringen innebär att eleverna bibringas en så realistisk uppfattning som möjligt om sina egna möjligheter att komma ut i yrkeslivet samtidigt som de också skall göras i viss utsträckning allmänorienterade om yrkeslivet i ett samhälle. Undervisningen kommer därmed att röra sig kring yrken i allmänhet och kring sådana yrken och arbeten i vilka de kan komma att bli placerade. Det är här av vikt att läraren leder eleverna till att själva komma fram till vad som är för komplicerat för dem och vilka arbetsuppgifter de kan tänkas klara.

HÄLSOUNDERVISNING

Hälsovårdande aspekter bör i så stor utsträckning som möjligt ingå i undervisningen, varvid en uppföljning i form av individuell undervisning helst bör äga rum i vanliga, praktiska situationer. Den allmänna fostran till sunt levnadssätt och hygieniska vanor bör handhas av föräldrar och av dem som är i föräldrars ställe, naturligtvis i nära samverkan med skolan.

I fråga om den i detta sammanhang meddelade sexualundervisningen hänvisas till av skolöverstyrelsen för särskolan utfärdade särskilda anvisningar. Se bil 1 Handledning och studieplan i sexualundervisning för särskolan.

SKOLSVÅRIGHETER

Skolsvårigheter utöver de inlärningssvårigheter, som sammanhänger med elevernas intellektuella nivå-sänkning, är ibland så subtila, att de kan vara svåra att skilja från problem, som mera direkt är betingade av denna.

Elevernas skolsvårigheter kan sammanhänga med det sätt på vilket andra människor uppfattar deras handikapp. Man måste räkna med att eleverna möter sådana attitydmönster i omgivningen som att man tycker synd om dem, att man mer eller mindre öppet föraktar dem, tar för givet att de inte kan. Man orkar eller vill inte se att de avviker eller också accepterar man dem endast på ett skenbart sätt utan att egentligen räkna med dem. För läraren

gäller det att omsorgsfullt analysera och följa elevernas reaktioner och anpassa sin behandling efter den individuella situationen för varje elev.

BEDÖMNING AV ELEVERNAS ARBETSRESULTAT

ALLMÄNNA ANVISNINGAR

Bedömningen av elevernas prestationer ingår i skolans strävan att hjälpa eleverna att med tillförsikt ta itu med nya och svårare uppgifter. Vidare skall den ge läraren en uppfattning om den nivå, som en elev befinner sig på när en viss undervisning skall påbörjas eller fördjupas. När läraren exempelvis avgör, att den egentliga läsundervisningen skall sättas in, måste en bedömning först göras av elevernas säkerhet i fråga om för läsningen grundläggande kunskaper i sinnesövning och språklig förmåga.

Bedömningen utgör också underlag för betygsättningen. Det kan finnas anledning att ställa sig tveksam inför att betygsätta prestationerna i grundsärskolan. Betyg kan tänkas bli missvisande för en arbetsgivare eller annan utomstående, som kanske inte känner till vad en särskola är och därför inte kan ta erforderlig hänsyn till var på skalan som kunskaper, bedömda i ett särskolbetyg, befinner sig. Man kan också ifrågasätta betygens prognoseffekt, dvs om det finns ett positivt samband mellan elevernas betyg och anpassning till en arbets- och fritidssituation. Dessa båda aspekter är emellertid av underordnad betydelse, emedan man sällan använder betygen som hjälpmedel vid placering av eleverna i arbetslivet och under inga omständigheter som enda hjälpmedel. Sedda som instrument att ta sig fram med på arbetsmarknaden och i liknande sammanhang, kan man säga att betygen har ringa värde. De har emellertid en annan för eleverna värdefull aspekt, som måste bli avgörande och det är att de medverkar till att jämställa eleverna i grundsärskolan med andra elevkategorier.

SPECIELLA ANVISNINGAR

Många elever i grundsärskolan lider av centralmotoriska skador, vilka medför särskilda svårigheter för dem att tillgodogöra sig

undervisningen i vissa ämnen. Ett betyg med objektiv bedömning av faktiska kunskaper eller färdigheter kan därvid verka starkt nedslående. Dessa elever bör enligt rektor^s bestämmande erhålla intyg i stället för betyg eller betyg endast i vissa ämnen.

UPPFÖRANDE OCH ORDNING

Vid bedömning av elevernas uppförande och ordning, måste elevens situation noggrant analyseras med hänsyn till hans förmåga att tillgodogöra sig och följa en norm, hans bakgrundsförhållanden och hans mottaglighet för korrigerings. Man måste därvid balansera hänsynen till elevens förmåga mot att anpassningen till samlevnaden med andra och till samhället i stort innebär att man ålägger sig viss självdisciplin, och att denna självdisciplin måste tränas redan i skolan. Beslut om sänkt ordnings- eller uppförandebetyg fattas först efter grundlig utredning av elevens bakgrund och diskussion i kollegiet.

UPPFLYTTNING OCH PLACERING I ÅRSKURS

Eleven placeras i den årskurs eller klass där han bäst bedöms kunna tillgodogöra sig undervisningen. Vid placeringen bör man ta hänsyn till elevens levnadsålder och prestationsförmåga. Elevens levnadsålder kan synas vara av underordnad betydelse för placeringen, men för elevens självkänsla kan det vara avgörande att han blir placerad i en årskurs som motsvarar hans ålder. Men placeringen får å andra sidan inte innebära att eleven vid jämförelser med kamraterna i prestationshänseende ständigt blir underlägsen. En omsorgsfull avvägning mellan levnadsålder och prestationsförmåga bör i varje enskilt fall ligga till grund för placeringsbeslut.

Den första placeringen av eleven bör ha karaktären av en försöksplacering. Med hänsyn till att elever, som kommer från andra skolor i regel har bakom sig ett misslyckande som kan verka hämmande på prestationsförmågan, bör denna bedömas först sedan eleven haft en viss anpassningstid i särskolan.

Om läraren finner, att en elev synes ha förutsättningar att tillgodogöra sig undervisningen i grundskolan eller dess special-

undervisning skall läraren anmäla detta till rektor och anteckning införas i elevakten. Motsvarande anmälan och anteckning görs också för elev, som inte kan tillgodogöra sig undervisningen i klassen. Rektor har ansvaret för att behövliga undersökningar görs, och han fattar beslut om eventuell omplacering.

PLANERING OCH SAMVERKAN

Som tidigare framgått måste den pedagogiska verksamheten för att bli framgångsrik bedrivas i nära samverkan mellan dem som är ansvariga för elevernas fostran.

De olika former för samverkan som måste komma till stånd kräver en systematisk detaljplanering.

Som generell utgångspunkt för allt slag av samverkan bör man välja att starta i litet och anspråkslöst format, och därefter utvidga verksamheten allteftersom man finner att den flyter.

Det är betydelsefullt, att samverkan omfattar såväl kunskaps- och färdighetsämnen som övningsämnen. Oftast är det läraren i kunskapsämne som närmast bör ta ansvaret för samplaneringen.

HJÄLPMEDEL OCH ARBETSMATERIEL

HJÄLPMEDEL FÖR ELEVIAKTTAGELSER

De hjälpmedel som särskolans grundskola förfogar över för att få fram objektiva data om eleven är olika testinstrument jämte data från somatiska undersökningar. För att kunna rätt använda, tolka och utnyttja resultaten måste läraren samarbeta med psykologisk och medicinsk expertis.

ALLMÄNNA SYNPUNKTER PÅ MATERIELEN I UNDERVISNINGEN

När det gäller att i mångfalden undervisningsmateriel välja den lämpliga är det viktigt att läraren kritiskt överväger på vilket sätt materielen skall utnyttjas för att vara utvecklingsstörda elever till reell hjälp som förstärkande medel i deras kunskaps-

förvärv. Man måste därvid vara vaksam över att en materiel verkligen underlättar och inte innebär ytterligare abstraktioner. Att exempelvis använda pappattrapper i stället för slantar vid träningen av mynt är ej lämpligt, eftersom eleverna då tvingas arbeta med en symbol för det som redan är en symbol.

SKOLBIBLIOTEK

Om skolbiblioteket skall kunna bidra till att så småningom göra eleverna kapabla att utnyttja allmänna bibliotek, krävs dels att eleverna upplever själva läsandet som en stimulans, dels att de lär sig grunderna för att låna böcker och i övrigt använda ett biblioteks förmåner. För att tillmötesgå dessa krav erfordras en intim samverkan mellan skolans lärare och den som har ansvaret för biblioteket.

Om eleverna skall känna sig stimulerade att låna måste de kunna läsa på egen hand. För att få en inblick i hur eleverna klarar detta och för att kunna ingripa hjälpende bör läraren bedriva den första låneverksamheten i klassrummet. Den inledande låneverksamheten kan utmärkt väl länkas in i den ordinarie undervisningen i svenska eller orienteringsämnen, varvid eleverna tränas att läsa på egen hand, att skaffa information samt att använda alfabetisk ordning.

Efter hand förläggs övningarna till skolbiblioteket, där alfabetsövningarna kan kompliceras och själva läsningen förläggas till fritiden.

En svårighet som lånandet vid de allmänna biblioteken medför och som också i viss utsträckning visar sig redan i skolbiblioteket är att eleverna finner det oöverkomligt att själva söka sig fram till böcker. För att komma tillrätta med den svårigheten bör man i särskolans skolbibliotek kunna göra avkall på de för ett allmänt bibliotek giltiga reglerna för katalogisering och litteraturbeteckning och helt enkelt ordna litteraturbeståndet efter rubriker som kan ligga eleverna nära. Man bör exempelvis kunna använda någon indelning som sammanhänger med orienteringsämnenas arbetsområden. Om eleverna genom en förenklad presentation av böckerna lär sig att söka i hyllorna kan man hoppas

att de upplever tjusningen i att välja själva, att själva bestämma vad de vill läsa. Med den positiva bakgrunden att tycka om att läsa och att själv söka reda på det som man vill läsa bör det inte vara alltför svårt att genom samverkan mellan skolbibliotekarier och läraren å ena sidan och ett allmänt bibliotek å den andra lära eleverna att klara de regler för lån som gäller där.

AUDIVISUELLA HJÄLPMEDEL

Om man i sin undervisning använder audivisueLLa hjälpmedel som inte är särskilt avpassade för kraven i grundsärskolan, kräver deras användning en minutiös förberedelse och noggrann genomgång med eleverna. Detta gäller särskilt film och band- eller skivmateriel, där tempot med vilket inlärningsmaterialen presenteras mestadels är för högt för eleverna. Läraren måste t ex i förväg tala om vad som är viktigt i det som eleverna skall få se i en film och sedan flera gånger vid behov kunna köra om avsnitt som inte blivit uppfattade. Filmers ofta rapsodiska karaktär och avancerade språk medverkar också till att sammanhangen lätt kan gå förlorade. Skolradions och skoltelevisionens program blir ofta alltför avancerade, eftersom de inte är tillrättalagda för grundsärskolan och läraren inte kan ingripa i förklarar de syfte förrän efteråt och då inte har möjlighet att låta eleverna se eller höra programmet igen.

All information, som kan ges före en film eller TV-program, underlättar för särskolans elever att dra nytta av dessa media.

ALLMÄNNA BESTÄMMELSER

1. De i timplanerna angivna talen avser antalet timmar per vecka (veckotimmar, förkortat vtr).
  2. Rasterna och det egentliga skolarbetet bör - fränsett av särskilda omständigheter föranledd tillfällig förskjutning - inbördes erhålla det för dem avsedda tidsutrymmet. Förflyttning till och från undervisningslokal räknas exempelvis ingå i rast, medan elevernas förberedande och avslutande göromål i samband med lektionen ingår i tiden för densamma.
  3. För att åstadkomma förutsättningar för samlad undervisning och periodläsning må enligt rektors bestämmande jämkningar göras i timplanernas ämnesuppdelning och fördelning av den anslagna tiden på veckor.
  4. Antalet undervisningstimmar får av omsorgsstyrelsen nedsättas för klass eller grupp med högst 4 vtr. Skäl till sådan nedsättning är att synnerliga svårigheter föreligger att anordna undervisningen enligt timplanen i full utsträckning eller att styrelsen bedömer lämpligt att minska undervisningstiden med hänsyn till elevernas psykiska eller fysiska förutsättningar. Om på grund av särskilda omständigheter ytterligare nedsättning i antalet undervisningstimmar erfordras, må länskolnämnden medgiva sådan med högst 2 veckotimmar. Beslutas nedsättning i antalet undervisningstimmar enligt denna punkt, skall iakttagas att ej något av de i timplanen för ifrågavarande skolstadium angivna ämnena utesluts.
- Nedsättning av undervisningstiden för enstaka elever bestäms av rektor efter samråd med skolläkaren.
5. Praktisk yrkesorientering skall i regel omfatta halva undervisningstiden i årskurserna 9 och 10. Länskolnämnden må i enstaka fall medge annan omfattning av den praktiska yrkesorienteringen.

6. Avvikelser från timplanen får enligt rektors bestämmande göras för att ge utrymme för undervisning i engelska och/eller i maskinskrivning samt efter medgivande av länskolnämnden för att ge utrymme för undervisning i annat ämne som inte finns upptaget på timplanen.

Sjukgymnastisk behandling bör inräknas i veckotimtalet.

7. I slöjd och hemkunskap får grupper anordnas enligt särskilda bestämmelser.

8. Undervisningen i slöjd avser två slöjdarter, dels trä- och metallslöjd, dels textilslöjd.

Varje elev skall undervisas i båda slöjdarterna.

TIMPLAN

Ämne	Veckotimmar i årskurs									
	Lågstadium			Mellanstadium			Högstadium			
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	Ant vtr	Ant vtr	Ant vtr	Ant vtr	Ant vtr	Ant vtr	Ant vtr	Ant vtr	Ant vtr	Ant vtr
Svenska	4	6	7	7	7	7	7	5	5	5
Matematik	2	3	4	5	5	5	5	4	4	4
Orienteringsämnen	4	4	5	6	6	6	6	7	7	7
Sinnesövning - ADL-träning	4	4	4	4	2	2	2	2	2	2
Musik	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Teckning				1	1	1	1	1	1	1
Slöjd	2	3	6	6	6	6	6	6	6	6
Hemkunskap					4	4	4	6	6	6
Gymnastik	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
Summa vtr	20	24	30	33	35	35	35	35	35	35

Anmärkningar

1. Finns med hänsyn till skolskjutsar och väntetider i samband med dessa erforderligt må enligt rektors bestämmande även annan fördelning av timtalet för gemensam undervisning av eleverna respektive undervisning i grupp ifrågakomma, om elevernas veckotimtal och antalet lärartimmar därigenom icke ökas.

2. Undervisningstiden under de 2 - 4 första veckorna av barnets första skolår bör enligt rektors bestämmande genom gruppindelning och med successiv utökning begränsas, för att anpassningen till skolan skall underlättas för nybörjare.

3. Klass får indelas i grupp enligt särskilda bestämmelser. Undervisning i grupp får anordnas sammanlagt högst 1 - 3 veckotimmar i årskurserna 1 - 4 och 1 - 2 veckotimmar i årskurserna 5 - 10 i läroämne.

Gruppernas storlek och sammansättning avpassas efter elevernas behov av individuell handledning och under hänsynstagande till omständigheter av betydelse för arbetsordning, exempelvis skolskjutsar. Det ankommer närmast på vederbörande lärare att fördela eleverna på grupper.

4. Friluftsverksamhet skall förekomma enligt för grundskolan utfärdade bestämmelser och anvisningar.

5. Fördelning av undervisningstiden på kristendomskunskap, samhällskunskap, historia, geografi och naturkunskap skall ske huvudsakligen enligt följande plan, uppgjord enligt den förutsättningen att man varje läsår disponerar 35 veckor.

	Kr	Sk	Hi	Ge	Nk
Antal lektioner i årskurs 1-2	10	75	-	-	55
" " " " 3	15	90	-	-	70
" " " " 4-7	20	70	20	60	40
" " " " 8-10	20	90	20	65	50

SVENSKAMÅL

Undervisningen i svenska har till uppgift att med särskild hänsyn till det praktiska livets förhållanden stimulera eleverna att utnyttja det talade, skrivna och tryckta ordet för kommunikation, kunskapsförvärv och förströelse.

HUVUDMOMENT

Huvudmomenten har sammanställts i tre större avdelningar; förberedande undervisning, förberedande och egentlig undervisning samt egentlig undervisning. De moment som är av enbart förberedande karaktär beräknas vara avslutade innan den egentliga undervisningen påbörjas. Moment som ingår i förberedande och egentlig undervisning påbörjas samtidigt med de enbart förberedande momenten och fortsätter i allt mer avancerad form hela grundsärskolan igenom med undantag för artikulationsgymnastik och korrigerig av feluttal som upphör när eleverna förvärvat korrekt uttal. Den egentliga undervisningen omfattar övningar att tala, att läsa och att skriva.

När det gäller läsningen börjar man att öva sammanljudningen så snart eleverna lärt ett lämpligt antal ljud att ljuda samman. Övriga moment införs i läsundervisningen i den utsträckning och i de sammanhang som är möjliga med hänsyn till elevernas fortlöpande läsframsteg.

Momenten i skrivning och stavning samordnas stödjande med undervisningen i läsning.

FÖRBEREDANDE UNDERVISNING

Tillämpad sinnesövning appliceras på sådana detaljer som påverkar funktioner vilka tas i anspråk vid läsning och skrivning, nämligen visuell och auditiv perception, koncentration, minne, finmotorik och som ökar elevernas insikter i språkets uppbyggnad.

FÖRBEREDANDE OCH EGENTLIG UNDERVISNING

Artikulationsträning.

Korrigerering av feluttal.

Ord- och frasövningar med sikte på ökad begreppsuppfattning och allt bättre funktion i autentiska sociala situationer.

Spontant berättande och fria samtal.

Träning att få utbyte av information genom bilder, film, TV och radio.

EGENTLIG UNDERVISNINGTal

Samtal.

Improviserad dramatisk framställning.

Redogörelser, beskrivningar och demonstration.

Läsning

Inlärande av ljud och motsvarande tecken.

Sammanljudning och förståelsekontroll.

Läsning av tryckt text och handstilstext.

Boksamlingar, bokvård.

Olika slag av böcker.

Interpunktion och stor bokstav.

Alfabetisk ordning och förkortningar.

Praktiska övningar.

Övningar att följa skriftliga arbetsorder.

Träning att läsa förklarande filmtext.

Skrivning och stavning

Textning och skrivning i anslutning till läsundervisningen och till undervisningen i andra ämnen.

Stavningsövningar.

Enkla meddelanden och minneslappar.

Namntecknings- och adressskrivning.

Vanliga blanketter.

Fri skrivning.

Språken i de nordiska länderna: någon orientering.

STUDIEPLANER

FÖRBEREDANDE UNDERVISNING

Tillämpade sinnesövningar i fråga om hörsel, syn, motorik, dimensions- och rumsuppfattning med ökade krav på uppmärksamhet, minne och kombination, t ex träning att urskilja och känna igen ljud i vårt språk samt uppfatta skillnader mellan ljud som ligger varandra nära såväl artikulatoriskt som auditivt, att göra mer och mer subtila detaljanalyser i figurer eller på bilder, att klara allt svårare koordinationer av hand och öga samt att behärska uttryck för läge, avstånd och relationer såsom stor-liten, hög-låg etc. Verbalisering av sinnesövningarnas upplevelser av exempelvis form, färg och aktiviteter.

FÖRBEREDANDE OCH EGENTLIG UNDERVISNING

Träning att smidigt och lätt artikulera kombinationer av vokaler och konsonanter med stegrad svårighetsgrad.

Korrigerig av särskilda feluttal vid försenad talutveckling.

Övning i att bredda den språkliga förståelsen genom att med hjälp av konkreta föremål, berättelser, arbetsmaterial och - sedan eleverna lärt sig läsa text - öka deras ordförråd och deras förståelse för ordens språkliga släktskap; övning att göra generaliseringar och grupperingar av ting och handlingar.

Övningar att förstå och rätt använda ord och fraser i vardagliga sociala sammanhang. Träning av förmågan att fråga, lyssna, svara, lämna meddelanden, berätta, redogöra för samt följa muntliga uppmaningar eller instruktioner.

Spontant berättande och fria samtal med utgångspunkt från

egna upplevelser och iakttagelser eller från bilder och aktuella händelser som förberedelse till enkel dramatisk, spontan framställning och mera krävande redogörelser för händelseförlopp.

Läsning av texterna till stillbilder.

EGENTLIG UNDERVISNING

Tal

Övning att ge frågor och svar i enkla samtal.

Träning att hitta på lämpliga repliker i samband med dramatisk framställning av någon händelse som eleverna varit med om, läst eller hört berättas om.

Övning i att med ökade krav på redighet i framställningen beskriva egna upplevelser eller händelser som man läst om, att referera en annans redogörelse, att beskriva moment i en arbetsuppgift med eller utan samtidig kompletterande demonstration.

Övning att formulera ett påstående och att motivera det.

Läsning

Inlärande av ljud och ljudtecken med början med vokalerna.

Sammanljudningsövningar.

Läsförståelse.

Läsning av text, som syftar till förströelse och ökade kunskaper och som presenteras med stegrad svårighetsgrad i fråga om innehåll, ordval och stilistisk utformning.

Övning att läsa handstilstext.

Träning att uppmärksamma stor bokstav vid egennamn och vid början av en mening samt skiljetecknen punkt och frågetecken samt att tolka vanliga förkortningar såsom m m, osv, t ex.

Inlärande av alfabetet och inbördes bokstavsordning.

Träning i att skaffa sig information och nöje i skolans bok-samlingar.

Övningar att förstå skyddsföreskrifter och anslag på arbets-platser.

Övningar i att förstå register och innehållsförteckning, tele-fonkatalog och ordlista, ordbok, enkel uppslagsbok och turlis-tor.

Träning att med ökade krav på självständighet, eftertanke och kritik läsa ut det väsentliga i en annons, broschyr eller dylikt samt att fungera i enlighet med direktiven i ett recept eller en arbetsbeskrivning.

Övning att följa med i översättningen av talet i en utländsk film och i att läsa förtydligande text till en framställning i TV.

Skrivning och stavning

Textning av tecken, ord och enkla fraser i samband med och som stöd för den grundläggande läsundervisningen.

Skrivning till bilder, teckningar och till arbetsområden i orienteringsämnen samt till arbetsuppgifter i övningsämnen och yrkesorienteringen. Denna skrivning kan efter hand ske med en ökande självständighet hos eleverna och på så sätt övergå i fri skrivning.

Stavning av sådana vanliga ord som eleverna i dagliga livet kan behöva skriva. I samband därmed träning att skriva korta meddelanden. Minnesanteckningar för att underlätta den egna livsföringen.

Speciella övningar att skriva det egna namnet samt färdighet att snabbt kunna skriva sin adress och sitt telefonnummer.

Träning att använda de vanligaste blanketterna vid post,

bank och järnväg.

Språken i de nordiska länderna: I samband med lämpliga arbetsområden eller andra aktualiserande omständigheter kan man låta eleverna lyssna på prov från respektive språkområde för att de skall bli något orienterade.

ANVISNINGAR OCH KOMMENTARER

ALLMÄNNA SYNPUNKTER

Den betydelse som språket har för en individs utveckling när det gäller att etablera och bibehålla kontakt, att förvärva begrepp, att skaffa sig kunskaper, att följa undervisningen i alla ämnen i skolan och att få behållning av olika förströelsemöjligheter medför att ämnet svenska intar en nyckelställning i undervisningen.

Undervisningen måste starta med en träning av elevernas mest elementära språkliga funktioner. Riktighet för den fortsatta träningen är att få eleverna att fungera självständigt i vardagliga praktiska sammanhang där talat, skrivet eller tryckt ord ingår.

Vid undervisningen i svenska kan man knappast renodla olika delmoment från varandra ens i en artificiell träningsituation. Att tala innebär exempelvis att artikulera, att göra bruk av sitt ordförråd förutom att kunna uppmärksam lyssna till den som man talar med. Att skriva är inte ett mål i sig utan syftar till att underlätta annan undervisning eller att vara en form för att få kontakt med andra.

Den gjorda uppdelningen av ämnet i moment såsom artikulationsgymnastik, ordförrådsövningar och skrivning har dock ett berättigande från två aspekter. Dels når man genom den en viss överskådlighet, dels antyder uppdelningen hur man i undervisningens initialskede tar hänsyn till elevernas inlärningssvårigheter. De i en komplex aktivitet ingående delarna tränas rela-

tivt isolerade från varandra och de sammanförs successivt till allt större komplikation. Om man till exempel vill hjälpa en elev som både har brister i sin satsbyggnad och försenad talutveckling och på grund därav säger "ha tata" i stället för "jag vill ha en kaka", kan man inte framgångsrikt korrigera båda sakerna samtidigt. I stället måste man arbeta parallellt med artikulations- och frasövningar och å ena sidan träna eleven för att få honom att korrekt säga "kaka" och å den andra träna uppbyggandet av hela satsen, varvid man till en början måste acceptera det inkorrekta uttalet av ordet kaka.

SPECIELLA SYNPKTER

FÖRBEREDANDE UNDERVISNING

Med hjälp av sinnesövningarna, skall eleverna ges sådan träning att de kan uppfatta och utnyttja de stimuli som är aktuella för deras läsinlärande. De skall exempelvis ges sådana formövningar att det blir meningsfullt att tala om för dem, att ett u är rundat nedtill medan ett v är spetsigt och sådana hörselövningar att de kan uppfatta auditiva skillnader mellan språkljud som ligger nära varandra såsom t och d, g och d. Enkla aktiviteter måste ges språklig dräkt: att ta, lägga, hämta etc. Vidare måste de förvärva en läges- och riktningsuppfattning så att de kan reagera adekvat på sådana uppmaningar som att exempelvis peka på det som är först, sist, före, efter och liknande.

Utan en säkerhet i de för läsinlärandet väsentliga detaljerna i fråga om läge, riktning, form etc kan läsinlärandet inte bli framgångsrikt.

FÖRBEREDANDE OCH EGENLIG UNDERVISNING

Artikulationsträning såväl som korrigerig av feluttal borde helst bedrivas individuellt för att varje barn skulle få den mest lämpade behandlingen. Det är emellertid inte genomförbart för en lärare att dagligen låta varje elev i klassen träna individuellt. Det går däremot mycket bra att ge eleverna "artikulationsgymnastik", dvs låta alla elever i klassen i korus

träna vissa ljudserier där alla de kombinationer införs som bereder de olika eleverna svårigheter.

Med artikulationsträningen kan läraren regelbundet inleda sina lektioner i svenska. Då träningen skall pågå under korta intensiva träningspass på ett par tre minuter kommer den att inkräkta mycket litet på övrig undervisning. Träningen kan också samordnas med olika former för rytmisk lek och fingerlek eller inpassas i någon saga som läraren berättar.

Utanför klassrummet kan eleverna öva träningsserier i form av hemläxor. På det sättet vinner man dels att eleverna tar uppgiften på allvar på samma sätt som varje annan hemuppgift och dels att de som hemma ansvarar för träningen inte behöver ta ett egenansvar för hur stora övningspass ett barn orkar med.

Artikulationsgymnastiken innebär en träning av ljudförbindelser såsom enkla serier av vokal och konsonantkombinationer som successivt försvåras. Man låter barnen till exempel träna konsonanten k tillsammans med olika vokaler i stavelser som ku och kå presenterade i rytmiska serier. Man bör därvid välja stavelser utan mening, emedan sådana stavelser som barnen förknippar med saker eller företeelser uttalas automatiskt - och eventuellt fel. Om barnen exempelvis i sitt spontana tal använder t i stället för k, skulle stavelsen ko sannolikt bli uttalad to och därigenom bleve en övningsserie som innehåller k och o inte en lika effektiv k-övning som om den endast innehöll meningslösa stavelser.

Hur den allsidiga artikulationsgymnastiken gör det lättare för eleverna att tillgodogöra sig den speciella träningen framgår tydligast om man utgår ifrån ett exempel. Man kan därvid ta som utgångspunkt den situationen att en elev ersätter k med t i ord som kaka, ehuru han kan korrekt uttala k:et separat. Får eleven då tillfälle att träna artikulationer av k tillsammans med a - och därvid såväl med långt a som kort a - tills kombinationerna k + långt a respektive k + kort a uttalas utan svårighet, har man därmed lärt eleven att uttala de beståndsdelar som ordet kaka innehåller. Med det gynnsamma

utgångsläget att eleven behärskar de separata delarna, kan man så vid specialträningen lätt förmå honom att successivt bygga upp ordet. Man uppmanar då eleven att säga stavelsen k + långt a, varpå följer en paus, efter vilken han uppmanas att säga stavelsen k + kort a. När eleven klarar detta utan anmärkning, förkortas pausen undan för undan ända därhän att han till sist artikulerar de båda stavelserna alldeles intill varandra, vilket innebär, att han i själva verket uttalar ordet kaka. Detta sker mestadels utan att eleven lägger märke till det. Först sedan han upprepat ordet flera gånger konstaterar han vad han egentligen säger. Vid det här laget inverkar associationen till föremålet och till det automatiserade feluttalet mycket litet störande emedan eleven genom den omsorgsfulla förträningen kan åstadkomma en korrekt artikulation i det närmaste lika lätt som tidigare den felaktiga.

Efter hand som eleverna uppnår en bättre artikulationsnivå kan träningsramorna i artikulationsträningen försvåras såväl i fråga om ljudkombinationer som i fråga om tempo.

I fråga om den direkta felkorrigeringen blir en individuell träning ofta nödvändig. Med en väl genomförd artikulationsträning som grund kan läraren emellertid till en del klara av den direkta felkorrigeringen vid individuella talsituationer.

Under den tidigaste delen av elevernas skolgång bör de tillåtas att använda dialektfärgat uttal och uttryckssätt. Det är då av vikt att läraren är väl förtrogen med dialektala varianter, som han kan möta hos eleverna, annars kan betydande svårigheter uppkomma såväl i fråga om kontakten mellan lärare och elev som när det gäller elevernas möjligheter att följa undervisningen. En dialektal prägel på elevernas tal kan i vissa fall ej bortarbetas men undervisningen bör inriktas på att ge talspråket en så vårdad utformning som möjligt.

Ord- och frasövningar med sikte på ökad begreppsuppfattning måste i sina elementära varianter byggas upp kring riktiga

föremål, som eleverna lär sig att benämna, att se likheter och skillnader hos. För skillnader och likheter måste eleven lära sig finna verbala uttryck. Undervisningen samgår här med undervisningen i sinnesövning. I samband med att man försvårar träningen kan bildmaterial ersätta konkreta föremål och man kan småningom låta bildmaterialet få en ökad schematiseringsgrad. Eleverna görs uppmärksamma på att samma benämning eller fras kan gälla olika företeelser eller händelser och att i yttre avseenden olika företeelser kan ha samhörighet. I samband med arbetet kring arbetsområdena, aktuella tema eller upplevelser som eleverna haft kan man genom att låta eleverna exempelvis samla ord och uttryck, utveckla deras begreppsbildning. En annan form av begreppsträning är att eleverna görs uppmärksamma på likalydande ords olika funktion.

Ord- och frasträning med sikte på att fungera i sociala sammanhang sker bäst i den autentiska miljön. Fingerade sociala situationer är visserligen nödvändiga som förövningar till vissa komplicerade situationer i verkliga livet, men de bör användas så litet som möjligt och i stället ersättas med autentiska situationer. Det sociala samspelet mellan individer är nämligen inte främst ett utbytande av fraser som hör till en situation utan består lika mycket eller mera av att kunna uppvisa en attityd som svarar mot den förväntan som ligger i situationen.

Spontant berättande och fria samtal måste planeras väl. Kravet på allt större reda och sammanhang och allt bättre satsbyggnad i det som eleven berättar måste balanseras mot den frihet som eleven måste få känna för att hans spontanitet inte skall gå förlorad.

EGENTLIG UNDERVISNING

Tal

Elevernas erfarenhet av hur man uttrycker sig i olika sammanhang är ofta förhållandevis ringa. Även ett mycket enkelt samtal mellan lärare och elev eller mellan elever inbördes måste till en början inövas, ord måste förklaras, frågor och svar

måste formuleras och förklaras. Vid den improviserade dramatiska framställningen är det ofta nödvändigt att först låta eleverna se och höra någon som agerar i en viss situation och därefter söka få dem att komma ihåg och tillämpa detta i en liknande situation. Det kan också vara nödvändigt att förbereda deras eget spontana agerande genom att resonera med dem om vad man kan tänka sig att en person i den roll de tänker spela skulle kunna säga och göra. Först efter hand torde det vara möjligt att få eleverna att fungera i egentlig mening spontant i dramatisk framställning.

När eleverna i sina fria samtal och spontana berättelser börjar kunna hålla samman innehållet i vad de säger och uttrycka sig med fraser och satser i stället för med enstaka ord, kan man låta dem få små uppdrag att redogöra eller beskriva och demonstrera. Man måste därvid hjälpa dem att gå igenom vad de skall säga och i vilken ordning de skall säga det, när de skall visa en bild etc. Man bör välja uppgifter inom elevernas egen erfarenhet så att de själva kan hjälpa till att föreslå momentens ordning.

Läsning

Den inledande fasen av läsinlärandet, dvs inlärandet av ljud och tecken, har mycket gemensamt med den förberedande undervisningen och kräver observans från lärarens sida när det gäller att inskräpa det karakteristiska i fråga om vad som skiljer ljuden och tecknen åt, visuellt, auditivt och artikulatoriskt. Detta är särskilt viktigt för ljud och tecken som ligger nära varandra. Allteftersom nya ljud och tecken införs i undervisningen måste man förvissa sig om att eleverna inte vacklar i sin kunskap om det föregående. En fixerad sammanblandning är svår att ändra varför allt måste göras för att undvika att den uppkommer.

När sammanljudningsarbetet påbörjas måste stor vikt läggas vid att eleverna kommer underfund med sammanljudningens teknik och leds till förståelse av det lästa. Det är nödvändigt

att kontrollera att eleverna läser från vänster till höger. En viktig avvägning måste ske mellan högläsning och en tyst läsning. Högläsningens värde ligger i att läraren kan kontrollera att eleverna läst rätt, men så snart som möjligt bör lästräningen centreras kring att läsa tyst, varvid målet för läsandet är att eleverna skall öka sina kunskaper, få anvisningar eller uppleva ett nöje i att läsa.

Den form av samverkan mellan svenska och orienteringsämne som frångår av de allmänna anvisningarna i fråga om lärostoff (s 15) och i samband med motivationen (s 19) måste komma till stånd och vidare ett samarbete mellan svenskämnet och bibliotekets verksamhet, (s 32f).

För att få behållning av vad man läser krävs också en träning att förstå ett till en text hörande bildmaterial. Eleverna måste därför få särskilda övningar i att tolka bilder och i någon mån även enkla figurer och kartor. Särskild träning i att läsa snabbt för att klara beledsagande text till film och TV-program bör införas när elevernas lässäkerhet tillåter en tempoökning. Man bör då börja med att låta eleverna läsa ett eller ett par ord för att sedan öka antalet ord och efter hand över tempot.

Skrivning

När det gäller textning av ljudtecken måste särskild hänsyn tas till elevernas motoriska utveckling. Om den motoriska förmågan är klart sämre än elevens utveckling i övrigt, måste man vidta sådana åtgärder att läsinlärandet inte hindras av de motoriska svårigheterna. Man kan i sådana fall låta eleven använda skrivmaskin eller lägga ord med lösa bokstäver när andra elever skriver. På samma sätt som läsningen samordnas med undervisningen i orienterings- och övningsämnen sker en motsvarande samordning mellan skrivningen och respektive ämnen. Eleverna stimuleras att under lärarens ledning - och småningom alltmer självständigt - på ett enkelt sätt försöka beskriva sådana moment som behandlats i orienteringsämnena.

De särskilda övningarna i namnteckningsskrivning måste bedrivas så att eleverna inte endast lär in en namnteckning utan också bibehåller och utvecklar den till en automatisk aktivitet. Man kan nå den effekten på ett obetydligt tidskrävande sätt genom att låta eleverna dagligen - eller med annat lämpligt tidsintervall - skriva sina namn i en bok som cirkulerar i klassen. Man måste ta vara på och utnyttja alla de situationer som uppkommer för att ge eleverna motiv för att skriva. Lämpliga uppgifter kan vara att sätta upp ett meddelande på skolans anslagstavla om förlorade eller upphittade saker, att skriftligt framföra ett kort meddelande till någon, att göra en anteckning för att komma ihåg att köpa en sak och liknande.

När eleverna nått en tillräcklig mognad övas fri skrivning kring tema, som ligger dem nära, såsom upplevelser i samband med den praktiska yrkesorienteringen, utfärder, skolans dagliga liv, TV-program etc.

Språken i de nordiska länderna: Ingen egentlig undervisning, men en viss orientering i sammanhang då respektive länder, folk eller språk aktualiseras.

HJÄLPMEDEL

Boksamlingar hela skolan gemensamt. Tillgång till grammfon, bandspelare, filmprojektor, radio- och televisionsmottagare, episkop, småbildsprojektor, duplikator, skriftprojektor.

I klassrummet måste finnas bilderböcker, barnböcker, enkla fackböcker (s k bredvidläsningsböcker), parallella läseboks-serier. Fyllnadsuppgifter för elever som arbetar snabbt. Läs-spel, ordkort, bildkort, bokstavsväskor eller -lådor, bokstavsbilder för upphängning. Vidare dagstidningar och serie-tidningar (Kalle Anka o dyl), ordböcker, uppslagsböcker, tele-fonkataloger, turlistor och kommunikationstabell samt blan-ketter och formulär.

Klassrummet måste vara utrustat så att det tillåter att man

uppför enkel dockteater och annan dramatisk verksamhet, att undervisningen kan individualiseras i erforderlig utsträckning, att grupparbete kan utvecklas samt att man kan samordna undervisningen i svenska med orienteringsämnena, något som exempelvis kräver sandlåda.

MATEMATIKMÅL

Undervisningen har till uppgift att ge eleverna de kunskaper i matematik som de behöver i det dagliga livet. För att nå detta mål skall eleverna stimuleras att arbeta med enkla matematiska begrepp som ger dem färdighet i att lösa olika slag av matematiska uppgifter, kännedom om mynten och de vanligaste måtten och vikterna.

HUVUDMOMENT

Talbegreppet. Positionssystemet
 Addition och subtraktion
 Mätningar
 Decimaltal
 Bråk
 Geometri
 Uppskattningar. Överslagsräkning
 Multiplikation och division
 Procenträkning
 Diagram

MOMENTFÖRTECKNING

TALBEGREPPET. POSITIONSSYSTEMET

Mängdbegreppet (1)

Jämförelse mellan mängder i avseende på antalet element:

innebörden av många, inte många, bara en, ingen (1)

innebörden av lika många, fler än, inte så många som (1)

Antalsbegreppet, talen 0 - 4 (1)

Ramsräkning (1)

Beteckning av talen 0 - 4 med siffror (2)

Talen 5 - 10 och deras beteckning med siffror (2)

Talen 10 - 20 och deras beteckning (3)

Tallinjen (3)

Tiosystemet (5)

- Talen t o m 100 och deras beteckning (5)
 Talen t o m 1 000 och deras beteckning (7)
 Talen t o m 1 000 000 och deras beteckning (8)

ADDITION OCH SUBTRAKTION

- Arbete med utgångspunkt i vardagssituationer och med användning av laborativ materiel (1)
- Innebörden av uttryck såsom öka, lägga till, lägga samman, minska, ta bort (1)
- Addition och subtraktion med 1 (1)
- Addition och subtraktion inom talområdet 0 - 4 (först utan och senare med siffror) (2)
- Addition och subtraktion inom talområdet 0 - 10 (2)
- Symbolerna +, - och = (2)
- Den kommutativa lagen (2)
- Lösning av praktiska problem innebärande additions- och subtraktionssituationer (först med och senare utan hjälp av laborativ materiel) (3)
- Addition och subtraktion inom talområdet 0 - 20 utan tiotalsövergång (3)
- Addition och subtraktion inom talområdet 0 - 100 utan tiotalsövergång (3)
- Addition och subtraktion inom talområdet 0 - 20 med tiotalsövergång (4)
- Addition och subtraktion inom talområdet 0 - 100 med tiotalsövergång (4)
- Additions- och subtraktionsalgoritmen (5)
- Addition och subtraktion inom talområdet 0 - 1 000 (6)
- Addition och subtraktion inom talområdet 0 - 1 000 000 (9)

MÄTNINGAR: TID

- Veckans dagar, timmar (2)
- Månader (2)
- Minuter (3)

År, halvtimme, datum, dag, natt, dygn (4)
 Ett kvartal (5)
 Tidsangivelser (9.30, 18.45 etc), sekunder (6)
 Begreppet tiondels sekund (9)

MÄTNINGAR: MYNT

Igenkänning och benämning av ettöring (1)
 Räkning med ettöringar (1)
 Betalning med ettöringar (2)
 Igenkänning och benämning av övriga kopparmynt (2)
 Mynträkning, växling, betalning med minsta antal mynt (2)
 Ge tillbaka (2)
 10, 25 och 50 öring, 1 krona (3)
 Mynträkning med 5, 10, 25 och 50 öringar upp till 1 krona (3)
 5 kronors- och 10 kronorssedlar (4)
 Addition och subtraktion med hela kronor (4)
 Mynträkning med 5, 10, 25 och 50 öringar samt kronor (5)
 Kronor och ören betecknade som kronor i decimalform (6)
 Övriga sedlar (6)
 Skriftlig räkning med kronor och ören betecknade som decimalbråk (7)
 Orientering om utländska mynt (9)

MÄTNINGAR: LÄNGD

Begreppet sträcka - längd. Användning av linjal och måttband
 Meter, halvmeter, centimeter (3)
 Millimeter (5)
 Centrala enhetsbyten (5)
 Kilometer, mil (6)
 Längdmått skrivna i decimalform (7)
 Läsning och bedömning av mått skrivna i mm (ex 2345 mm) (8)
 Orientering om mätningar i världsrymden, ljusår (9)

MÄTNINGAR: VIKT

Användning av våg (3)
 Kilogram, halvkilo (3)

- Hektogram (5)
 Gram (6)
 Vikter skrivna i decimalform (6)
 Ton (7)

MÄTNINGAR: VOLYM

Begreppen rymdområde - volym. Användning av mätglas och liknande (3)

Liter, halvliter (3)

Deciliter (4)

MÄTNINGAR: AREA

Kvadratmeter (6)

Mätningar av area i kvadratmeter, (golv, väggar, tomtmark) (7)

Mätning och beräkning av areor då längd och bredd anges i hela meter (9)

DECIMALTAL

Skrivning och utläsning av decimaltal med en och två decimaler (6)

BRÅK

Hälften av, dubbelt så mycket (3)

Talet en halv (3)

Beteckningen $\frac{1}{2}$ (5)

Talen $\frac{1}{3}$ och $\frac{1}{4}$ (8)

Utläsning av bråk (8)

GEOMETRI

Uppfattning och särskiljande av formerna rund, fyrkantig, trekantig och oval (1)

Igenkänning och benämning av triangel, fyrhörning, cirkel (5)

Igenkänning och benämning av kub, klot (6)

Begreppet vinkel (9)

Orientering om kongruens och likformighet (9)

UPPSKATTNINGAR. ÖVERSLAGSRÄKNING

Avrundning till helt tiotal (3)

Uppskattning av längd, vikt, volym, tid och priser (3)

Avrundning till hela hundratal (6)

Avrundning till hela kr, m, l, kg, timmar (5)

Val av lämpliga mynt/sedlar vid betalning (5)

Addition och subtraktion med avrundade tal (7)

Multiplikation och division med avrundade tal (8)

MULTIPLIKATION OCH DIVISION

Arbete med utgångspunkt i vardagssituationer och med användning av laborativ materiel (4)

Lösning av praktiska problem innebärande multiplikations- och divisionssituationer (5)

Symbolen $\cdot$ (4)

Symbolen $—$ (8)

Multiplikationsalgoritmen (7)

Divisionsalgoritmen (10)

PROCENTRÄKNING

Procent som språkligt uttryck, 50 procent = hälften (9)

Symbolen $\%$ (9)

Rabatt, omsättningskatt, ränta (9)

DIAGRAM

Stolp- eller stapeldiagram gjorda med hjälp av konkret material (8)

Ritning och tolkning av enkla diagram (8)

Kommentarer till momentförteckningen

Siffror inom parentes anger de årskurser under vilka inläringen av momentet vanligen påbörjas. Momentförteckningarna är att se som en för undervisningen lämplig stegringsföljd. Hur fort man kan gå fram och hur långt man kan hinna i varje årskurs, måste

alltid bli beroende av elevens förmåga att tillgodogöra sig undervisningen. Det är i allmänhet viktigt att gå långsamt fram och framför allt att inte inom ett huvudmoment påbörja nya och krävande uppgifter förrän eleven behärskar de föregående. Behovet av upprepad övning tillgodoses bäst dels genom variationer inom momentet, dels genom att enligt spiralprincipen återkomma till momentet.

För de elever som inte kan beräknas få en säker färdighet inom alla de upptagna momenten kan ges en mycket konkret översiktlig orientering exempelvis inom sådana moment som bråk, multiplikation, division, procenträkning och diagram.

ANVISNINGAR OCH KOMMENTARER

ALLMÄNNA SYNPUNKTER

Undervisningen i matematik skall i särskilt hög grad anknyta till det praktiska livets behov. Färdigheter utan praktisk mening eller utan förståelse är av ringa eller intet värde för eleven. Färdighetsträningen måste därför alltid hållas inom ramen för de matematiska begrepp som eleven lyckats tillägna sig.

Den inledande matematikundervisningen ägnas avsevärd uppmärksamhet. Den bör äga rum i avspända och stimulerande arbetssituationer, varunder eleverna bereds kontinuerlig övning under det att läraren efter hand tillägnar sig ökad kännedom om deras individuella förutsättningar och behov. Förberedande övningar, som inte bör vara strängt ämnesbundna, kan exempelvis bestå i att läsa bilder i rader eller i att uppfatta likheter och olikheter i avsikt att lägga en grund för en senare inläring av symbolerna för ljud (bokstäver) och för tal (siffror). Under den inledande undervisningen bör eleverna allsidigt få öva visuella, akustiska och motoriska funktioner för att uppleva och förstå sambandet mellan verkligheten och symbolerna. Om eleverna på ett för tidigt stadium får syssla med matematiken från teoretisk synpunkt, kommer de att sakna grunden för verklig förståelse. Utvecklingen från lösning med hjälp av konkret arbetsmateriel och vardagligt språk till tänkande i talsymboler och matematisk terminologi sker för huvudparten av eleverna mycket långsamt. Om de alltför tidigt och forcerat får övergå till symbolspråk, såsom vid sifferskrivning,

kommer deras tankeoperationer vid lösandet av matematiska problem att vila på osäker grund.

Inlärningsstakten och den verbala framställningen måste anpassas efter elevernas individuella förutsättningar. Särskilt bör uppmärksammas en hos eleverna ofta förekommande språklig osäkerhet, bristfälliga förutsättningar för att lära in begrepp samt en begränsad erfarenhetsvärld.

Undervisningen i matematik skall sålunda utgå från elevernas erfarenhet och föreställningar grundas på förståelse. Den skall efterhand ge förtrogenhet med några väsentliga matematiska begrepp och samband. Den skall resultera i att eleverna uppnår god färdighet vid numerisk räkning, omfattande elementära räknemetoder inom aritmetiken, och bör bedrivas både som huvudräkning och skriftlig räkning.

Undervisningen skall vidare anknyta till elevernas erfarenheter på så sätt, att de får uppleva, hur matematiken används i det dagliga livet utanför skolan. Därför måste eleverna arbeta med problem av skilda slag. Problemen hämtas både från elevernas erfarenhetsvärld och från matematikens praktiska tillämpningar.

Vid inläringen är det oftast nödvändigt att behandla ett moment eller begrepp vid upprepade tillfällen. Därvid skall behandlingen vara konkret så länge som detta krävs, för att eleven skall kunna bygga upp klara matematiska föreställningar. Man måste emellertid vara uppmärksam på att en framställning väljs och utförs så, att den inte motverkar en senare utvidgning och fördjupning av momentet.

När eleverna skall tillägna sig ett nytt begrepp bygger de på konkreta upplevelser och erfarenheter samt på redan utvecklade begrepp. Så kan t ex addition införas genom att eleverna utnyttjar dels konkreta situationer, då man sammanför föremål ur två mängder att bilda en mängd, dels talbegreppet. Ju fler enkla konkreta situationer man kan anknyta till och ju klarare de förvärvade begreppen är, desto lättare sker den nya begreppsbildningen. Av denna anledning måste de grundläggande begreppen noga inarbe-

tas och olika konkreta situationer åstadkommas vid varje ny begreppsbildning. Så ofta som möjligt bör därför den inledande orienteringen om nytt lärostoff utgå från verklighetsiakttagelser, manuellt arbete, mätningar och demonstrationer med hjälp av konkret material. Förklarande resonemang kan härigenom få en fastare förankring. Särskilt användbart är laborativ materiel.

PLANERING OCH SAMVERKAN

Läraren bör vid varje undervisningstillfälle göra klart för sig vad han vill att eleverna skall lära sig. Det är viktigt att det nya stoffet snarare är för litet än för stort. Tillräcklig tid måste anslås åt genomgång och klargörande av varje nytt moment. Därvid bör enkla tillämpningsexempel behandlas och uppgifternas svårighetsgrad endast långsamt stegras efter varje elevs förutsättningar. Även behovet av repetition uppmärksammas. Vid undervisningen bör ett klart och koncist språk användas, och en korrekt matematisk terminologi införs alltefter elevernas förutsättningar. Såväl metoder som förklaringar bör vara omsorgsfullt förberedda och genomtänkta och noga avpassade efter elevernas allmänna utvecklingsstadium. Möjligheter att individualisera undervisningen bör väl tillgodoses.

Samverkan bör ske med undervisningen i andra ämnen. De systematiska räkneövningarna kan i stor utsträckning hämta stoff från och stödjas av undervisningen i övrigt, t ex i orienteringsämnen, teckning, hemkunskap och slöjd. Vissa moment inom orienteringsämnena kan t ex erhålla kvantitativ belysning under matematiklektioner. Samverkan kan också åstadkommas på det sättet, att både den sakligt orienterande och den matematiska undervisningen sker inom ifrågavarande orienteringsämnes ram. Man får även vara beredd att under matematiklektionerna vid vissa tillfällen i samråd med lärare i slöjd och hemkunskap behandla ett visst matematikmoment.

ARBETSSÄTT

Vid behandlingen av flertalet kursavsnitt bör en individualisering ske redan från början och eleverna får arbeta huvudsakligen med laborativt material.

Nytt stoff presenteras därför oftast individuellt eller för grupp, varvid eleverna aktivt medverkar med synpunkter och uppslag. Ensidig demonstration från lärarens sida bör undvikas. Efter presentationen fortgår den gemensamma undervisningen kortare eller längre tid beroende på hur eleverna förmår tillägna sig stoffet. Därefter måste de få tillfälle till självständigt arbete. Den gemensamma undervisningen bör inte få sådan omfattning, att tiden för individuellt arbete blir alltför knapp, vidare måste observeras att laborativa moment inte får vara fristående utan skall ingå som naturliga led i undervisningen.

Genom hela grundsärskolan skall eleven tränas att arbeta självständigt med matematik. Detta arbete kan t ex innefatta laborativt arbete, textstudier och övningsräkning. Till en början ges korta övningar på egen hand men så småningom mera omfattande uppgifter. När eleverna uppnått förmåga att arbeta självständigt, får läraren mer tid till personlig handledning av grupper eller enskilda elever. Härigenom ökar möjligheterna att genomföra en individuellt avpassad inlärningsgång.

Eleverna skall under matematikstudierna vänjas vid noggrannhet, kritiskt tänkande och självkontroll. Redovisningar av behandlade problem bör vara klart och noggrannt utförda.

Kunskapsbehållningen blir större och varaktigare, om eleverna omedelbart kan konstatera, om ett erhållet resultat är riktigt eller felaktigt. Eftersom läraren inte kan hinna kontrollera varje skriftlig räkneuppgift omedelbart sedan den utförts, bör eleverna efter hand vänjas vid att själva använda facit. Naturligtvis skall läraren ändå granska deras skriftliga arbete och ge behövliga anvisningar för korrigerings.

LÄROMEDEL

Lärarens uppgift är att organisera inläringstillfällena och att fungera som arbetsledare. Läromedel kommer därför att spela en viktig roll vid matematikundervisningen.

Demonstrationsmaterial kan användas vid gruppundervisning för att göra genomgången mera åskådlig och kan vara avsett för t ex flanellograf, arbetsprojektor eller filmprojektor.

Det laborativa materialet kan ha olika funktioner. Det kan exempelvis vara till hjälp vid begreppsbildningen eller t o m en förutsättning för detta. Avsikten kan också vara att variera och stimulera färdighetsträningen. Av den förstnämnda typen är s k strukturella material särskilt värdefulla. De är avpassade för att belysa och inlära en viss matematisk struktur eller ett visst matematiskt begrepp t ex principen för ett positionssystem eller den kommutativa egenskapen hos multiplikation. De erfarenheter som eleven gör under arbetet med laborativt material syns skapa bättre förutsättningar för en adekvat begreppsbildning än en abstrakt undervisning, där tyngdpunkten ofta läggs på färdighetsträning.

Konkret material bör utnyttjas vid de flesta moment, t ex antalsbegreppet, begreppen mindre än och större än, addition, subtraktion, multiplikation, division, positionssystem, decimalbegreppet och bråkbegreppet. Man bör också ägna tid i den grundläggande matematikundervisningen åt sådana meningsfulla och roliga spel och lekar som erbjuder goda möjligheter att hos eleverna skapa förutsättningar för begreppsinnlärande.

Bland övrigt arbetsmaterial som bör utnyttjas kan bl a nämnas klossar, kulor, knappar, linjal och måttband, rymdmätt, ritmaterial, viktsats, myntmaterial, statistiska planscher, material för utförande av slumpförsök (tärningar, tombola), och räknemaskin.

Materialet bör förvaras så att det är lättillgängligt och vad gäller laborativt material helst så, att varje elev själv kan hämta vad han behöver i en viss situation.

LÄROSTOFF

Vid valet av uppgifter i matematik bör största hänsyn tas till elevernas erfarenheter, behov och intressen. Att ofta och utan särskild introduktion låta eleverna tillämpa matematik på för dem okända områden innebär risk för att övningen stannar vid meningslös mekanisering. Eftersom matematikundervisningen i första hand skall fylla en praktisk uppgift, bör eleverna lära sig lösa sådana räkneuppgifter, som möter dem i hem, arbetsliv och samhälle. Så ofta det är lämpligt bör matematiska problem behandlas i sitt praktiska sammanhang.

Undervisningen bör läggas så, att eleverna tränas att göra klart för sig, vad som är bekant och vad som efterfrågas.

Talbegreppet. Positionssystemet

Grundsärskolans matematikundervisning kommer huvudsakligen att syssla med de naturliga talen, ett begränsat antal bråktal och procent. Eleverna bör ges möjlighet att förstå de fyra räknesätten.

I början av skolgången sysslar eleverna med mängder av konkreta objekt. I regel bör eleverna sysselsättas med laborativa övningar där det gäller att sortera en given mängd före mål t ex räknelappar, knappformar, korkar, stenar, kulor efter vissa principer. Det kan gälla storlek, form, färg, tyngd eller längd. Vid laborationer med mängder får eleverna sedan jämföra olika mängder i avseende på antalet element. Genom parbildning får eleverna undersöka huruvida mängderna innehåller lika eller olika antal element. Parbildning kan ske genom att eleverna får lägga trådar mellan föremål, rita streck på papperet eller tavlan eller föra samman föremålen två och två. Denna verksamhet med laborativ material avses leda fram till förståelse för begrepp såsom många, inte många, bara en, ingen, lika många, fler än, färre än och slutligen till talbegreppet. Införandet av talen bör inte forceras utan eleven bör möta en mångfald situationer som leder fram till insikten att t ex talet 3 är den sammanfattande egenskapen hos alla mängder som har tre element.

Efter någon tid införs siffrorna 0, 1, 2, 3 och 4 och eleverna får kombinera siffror med mängder. Man kan därvid arbeta med sifferkort så att inte motoriska svårigheter vid skrivning av siffror lägger hinder i vägen.

Bland de laborativa material som används bör särskilt uppmärksammas material som består av lika delar så att man kan bygga "trappor" varvid sambandet mellan de olika antalen klart framgår.

För att kunna ange antal som är större än eleven omedelbart kan uppfatta måste han behärska räkneramsan. Denna utvidgas successivt. Hela tiden måste kontakten uppehållas med talens betydelse av antal.

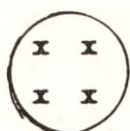
De naturliga talen införs etappvis varvid eleverna genom arbete med olika ting och laborativt material skall få en säker taluppfattning. Användning av tallinjen bör också uppmärksammas. När man behandlar tal större än 10 och deras symboler måste ett omfattande arbete läggas ned på att eleverna skall få uppfattning om och förståelse för tiosystemet. Det är här nödvändigt att arbeta med konkret material med vilket man kan låta t ex tio föremål bilda en helhet som man sedan arbetar tillsammans med de enstaka föremålen.

Lämpliga övningar som syftar till att ge eleverna förståelse för vad siffrorna i talen representerar utgör, förutom laborativ material, övningar där eleverna får dela upp större tal. Vid talområdet 1 000 - 1 000 000 blir det mest fråga om att avläsa och teckna tal.

Addition och subtraktion

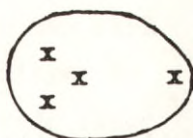
Innan eleverna kan börja arbeta med egentliga additions- och subtraktionsuppgifter måste ett visst förberedelsearbete ske. Eleverna delar upp mängder av föremål i delmängder och anger antalet element i hela mängden och i delmängderna. Denna uppdelning i delmängder kombineras senare med att den ena delmängden avlägsnas. Eleverna för vidare samman föremålen från två mängder (bildar union) och anger antalet element i de mängder de utgår ifrån och i den mängd som de får. Jämsides med att eleverna arbetar med föremålen på sina arbetsbord tar man exempel från vardagssituationer där unioner och uppdelning av mängder är aktuella. Under denna verksamhet övas förståelsen och användandet av ord som öka, lägga till, lägga samman, bli fler, minska, ta bort, tappa, hitta. Vid den ovannämnda verksamheten arbetar man till en början med mängder innehållande ett fåtal element. Antalet element ökas successivt samtidigt som eleverna börjar använda plus och minus. Detta arbete inleds lämpligen med att eleverna får känna innebörden i beteckningar såsom $1+3$, $2+2$, $4+1$ och senare $3-1$, $4-4$, $2-1$.

Sedan vidtar förenkling (uträkning) av sådana uttryck och användning av likhetstecknet $3+2=5$, $4-1=3$. Ett omfattande arbete bör läggas ned på att undersöka på vilka olika sätt en viss mängd kan delas upp i delmängder och vilka likheter som kan erhållas:

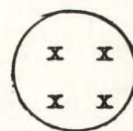
$$4+0=4$$

$$0+4=4$$

$$3+1=4$$

$$1+3=4$$

$$2+2=4$$

I början bör man arbeta enbart med addition men förbereda subtraktion genom nyssnämnda uppdelningsövningar. Även enkla utfyllnadsövningar som

$$3 + \square = 4, \quad \square + 1 = 2$$

bör utnyttjas. Den kommutativa lagen uppmärksammas hela tiden och används när så är lämpligt. Additioner som ger summan 10 övas särskilt ingående. Genom en systematisk genomgång av alla räkneoperationer byggs efter hand upp ett förråd av additions- och subtraktionstabeller som kan övas i olika former och sammanhang för att bli fasta minneskunskaper.

Lämpligen arbetar man parallellt med principen för positions-systemet och träning av addition och subtraktion. Härigenom blir t ex den systematiska genomgången av alla additions- och subtraktionskombinationer inom varje tiotalområde inget annat än en repetition av räkning inom talområdet 0 - 10. Därefter behandlar man räkning med hela tiotal 30+40, 10+80 osv.

Vid additioner med tiotalsovergång fordras ett omfattande arbete med laborativt material och god kännedom om principen för positionssystemet. För att t ex räkna ut 8+5 byter eleven ut 10 lösa föremål mot ett större föremål som representerar 10. Han har då 3 lösa föremål över och kan avläsa resultatet 10+3=13. Behandlingen av talområdet 0 - 20 med tiotalsovergång förbereds genom uppdelning av talet 10, träning av additions- och subtraktionstabellerna inom talområdet 0 - 10 samt övningar att "fylla ut" ensiffriga tal till närmaste högre tiotal. Tiotalsovergången som sedan följer blir en räkneoperation i två steg. Eleverna måste därvid genom konkreta övningar få en klar uppfattning om hur man delar upp den andra termen för att "fylla ut" respektive "minska" den första termen till 10 och hur man sedan adderar respektive subtraherar med det som är kvar. När eleverna behärskar denna teknik övas additions och subtraktionstabellerna inom talområdet

0 - 20 grundligt. Sedan talområdet vidgats till 100 införs övriga tiotalsovergångar.

Den skriftliga räkningen skall hela tiden vara en förstärkning till huvudräkningen. Skriftlig räkning som i förstone utgör en nedteckning av huvudräkning bör göras vågrät. Längre fram tecknas tal med lån och minnessiffra och då krävs lodrät uppställning som kan förberedas tidigt.

Allteftersom talområdet vidgas övas att öka och minska med 10, 50 och 100 i taget varvid mynt eller annan konkret material bör användas. "Övergångsställena" mellan de olika hundratalen tränas.

Alla räkneoperationer bör anknyta till ting och förhållanden som eleverna är bekanta med. Man måste räkna med att eleverna sannolikt aldrig når fram till en rent abstrakt uppfattning utan alltid rör sig med något slag av ställföreträdande föreställningar.

Räkneoperationer med större tal upp till 1 000 och därutöver bör anknyta till något för eleverna känt förhållande eller att samverkan med undervisning i annat ämne ger meningsfullhet åt övningen. Det blir annars enbart en övning att placera siffror rätt.

Mätningar

Vid mätningar av olika enheter är det synnerligen angeläget att samordna undervisningen i matematik med andra ämnen där mätningar naturligt förekommer. Stoffet bör noga sovras utifrån behovsprincipen. Sålunda skall enbart sådana enheter eller moment införas i undervisningen som eleven kommer i kontakt med senare i livet. Enhetsbyten skall förekomma mycket sparsamt och då oftast enbart mellan två närliggande enheter. Eleverna skall få en uppfattning om olika måttenheter samt färdighet i att mäta längd, vikt, volym, temperatur, tid och mynt.

Det är viktigt att införa principen för mätning med utgångspunkt från konkreta situationer. Vid längdmätning t ex utgår man från

en enhet och jämför den sträcka som skall mätas med denna enhet. Vid dessa längdmätningar är det inte nödvändigt att enbart använda sig av standardiserade längdenheter. För att ge principen för längdmätning en mera generell framställning kan eleverna arbeta med av dem själva uppfunna längdenheter som de ger olika namn. Lämpligt material för dessa övningar utgör t ex trästickor av olika längd och färg. När standardiserade måttsenheter införs bör man använda sådana i flera olika utförande t ex litermått i plast och i metall och med olika form så att eleverna inte får en speciell uppfattning om en viss enhets storlek.

Man bör undvika ett ensidigt abstrakt räknande med enheter utan bör hela tiden knyta övningarna till manipulationer med laborativt material. Överslagsräkningar och storleksuppskattningar bör ofta återkomma.

Mätning av tid samordnas med undervisningen i orienteringsämnen framförallt vad gäller begrepp som ljus-mörkt, dag-natt, morgon-kväll, tidigt-sent, samt årets indelning i årstider, månader och veckor. Dessa begrepp aktualiseras fortlöpande under hela lågstadiet. Avläsning av klockans hel- och halvtimmar kan läras in relativt tidigt. Övriga moment för tidavläsning på klockan införs successivt varvid man bör låta eleverna uppleva de tidsintervall det är fråga om, nämligen minuter, kvartar och sekunder. Begreppet tiondels sekund och avläsning av decimalbeteckning kan tas upp i samband med någon aktuell händelse t ex en idrottstävling.

Målet för undervisningen i tidmätning bör vara att eleverna skall kunna avläsa tid och uppskatta hur lång tid som förflyter vid tidsintervall av olika längd ("Nu sitter vi tysta en stund och så får ni gissa hur lång tid vi suttit så". "Hur långt är det till middag?") och hur lång tid olika aktiviteter tar ("Hur lång är en lektion?" "Hur lång tid tar det att gå till stationen?") Eleverna bör också tränas att uppfatta sin egen ålder och att inom ganska vida gränser uppskatta andra människors ålder.

Mynt och sedlar. Räkning med pengar och hanterandet av mynt bör ofta övas under former som så nära som möjligt ansluter sig till praktiska livets förhållanden. Övningssituationer kan natur-

ligt uppstå inom både orienteringsämnen och ADL-träning och olika övningsexempel kan hämtas från dessa och andra ämnen. Allt eftersom talområdet utökas införs mynten och utgör ett av de material som eleverna räknar med. Genom exempelvis inköp, växling och spel av olika slag inlärs småningom de olika myntens och sedlarnas värde samt deras inbördes relationer. Eleverna bör träna att avläsa och beteckna kronor och öre som decimaltal. På högstadiet bearbetas detta moment även genom skriftlig räkning. Man bör låta eleverna arbeta med riktiga mynt och sedlar och syfta till att pengars värde blir så klart som möjligt för dem. Överslagsräkning och övningar att uppfatta priser och kostnader bör förekomma ofta.

Mätningar av längd. Eleverna bör efter hand lära sig använda metermätt, linjaler samt andra material för längdmätning. Meter, halvmeter och centimeter blir de första enheterna som eleverna arbetar med. Enhetsbyte övas här mellan m - cm. Nästa längdenhet som tas upp är mn. Eleverna bör omsorgsfullt och fortlöpande öva mätning och avläsning med mm, samt uppskatta större mått skrivna i mm.

Mätning av vikt och volym. Man bör undersöka om eleven har klart för sig vad ett vikt- respektive volymmått avser att beskriva. Om så ej är fallet bör man sätta in grundläggande övningar. Bl a bör eleven ha en uppfattning av begreppet densitet.

Mätning av area. Begreppet area belyses genom att eleven själv får placera ut t ex kvadratmetrar och på detta sätt mäta områdets storlek. Först efter många erfarenheter av liknande verksamhet kan eleven börja arbeta mer abstrakt genom att bara mäta längd och bredd och multiplicera de material han får.

Decimaltal

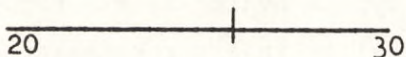
Målet bör vara att eleverna skall kunna utläsa och teckna decimaltal. Någon egentlig räkning med decimaltal skall ej eftersträvas annat än som överkurs för mera avancerade elever. Man bör utgå från elevernas erfarenheter angående kronor - öre samt anknyta till längd-, volym, och viktmätningar.

För att åskådliggöra tecknandet av tal i decimalform, kan man också använda en linjal (tallinje) som är graderad i cm, men med utsatta millimeterstreck. Eleverna accepterar att

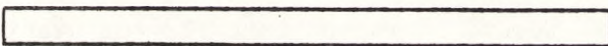

talet vid strecket i figuren beteck-

nas 2,6 om man jämför med placeringen av talet 26

Jämsides med linjal (tallinjen) kan man behandla t ex tioöringar kronor och använda ex Cuisenaire (Stern) -materialet eller liknande. Man låter då 10-staven beteckna talet 1 och diskuterar ett sätt att beteckna t ex talet som representeras i figuren nedan

I samband med avläsningar på linjalen bör eleverna också öva enhetsbyten av typen $15 \text{ mm} = 1,5 \text{ cm}$, $21 \text{ cm} = 0,21 \text{ m}$ och med hänsyn till viktiga tillämpningar växla pengar t ex $50 \text{ öre} = 0,50 \text{ kr}$, $25 \text{ öre} = 0,25 \text{ kr}$.

Eleverna bör också öva att ange det närmaste heltalet till ett givet decimaltal bl a i samband med överslagsräkning.

Bråk

Begrepp om hälften av, dubbelt så mycket, gå halva vägen var, dela en apelsin i två halvor, dela en tårta i två lika stora bitar etc kan införas i undervisningen relativt tidigt. Talet en halv är som regel inte svårt för eleverna att förstå och tillämpningar väljs främst ur vardagslivet samt från mätningar och geometrin. Man kan spara med att införa beteckningen $\frac{1}{2}$. Några andra enkla bråk som $\frac{1}{3}$ och $\frac{1}{4}$ införs småningom i undervisningen och åskådliggörs även de med delning av raktanglar, cirklar och liknande. Övningar i att använda dessa bråk bör förekomma. Om möjligt bör eleverna kunna ange närmevärdet till bråk t ex att $\frac{2}{4}$ är exakt eller ungefär en halv och att $\frac{7}{3}$ är litet mer än 2.

Geometri

Geometrin inleds med enkla sorterings- och klassificeringsövningar. Eleverna får samtidigt klippa, klistra och tejpa enkla geometriska figurer, även rymdgeometriska av papp och trä. De får rita och färglägga, använda linjal och passare. Syftet med detta laborativa arbete är att eleverna lär känna de grundläggande geometriska begreppen och deras namn. En typ av övning är att föreslå saker i omgivningen som för tanken till linjer, rektanglar osv. Eleverna bör lära känna ord som rund, rak, krokig, kantig, spetsig, trubbig, plan (platt), stor, liten, vänster, höger, upp, ner, innanför, utanför, i, på, ovanför, nedanför osv. (Samverkan bör ske med sinnesövningar och slöjd).

Eleverna kan ledas till att förstå begreppen innanför och utanför genom att de arbetar med kurvor av olika slag. De använder därvid garnbitar, snören e d som läggs ut på bänken eller sätts upp på en flaneltavla. Man kan vidare använda tritexskivor, där eleverna sticker ned spikar, nålar eller liknande och spänner gummisnoddar mellan dessa. På så sätt erhålls kurvor och slutna kurvor. Begreppen innanför och utanför kan konkret studeras genom att eleverna får laborera med t ex knappar och ett snöre.

Ytterligare geometriska begrepp som bör tas upp i undervisningen är punkt, linje, yta, triangel, kvadrat, hörn, sida och cirkel. Eleverna får lära sig att en del slutna kurvor har namn som triangel, cirkel, kvadrat. Lämpligt material för dessa övningar är t ex Dienes' logiska bitar och/eller figurer som läraren tillverkar av styv kartong eller papp. Eleverna får också öva sig i att rita de figurer som tidigare nämnts, med hjälp av passare och linjal.

I samband med att eleverna arbetar med längdmätning presenteras begreppen punkt, linje och sträcka. Eleverna kan vidare bygga tredimensionella modeller i papp eller kartong. Dessa övningar bildar en naturlig utgångspunkt för att diskutera sådana begrepp som rum, yta, hörn, sida mm.

För behandling av längd-, volym- och areamätningar fordras att eleverna har en uppfattning av kongruens. I det tvådimensionella

fallet konstateras kongruens bäst genom att eleverna klipper ut områden i papper och lägger ovanpå varandra. Även symmetriegen-skaper kan utnyttjas. Med sådana erfarenheter som grund kan eleverna senare tränas att avgöra kongruenser med ögonmått.

Förståelse för likformighet fordras vid läsning av kartor och ritningar. Även här kan klipp- och klistringsövningar vara till hjälp. Eleverna kan t ex få till uppgift att göra en figur (eller kropp) där alla mått är tre gånger så stora som en given figurs (kropp). Behandlingen av likformighet och vinklar bör knytas nära till varandra. Jämförelse görs mellan spetsig, trubbig och rät vinkel. Eleverna kan vidare göra en ritning av klassrummet.

Uppskattning. Överslagsräkning

Överslagsräkning kräver mycket träning. Den bör sättas in så tidigt som möjligt, så att eleven vänjer sig vid att alltid kontrollera och förstå att ett resultat är rimligt. Vid räkning bör en avvägning ske mellan huvudräkning, nedskrivning av siffror och användning av algoritmer och uppställningar. Genom att samhället i allt större utsträckning använder maskinella hjälpmedel för numerisk räkning, kan skolan med fördel lägga stor vikt vid huvudräkning och överslagsräkning. Framförallt bör tidsödande mekanisk räkning undvikas.

De första uppgifterna i överslagsberäkning kan t ex bestå i att ange närmaste tiotal till olika tal. Senare gäller det att utnyttja detta för att förenkla beräkningar. Istället för att beräkna $47,50 \text{ kr} + 34 \text{ kr}$ approximerar eleven med $50 \text{ kr} + 30 \text{ kr}$.

Parallellt med överslagsberäkning bör eleverna ibland göra den exakta beräkningen för att konstatera avvikelens storlek. Vid tillämpningar bör eleverna alltid göra en överslagsberäkning för att kontrollera om resultatet är rimligt. Även tillämpningsuppgifter där man kan få resultat enbart genom en överslagsberäkning bör förekomma: "En person köper 4 böcker för 6:85 kr. Räcker tre tior som betalning?"

Att lösa uppgifter med överslagsberäkning innebär en god stimulans för huvudräkning.

För att med framgång kunna handskas med olika enheter och göra enhetsbyten fordras att eleven har god förmåga att uppskatta storlekar hos olika storheter. Denna förmåga måste tränas fortlöpande och ofta kombineras med att eleven handskas med konkreta föremål och mätinstrument.

Multiplikation och division

Huruvida multiplikation och division skall införas i undervisningen bör läraren bedöma utifrån en mycket noggrann diagnostisering av varje elevs förutsättningar. Riktlinje bör vara att i första hand göra eleverna säkra i enkel addition och subtraktion och först därefter införa ett tredje och eventuellt ett fjärde räknesätt. Målet vid undervisning i dessa senare räknesätt bör vara att eleverna skall relativt automatiskt utföra enkla räkneoperationer som huvudräkning i praktiska situationer ex "Vad kostar 4 st treöres kola?", "Vad kostar 10 st sjuttiofemöres bullar?", "Hur många kartonger behövs till 45 ägg om varje kartong rymmer sex ägg var?", "Hur många äpplen får Per och Lisa var om de skall dela lika på 16 st?" Mycket viktigt är att eleverna lär sig skilja på räknesätten och välja rätt. Elevernas första bekantskap med multiplikation bör ske i form av laborationer med konkret material. De får öva sig att gruppera detta så att det blir lika många i varje rad. För sådana laborationer kan all slags plockmaterial användas. Särskilt lämpligt är klossar, trä- eller plasthjul, knappformar, träringar och liknande. Materialet kan först läggas i mönster på bänken, sedan på ett rutnät av lämplig omfattning, som ritats på någon färgglad kartong. På rutnätet kan de "bygga" produkter, "bilder" för vilka de sedan redogör muntligen. "Jag har lagt två klossar i varje rad. Jag har lagt tre rader" eller "Jag har lagt två rader med tre klossar i varje". Eventuellt kan redan nu redogörelsen lyda "Jag har tre gånger lagt två klossar" eller "Jag har två gånger lagt tre klossar". Redan från början bör eleverna få klart för sig, att man kan se det man lagt från två håll. Hur många klossar mönstret omfattar, kan eleven få fram genom att räkna klossarna en och en eller genom addition $2+2+2$ eller $3+3$. Eleverna bör här ha stor frihet att välja metod men den upprepade additionen bör vara central. Så mycket som möjligt bör anknytas till för eleverna naturliga situationer.

I gymnastiken delar man eleverna i grupper om två, tre, fyra barn. I en del lekar måste man vara jämna par, två i varje rad osv.

Eleverna kan också få placera "pepparkakor" av brun filt på flaneltavlor med någon neutral färg. Eleverna placerar sina kakor i rader. Det går lätt att variera dessa antal. Elevernas flaneltavlor kan också förvandlas till blomsterrabatter, där blommor eller grönsaker av filt eller läskpapper placeras i fina rader. Eleverna kan vanligen också själva komma med nya uppslag.

När det gäller att lära in skrivning av produkter kan man gå till väga på olika sätt. Man kan ta som utgångspunkt något av de mönster eleverna själva spontant har byggt, ett pricknät på flaneltavlan eller dylikt. Med hjälp av laborativt material kan nu eleverna laborera fram allehanda produktbilder och skriva tillhörande produkter. De kan också rita olika nät med prickar, ringar, kryss osv eller stämpla eller klistra upp mönster av olika slag. På flanellografen kan givetvis också olika slags material sättas upp i lämpliga bilder räknelappar, äpplen, bollar m m.

Multiplikationsdata sammanfattas i tabeller, som indelas i fyra rutor. Ruta I t o m 5·5, ruta II t o m 5·10, ruta III t o m 10·5, ruta IV t o m 10·10. Först behandlas de lättaste kombinationerna, de i ruta I. Sedan följer kombinationerna i ruta II och III. På båda sidor om diagonalen i tabellen finns samma produkter. Genom att tillämpa den kommutativa lagen får eleverna halva tabellen "gratis". Övningarna bör hela tiden bygga på denna lag medan däremot den distributiva lagen troligen blir alltför komplicerad för de flesta elever att använda sig av. Man kan också lämpligen använda sig av allehanda lekar och spel. Man kan anordna en övningsaffär i klassrummet och därvid få köpa bara en sak men i flera exemplar, t ex 3 kuvert som kostar 7 öre stycket, 4 bollar som kostar 2 kr stycket. Bland övningarna ges också utfyllnadsuppgifter där man känner produkten och ena faktorn och söker den andra. Om eleverna först får söka svaren med hjälp av klossar kan man också söka olika produkter som betecknar t ex 12. Klossarna kan läggas i en lång rad 12·1 eller 1·12, i dubbla rader 6·2 eller 2·6 eller 3·4 eller 4·3. Uppgifter av detta slag

förbereder eleverna för division.

Till de första övningarna i division bör samma material och rutnät användas som vid multiplikation. I början bör eleverna lösa uppgifter med hjälp av rutnätet och klossar, ringar eller annat laborativt material.

Exempel: "Du har 12 äpplen som ska delas lika mellan fyra barn. Hur många får de var?" Eleven plockar ut 12 klossar och placerar dem i rutnätet, så att det blir fyra klossar i varje rad. Svaret blir 3.

Man bör också kunna behandla praktiska situationer, som ger upphov till division med rest.

Exempel: Det behövs fyra kulor för att bygga en pyramid. Hur många pyramider kan man göra av 18 kulor? Rutnätet används här, då får eleven omedelbart svaret.

Sambandet med multiplikation betonas. Eleverna bör komma fram till sådan förståelse att de kan svara med motiveringar som:

"Varje barn får 3 äpplen för $4 \cdot 3 = 12$.

Praktiska divisionsuppgifter bör till en början behandlas utan att divisionstecknet införs.

Vissa elever kan arbeta med multiplikations- och divisionsalgoritmerna. Hur långt detta arbete förs varierar kraftigt från individ till individ. Det som under alla omständigheter bör tränas är emellertid multiplikation och division med 10, 100 osv.

Om man befinner sig i valet att låta eleverna lägga ned mycket tid på träning av algoritmer, att låta dem lösa praktiska problem med olika räknesätt eller att träna överslagsräkning, kan man överväga att göra kraftiga nedskärningar av tiden för algoritm-räkningen. Detta kompenseras dels av en intensiv träning av överslagsräkningen och dels av en användning av tabeller (lathundar) och räknemaskiner av enkelt slag. Med dagens resurser för maskinell numerisk räkning får det anses mera betydelsefullt att kunna veta vilket räknesätt som skall användas i en viss problemsituation än att kunna utföra beräkningen.

Procenträkning

Eleverna bör få kännedom om procent som språkligt uttryck. Utgångspunkten är att "procent" är ett annat namn för hundradelar. Man kan alltså säga "sju procent" i stället för "sju hundradelar" och skriva " $0,63 = 63 \%$ ". Man bör inledningsvis arbeta med ett material som består av 100 delar. Eleverna kan dessutom själva rita områden. Eleverna bör kunna få en uppfattning om att 100% är det hela, att 50% är detsamma som en halv, 10% en tiondel. Någon egentlig procenträkning bör inte förekomma för genomsnittseleven men någon användning av procent i praktiska situationer bör övas. Anknytningar görs då till resonemang och jämförelser om rabatt, omsättningskatt och ränta.

Diagram

Att insamla och tabellera data leder till många instruktiva och intresseväckande arbetsuppgifter och bör i någon mån införas i undervisningen på högstadiet. Denna verksamhet bör nära integreras med orienteringsämnena. Man åstadkommer därvid att de exempel och situationer som tas upp blir naturliga.

Elevernas antal, antal syskon, restid till skolan, läggtider, fördelning av dygnets timmar på olika aktiviteter osv kan ge bakgrund till de inledande övningarna. Geografi och samhällskunskap ger bra grundmaterial och eleverna kan själva hämta data ur tabeller. Sedan materialet insamlats vidtar tabelleringen. Eleverna får då bli lära sig att skriva rubriker, göra tabeller åskådliga, ange frekvenser osv. Övningar att läsa tabeller bör också förekomma. Vidare bör eleverna övas i att få överblick över tabeller, se det största värdet, det minsta värdet, det naturligaste värdet.

Nästa fas som bör integreras med den föregående är grafisk illustration. Den bör förekomma i många former och kan förberedas genom att eleverna bygger staplar med klossar eller liknande och lägger små föremål i rader på arbetsbordet. Eleverna kan också rita "gubbar", där varje gubbe motsvarar en person, tio personer, tusen personer osv. Däremot bör man undvika att göra olika stora gubbar. Vidare bör eleverna rita stolpdigram där varje

stolpes höjd är proportionell mot motsvarande frekvens. Rektangulära diagram såsom

sömn	skola	fritid	måltider
------	-------	--------	----------

bör även behandlas. Även ur diagram bör eleverna kunna dra slutsatser: vilket värde är vanligast, vilket är det största värdet, vad kan sägas om ett diagram jämfört med ett annat osv ?

Vid arbetet med tabeller och diagram kan eleverna använda mycket av sina förvärvade matematikkunskaper och integrera studiet av matematik och andra ämnen. Denna verksamhet förbereder också eleven för mycket som kan möta senare i livet t ex läsa en tåg-tidtabell.

ORIENTERINGSÄMNEN

RIKTLINJER

En av skolans uppgifter är att ge kunskaper om den omgivande verkligheten och om människors liv och verksamhet förr och nu. Denna allmänt orienterande undervisning sammanfattas här under rubriken Orienteringsämnena och avser i huvudsak en för åldersstadiet avpassad orientering i livsåskådningsfrågor, samhällsorientering och naturorientering.

På lågstadiet ingår kristendomskunskap och hembygdskunskap i orienteringsämnena. Den orientering som på lågstadiet förmedlas inom dessa ämnen fortsätts och utvidgas på mellan- och högstadiet inom ramen för ämnena kristendomskunskap, samhällskunskap, historia, geografi och naturkunskap.

En orientering i livsåskådningsfrågor skall delvis ske i samband med att eleverna tillägnar sig kunskaper om kristendomens uppkomst, utveckling och nutida livsform samt andra religioners nutida livsform. Dit hör också undervisning om andra livsuppfattningar och attityder inför tillvaron än de religiösa.

Samhällsorientering skall ta sikte på att hos eleven skapa en beredskap för det praktiska livet ute i samhället och samtidigt ge en allmän information om samhällets struktur. Undervisningen bör även påvisa de bärande idéerna i vår demokratiska livssyn och efter hand öka elevens förmåga att förstå sig själv och sin egen situation, sina medmänniskor och omvärlden och att fungera väl som samhällsmedlem.

En orientering om hur människorna på vår jord utformat sina levnadsförhållanden under skiftande betingelser bör ingå i syfte att genom undervisningen skapa en på faktisk kunskap grundad förståelse för andra folk och åskådliggöra hur det praktiska samarbetet mellan olika länder fungerar. Undervisningen bör vidare ge en föreställning om det liv, som gångna generationer levat och om innebörden av det arv de efter-

Naturorienteringen bör efter hand vidga elevernas insikt om de levande varelsernas beroende av varandra och av den miljö, i vilken de lever samt om sambandet mellan olika företeelser och förlopp i naturen. Den bör inriktas på att låta eleverna få en inblick i hur utnyttjandet av upptäckter inom naturvetenskap och teknik påverkar människans livsvillkor och hur människan har möjlighet att påverka denna utveckling och därigenom också har ett ansvar både i nuet och i framtiden.

Huvudsyftet med den orienterande undervisningen är sålunda att söka ge eleverna förståelse för tillvarons problem. Dess mål är att ge eleverna en sådan orientering, att de kan fungera som självständiga samhällsmedlemmar med intresse för omvärlden.

En kursplan i orienteringsämnen kan endast uppta ett begränsat urval av den mängd kunskapsstoff som finns. Läroplanen söker anvisa ett stoff av den art att det är av värde för elevernas utveckling. Undervisningen inom orienteringsämnen bör mera inriktas på att hos eleverna grundlägga förståelse än på att ge dem ett stort förråd av kunskaper om fakta. Namn och sifferuppgifter tas upp i mycket begränsad omfattning dvs endast sådana, till vilka eleverna kan knyta konkreta föreställningar. På grund av att de flesta eleverna har ringa förmåga att memorera, bör utantillärande förekomma mycket sparsamt.

Urvalet av lärostoff bör göras med utgångspunkt från att det skall medverka till att göra eleverna skickade att fungera i samhället både som barn och senare som vuxna. En dylik urvalsprincip innebär att stoffet måste väljas efter den grad av aktualitet och frekvens som det har och kan beräknas få för individens anpassning till samhällets krav. Det innebär närmare bestämt att t ex samhällskunskap bör ges större vikt än övriga avsnitt inom orienteringsämnena och att det historiska stoffet tas upp till behandling för jämförelse med förhållanden i nutid. Viktigt är också att behandla frågor som rör elevernas egen livsinställning, för att till dem

förmedla normer och livsideal, som är av betydelse för deras personliga utveckling och för deras trygghet i tillvaron. Under rubriken Samlevnadsfostran (bil 2) ges exempel på samtalsämnen som rör normer för vårt liv och som kan tas upp i olika sammanhang bl a i anslutning till undervisningen i orienteringsämnena.

Det är ofta lämpligt att sammanföra stoff från flera orienteringsämnena och tillämpa en samlad undervisning. Man bygger då upp undervisningen kring valda stoffenheter i den form eleverna möter dem ute i livet eller där de olika delarna av stoffet har enbart inbördes relationer. Vid studiet av sådana intresseområden sker orienteringen helt eller delvis utifrån ett eller flera centrala motiv. Genom att lärostoffet sammanförs på detta sätt får eleverna större möjligheter till överblick och helhetsuppfattning än vid en mera ämnesbunden undervisning. Även en anknytning till elevernas egna upplevelser och intressen underlättas.

I förteckning över arbetsområden ges förslag till lämpliga stoffenheter för samlad undervisning. Flertalet arbetsområden innehåller stoff från skilda ämnen som sammanförts till ett centralt tema. Exempel på ett sådant arbetsområde är "De stora sjöarna", där man ger dels en geografisk orientering dels en naturorientering. När elevernas intresse på detta sätt inriktas på Mälmarbygden blir det naturligt att även göra historiska tillbakablickar till den tid då trakten hade sin storhetstid och började fungera som centrum för utvecklingen i landet. Genom jämförelsen mellan människors levnadsbetingelser förr och nu som bör vara ledmotivet i en sådan historisk orientering ges lärostoff som kan hänföras till samhällskunskap. Det avsnitt ur kristendomens historia som avser dess införande i vårt land, kyrkans betydelse och klosterväsendet har sin givna plats i detta arbetsområde där både geografisk miljö och historisk anknytning ger naturliga beröringspunkter.

Vissa delar av lärostoffet lämpar sig mindre väl att sammanföra i arbetsområden för samlad undervisning så som angivits

i exemplet ovan där stoffet hämtats från samtliga orienteringsämnen. Det kan ibland vara mest naturligt att enbart två eller tre ämnen samordnas till ett arbetsområde. Så är t ex fallet med de avsnitt i kristendomskunskap som berör Jesu liv och förkunnelse. Kristendomskunskapen måste här få bli det dominerande ämnet som dock har vissa anknytningar till geografi och samhällskunskap. Vidare kräver olika delar inom andra ämnen en något mera systematisk lärogång än vad som är genomförbart vid en samordning med annat stoff. Detta gäller t ex de avsnitt inom naturkunskapen som behandlar vår kropp och dess vård.

Sådana delar av lärostoffet bör därför grupperas i ämnesbundna arbetsområden. För att då inte onödigtvis splittra elevernas intresse är det lämpligt att bedriva periodläsning och på så sätt undvika att parallellt arbeta med flera orienteringsämnen. Exempel på ett ämnesbundet arbetsområde är det som kallas "Petrus och Paulus", där en sammanfattning av undervisningen i evangelierna ges. Kring dessa gestalter kan även undervisningen om den första kristna kyrkan byggas upp.

En kombination av samlad undervisning och mer ämnesinriktad periodläsning blir alltså oftast den mest ändamålsenliga uppläggningsen av arbetet på alla stadier i särskolan.

Lärostoffet i orienteringsämnen bör väljas med hänsyn till elevernas kapacitet och mognad och kursplanen kan därför endast ange de ramar inom vilka lärostoffet skall väljas. På så sätt får den enskilde läraren valmöjligheter och rörelsefrihet att anpassa stoffet efter elevernas individuella förutsättningar. Förteckningen över arbetsområden är indelas i årskurser och respektive arbetsområden inplacerade i en tänkt ordningsföljd. En viss balans bör råda mellan olika arbetsområdens omfång och tyngd och arbetet skall i stor utsträckning ansluta till årets rytm.

Förslaget till arbetsområden bör uppfattas så att enskilda stoffenheter ur tidigare genomgångna arbetsområden åter-

kommer i senare årskurser inom andra arbetsområden i vidgad omfattning eller i anslutning till stoff från något annat ämne enligt spiralprincipen. Så bör t ex när hösten studeras i åk 3 även tas upp moment från motsvarande arbetsområde i åk 1 och 2. Ett sådant arbetssätt innebär både repetition av det mest väsentliga i tidigare genomgången stoff som ytterligare befäster detta i minnet och en fördjupning samt bakgrund till det nya stoff som tas upp. I följande årskurs saknas rubriken hösten vilket inte bör hindra studier av natur, trafik, kläder etc just utifrån aspekten hösten. Ytterligare ett exempel på spiralprincipens tillämpning kan hämtas från geografiundervisningen, där åtminstone det som bör bli elevernas fasta minneskunskaper rörande Sverige, bör återkomma i varje årskurs i ganska självklar relation till nytt stoff från andra geografiska områden.

Elevernas erfarenhetsvärld är till en början ganska begränsad. Parallellt med elevernas ökande mognad och deras växande intressesfär skall lärostoffets omfång vidgas till att omfatta händelser och företeelser utanför den allra närmaste omgivningen. Genom att utgå från eleverna själva, deras egna upplevelser och iakttagelser, genom anknytning till tidigare bearbetat lärostoff eller genom att man på annat sätt ställer det nya lärostoffet i relation till något som på ett reelt sätt ingår i elevens erfarenhetsvärld stimuleras intresset och väcks nyfikenheten på det nya. Arbetet med ett kursavsnitt kan startas utifrån olika utgångspunkter såsom någonting som speciellt fångat elevernas intresse, en aktuell händelse, en bok, en film, ett TV-program, eller ett studiebesök. En lämplig anknytning av dagsaktuellt stoff till en på förhand uppgjord plan kan fördjupa intresset för arbetet och göra detta mera meningsfullt för eleverna. Det första stoff som tas upp till behandling måste vara så konkret, att det kan åskådliggöras för eleverna. Den konkreta upplevelsen bör bilda grundvalen för elevernas vidare orientering om den värld som ligger utanför deras egen och som därigenom också för dem får en mera abstrakt karaktär.

Vissa delar av lärostoffet och färdighetsträningen kräver fortlöpande uppmärksamhet. Detta gäller exempelvis trafikvana, tidningsläsning, tidsuppfattning, pengar, tjänsters och varors värde, funktionsträning i samhället, väderleks- och naturiakttagelser och frågor som rör samlevnad. Förutom att låta dessa moment vara viktiga delar i bestämda och avgränsade arbetsområden bör läraren ta upp dem till behandling i andra sammanhang så ofta tillfälle ges.

Lokala förhållanden måste naturligtvis få göra sig starkt gällande vid den enskilde lärarens kursplanering. Aktuella händelser, elevernas upplevelser, läsning, film, radio och television kan ge anledning till avvikelser från i läroplanen föreslagna arbetsområden.

Arbetsuppläggningsen bör ske med mycket noggrant hänsynstagande till de olika elevernas skiftande förutsättningar. Detta bör kunna genomföras inom respektive arbetsområden genom att elever med större förmåga får flera arbetsuppgifter som ger ytterligare fördjupning i ämnet medan andra får arbeta med uppgifter avpassade efter deras mognadsgrad.

Den allmänna orienteringen som läraren ger skall däremot samtliga elever erhålla. Alltefter vad som är mest ändamålsenligt bör en kombination av klassundervisning, grupparbete och individuellt arbete förekomma. Klassundervisningen kan vara naturlig t ex vid starten av ett nytt arbetsområde, planläggning av ett arbete, redogörelser för utfört arbete och sammanfattande översikter som ges för att knyta samman skilda områden.

Läraren bör vid sin muntliga framställning sträva efter ett friskt, levande detaljrikt och åskådligt sätt att meddela kunskap. Särskilt i de fall då läraren riktar sig till samtliga elever bör den muntliga framställningen vara relativt kort, detta bl a med hänsyn till den heterogena elevsammansättning som förekommer inom alla klasser i särskolan. Läraren bör också beträffande längden av sin muntliga framställning beakta att eleverna, speciellt i de lägre åldrarna,

ofta är okoncentrerade och motoriskt oroliga. Eleverna bör successivt vänjas vid att aktivt lyssna och ledas till, att samtala om det berättade. För att ytterligare förstärka varje elevs möjlighet att med intresse följa lärarens muntliga framställning kan denna kompletteras med bild- och ljudillustrationer eller att eleverna själva får agera till det som berättas. Efter en kortare muntlig framställning kan eleverna få sjunga, teckna, läsa, skriva, utföra sandlådebyggen eller annat manuellt arbete i anslutning till det som berättas.

Eleverna bör alltså vara verksamma i så stor utsträckning som möjligt medan läraren fungerar som arbetsledare. Några uppgifter inom varje arbetsområde bör kunna lösas under grupparbete eller andra former av samverkan mellan eleverna. Härvid måste dock uppmärksammas att för särskolans elever krävs en omsorgsfull inskolning till grupparbete. (Se grupp-arbete, enskilt arbete s 19). Övervägande delen av den enskilde elevens arbete är emellertid av individuell karaktär. Vid instruktioner av teknik eller annan genomgång av hur enskilda uppgifter skall lösas bör läraren inte ge anvisningarna inför hel klass utan vända sig direkt och individuellt till den eller de elever som skall utföra arbetet, annars finns risk för att de elever som har andra uppgifter förlorar i aktivitet. I de mångfaldigt skiftande uppgifterna, bör den enskilde eleven få sådana övningar, som passar hans individuella läggning och som därför kan väcka och vidmakthålla hans arbetslust. Det är angeläget att arbetsövningarna anpassas efter varje elevs intressen och mognad. I största möjliga utsträckning bör läraren söka utarbeta individuella arbetsprogram. Efter hand som eleverna blir äldre utökas antalet uppgifter i arbetsprogrammen. Det är av stor betydelse att läraren målmedvetet organiserar arbetet och skapar ordning och reda i klassrummet, så att i synnerhet de nervösa eleverna kan få en nödvändig arbetsro och att eleverna överhuvudtaget vänjs vid självbehärskning och hänsynstagande till omgivningen.

Eleverna ges muntliga eller skriftliga uppgifter såsom att besvara frågor, att utforma kartor, teckningar, applikationer, bildserier, modeller, arbeten i sandlådan eller enkel dramatisering. Läraren bör i detta sammanhang lära eleverna att använda arbetsmateriel och arbetsmetoder på ett sådant sätt, att de så småningom kan komma fram till ett så självständigt sätt att arbeta om möjligt.

En av lärarens viktigaste uppgifter är att bibringa eleverna en god arbetsteknik. Den övning i svenska som självklart knyter sig till orienteringsämnena bör syfta till att utveckla en ökande förmåga att läsa och uppfatta det väsentliga i en text, att använda register och innehållsförteckning, söka reda på betydelsen av obekanta ord etc.

Manuellt arbete i samband med undervisningen i orienteringsämnen bidrar till att göra den konkret, omväxlande och intresseväckande. Skapande verksamhet och manuellt arbete bör alltså få ett betydande utrymme i undervisningen. Till en början får härvid inte ställas för stora krav på utförandet men successivt skall eleverna vänjas vid att objektivt och kritiskt bedöma sina egna arbetsprestationer. Dock måste frihet att få skapa och ge uttryck åt fantasin samt att glädja sig åt färger och former vara grunddraget i elevernas arbeten. Vid studiebesök och naturiakttagelser bör eleverna uppmuntras att samla arbetsmaterial, som sedan ordnas t ex i ett gruppbord eller på väggtafva. Sådana väl planlagda och efteråt bearbetade undervisningsutflykter med klart angivna och begränsade syften bör ofta företas. Elevernas egna iakttagelser under lärarens ledning ger mera kunskapsstoff och befäster detta i minnet långt mera än lärarens berättelse eller beskrivning. Studiebesök i museer, vid fornlämningar och märkliga byggnader och platser spelar en stor roll t ex, när det gäller att för eleverna åskådliggöra det förflutna. Vid en sådan undervisningsutflykt är det viktigt att eleverna gjorts väl förberedda så att de kan koncentrera sig på det som är väsentligt och inte förlorar överblicken i mängden av föremål. Inte minst betydelsefulla är exkursioner genom att eleverna vid fortlöpande iakttagelser kan ledas att förstå vissa enkla orsakssammanhang.

Läraren bör se till att resultaten av elevernas arbete på något sätt blir samlat. Varje elev bör lämpligen ha sin egen arbetsbok eller samlingspärm. Boken växer fram under arbetets gång och får sin prägel av individuella teckningar, målningar, klipp, avskrifter och andra arbetsövningar. En på förhand färdigställd arbetsbok med huvudsakligen ifyllnadsuppgifter kan bli ett hinder i det skapande arbetet.

Redovisning av inhämtade kunskaper bör göras i någon form. Detta emedan läraren måste ha en klar uppfattning om huruvida genomgångna moment behärskas så pass bra att framställningen kan föras vidare in på nya områden. Kunskapskontrollen bör också från lärarens sida användas som ett diagnostiskt medel att kontrollera sin egen undervisning. Om huvudparten av eleverna inte tillgodogjort sig ett visst undervisningsmoment, bör läraren söka utröna i vilken mån den undervisning han meddelat kan ha legat på ett för avancerat plan, skett i för snabbt tempo eller på annat sätt inte motsvarat elevernas mognadsnivå.

Resultaten av undervisningen i orienteringsämnen är i hög grad beroende av att eleverna får tillfälle att använda lämpligt studie- och arbetsmaterial såsom bilder, bildserier, filmer, flanellografmateriel, planscher, tidningar, tidningsurklipp, kartor, jordglob, råvaror, halvfabrikat, mått och vikter, anordningar för enkla försök, gruppbord, verktyg, brännugn, växt och djursamlingar, bilderböcker, bredvidläsningsböcker, materiel för trafikundervisning, tidtabeller, telefonkatalog, almanackor, uppslagsböcker, broschyrer, blanketter samt förbrukningsmateriel för manuellt arbete.

Bilden har stor betydelse då det gäller att ge eleverna föreställningar om det som ligger utanför deras erfarenhetsvärld. Bildmaterialet bör ge kunskap, stimulera fantasin och kunna användas i elevernas skapande arbete som underlag för muntlig framställning, skrivning, målning etc. Film och TV åskådliggör konkret och levande den verklighet som utgör undervisningens innehåll. På motsvarande sätt kan skolradion och annat ljudmaterial verksamt bidra till att konkretisera

undervisningen. Viktigt är dock beträffande film- och ljudmaterial, att läraren noga förberett sig på materialet innan det används i undervisningen eftersom det är lärarens anvisningar och kommentarer som avgör i vilken utsträckning eleverna kan tillgodogöra sig det de ser och hör. Används film eller skolradioprogram i undervisningen krävs som regel att läraren noga förbereder eleverna på det som skall komma och även någon form av efterarbete. De bilder, bildband eller diapositiv som skall visas bör noggrant sovras. Bilden är ett gott hjälpmedel i undervisningen men den kan dock inte helt ersätta direktkontakten med verkligheten.

Vid bearbetningen av lärostoffet i orienteringsämnen ges även stoff till färdighetsträning och utövande av skapande verksamhet. Därför bör samverka ske mellan orienteringsämnen och färdighetsämnen samt sinnesövningar, ämnen för estetisk-praktisk fostran, fysisk fostran. Även de moment som upptagits under rubriken ADL-träning bör anknytas till undervisningen inom orienteringsämnen där de bör ges en sådan plats och planläggas så att varje elev får en individuellt avpassad fullständig genomgång av varje moment.

KRISTENDOMSKUNSKAP

MÅL

Undervisningen i kristendomskunskap har till uppgift att orientera eleverna om de bibliska skrifternas innehåll, om kristen tro och etik och om kristendomens historia och samskapsformer. Den skall även orientera om övriga religioner samt ge kännedom om andra livsuppfattningar och attityder till tillvaron än de religiösa. Den skall ge en inblick i nutidens etiska och religiösa grundfrågor och tankeströmningar.

Undervisningen skall vara vidsynt och objektiv i den meningen, att den meddelar sakliga kunskaper om olika tros- och livsåskådningars innebörd och innehåll utan att auktoritativt söka påverka eleverna att omfatta en viss åskådning. Undervisningen bör ske på ett sådant sätt, att eleverna uppfattar frågeställningarnas allvar och betydelse och så att den främjar deras personliga utveckling och bidrar till att skapa förståelse för värdet av en personlig livsåskådning liksom förståelse och respekt för olika uppfattningar i livsåskådningsfrågor.

HUVUDMOMENT

LÅGSTADIET

Kristendom: Något om gudstjänst och högtider.

Berättelser ur nya testamentet huvudsakligen om Jesu födelse och barndom.

Sånger och psalmer.

Några böner.

Religiösa ämnen och samlevnadsfrågor: Religiösa ämnen i anslutning till undervisningen och till händelser och företeelser, som på annat sätt blivit aktuella för eleverna. Etiska frågor, som berör samlevnaden mellan människor.

Studiebesök i kyrkan, något om gudstjänst.

MELLAN- OCH HÖGSTADIET

Kristendom: Högtider, gudstjänster och nutida religiös sed inom kristendomen. Karakteristiska drag i gudstjänst- och fromhetsliv, det som förenar och det som skiljer, inom några olika kristna kyrkosamfund i vårt land. Något om den kristna missionen.

Bibeltexter ur nya testamentet om Jesu verksamhet och förkunnelse och om apostlarna Petrus och Paulus. Bibeltexter

ur gamla testamentet som belyser den gammaltestamentliga religionen och messiasförväntan samt texter som har allmänkulturellt intresse.

Övriga religioner: Något om religiösa uppfattningar och förhållanden samt därmed sammanhängande seder och bruk inom andra religioner i för eleverna aktuella sammanhang. Judendomen även i samband med bibliska texter.

Religiösa ämnen och samlevnadsfrågor: Religiösa ämnen i anslutning till undervisningen och till händelser och företeelser som på annat sätt blivit aktuella för eleverna. Frågor kring livsåskådning och etik med särskild tonvikt på tonårsproblem, belysta utifrån olika livsuppfattningar.

Studiebesök.

ANVISNINGAR OCH KOMMENTARER

Vid stoffurvalet bör hänsyn tas till det religiösa, etiska och kulturhistoriska värde som lärostoffet äger.

Kunskapsstoffet bör sovras så att de partier som behandlas kan ges fyllighet och åskådlighet. Det anvisade stoff som berör kristendoms-kunskap inom de olika arbetsområdena har valts med hänsyn till att eleverna i så stor utsträckning som är möjligt skall kunna uppfatta bibeltexters etiska och religiösa innehåll. Vidare bör stoffurvalet sikta till att undervisningen skall ge kunskap om kristendomen och i viss utsträckning om andra religioner.

Undervisningen i kristendoms-kunskap skall liksom undervisning i övriga ämnen ha en fostrande inverkan på individen samt medverka till att hos eleverna skapa respekt för människovärdet och ge förståelse för andra människor. Behandlingen av samlevnadsfrågor bör samordnas bl a med motsvarande moment i hembygdkunskap och samhällskunskap.

Undervisningen skall vara objektiv i den meningen att den meddelar sakliga kunskaper utan att läraren auktoritativt påverkar eleverna att omfatta en viss åskådning. För att bli meningsfull måste dock även undervisningen i kristendoms-kunskap vara engagerande enligt samma metodiska principer som gäller för skolans undervisning i övrigt. Eleverna skall alltså på olika sätt få en allsidig belysning av det stoff de arbetar med. Läraren bör öppenhjärtigt ta upp och även svara på elevers frågor som berör tro och livs-åskådning, men därvid vinnlägga sig om nyansering med hänsyn till den auktoritet som läraren oftast har inför skolans elever.

Vid undervisning i bibelkunskap bör omsorgsfullt valda texter bilda underlag. Stoff ur nya testamentet bör väljas så att det ger en kronologisk framställning av Jesu liv och verksamhet och den första kristna kyrkans uppkomst genom apostlarnas verksamhet.

Stoffet sovras på ett sådant sätt att eleverna blir förtrogna med det mest väsentliga i Jesu liv och hans verksamhet bland människorna, hans egen syn på sin uppgift som Messias och hur människorna då upplevde hans förkunnelse. Texter som berör gestalterna Petrus och Paulus kan ge en lämplig sammanfattning av undervisningen i evangelierna och om den första kristna kyrkans uppkomst.

På lågstadiet begränsas stoffet huvudsakligen till de avsnitt som berör Jesu barndom och då lämpligen i anslutning till julen. Gudsbegreppet tas upp och allt efter elevernas mognad kan eventuellt några enstaka berättelser om Jesus som vuxen föras in i undervisningen redan på lågstadiet.

Studier och förståelse av gamla testamentet kräver en avsevärd mognad och kunskap hos eleven och behandlas därför först på högstadiet. Även där får man dock ta hänsyn till elevernas varierande förutsättningar att uppfatta gamla testamentets religiösa innehåll eller att tillgodogöra sig innehållet utan sammanblandning med t ex Jesu liv och verk-

samhet. För elever med mycket ringa förmåga att uppfatta det religiösa innehållet i gamla testamentet syns det dock vara väl motiverat att från denna del av bibeln i undervisningen ta upp de mest kända berättelserna med hänsyn till det allmänkulturella intresse de äger.

Stoff som ur gamla testamentet tas upp i undervisningen bör omfatta det mest väsentliga i den israelitiska historien. Texter bör väljas så att eleverna får kännedom om hur tanken på israeliterna som Guds förbundsfolk befästes genom Mose och vidare profeternas roll som domare och tröstare. I samband med undervisningen om profeterna bör texter väljas där messiasförväntan klart framgår.

För att ytterligare belysa innehållet i gamla testamentet bör texter därur kunna tas som ämne för morgonsamlingar i de högsta årskurserna.

På högstadiet behandlas vidare judendomen med utgångspunkt i gamla testamentet. Övriga religioner tas också upp på detta stadium och då i jämförelse med varandra på viktiga punkter och förslagsvis i anslutning till arbetsområdet Asien. Kristen mission och svenskt kyrkoliv av i dag behandlas på högstadiet och läraren bör där inrikta undervisningen på att ge eleverna en sammanfattning av kristendomens grundtankar och på dessas betydelse för individen och samhället.

I anslutning till de olika skedena i Jesu liv behandlas respektive kristna högtider såsom jul, påsk och pingst och tas några av de vanligaste psalmerna och sångerna upp.

De möjligheter till samverkan med andra ämnen som finns bör utnyttjas då så är naturligt, men vissa delar av stoffet bör meddelas i ämnesbunden undervisning. Avsnitt som berör Jesu liv och förkunnelse läses således ämnesbundet medan kristendomens historia, nutida kristendom, övriga religioner och missionen med fördel kan samordnas med annat stoff. Samlevnadsfrågor (se samlevnadsfostran) tas upp likaväl inom ämnet kristendomskunskap som i anslutning till övrig undervisning och bör alltid anknytas till det som är aktuellt och konkret för eleverna.

HEMBYGDSKUNSKAP

MÅL

Undervisningen i hembygdkunskap har till uppgift att hjälpa eleverna att orientera sig i omgivningen, ge dem en erfarenhetsgrund och stimulera deras begreppsbildning. Undervisningen bör väcka elevernas intresse för och även ta vara på det intresse eleverna har för ting och förhållanden i den närmaste omgivningen samt ge kunskap härom. Undervisningen bör inriktas på att successivt utöka elevernas föreställningskrets. Den bör därvid söka belysa hur människor lever och verkar tillsammans, väcka elevernas intresse för naturen och hjälpa dem att se samspelet mellan allt som lever.

Undervisningen i hembygdkunskap avser sålunda både samhällsorientering och naturorientering. Den bör ge eleverna övning i att utnyttja enkelt studie- och arbetsmaterial som ett led i färdighetsträning.

HUVUDMOMENT

LÅGSTADIET

Hem, skola och samhälle:

Lokalkännedom.

Kontakt med kamrater och vuxna.

Ordningsregler.

Trivsel och samlevnadsproblem.

Hemmet och familjen.

Samverkan och människors beroende av varandra.

Faror och skydd i barnens omgivning.

Hjälp och förmåner i hem, skola och samhälle.

Helger och festdagar:

Några av årets helger samt några högtidsdagar.

Något om helgseder och traditioner hemma i samband med helge och festdagar.

Traditioner i skolan.

Vår hälsa:

Vår kropp och dess vård, goda hälsovanor, hälsoregler.

Något om hälsovård och sjukvård i hem och skola.

Sexualundervisning.

I trafiken:

Säkerhetssynpunkter på barnens egen färd till och från skolan.

Trafikmärken och trafikregler som är aktuella för bygden.

Ansvar och hänsyn i trafiken.

Polisen ger hjälp.

Vanliga sätt att färdas. Praktiska övningar ute i trafik som gångtrafikanter, buss och spårvagnsresenärer.

I hembygden:

Bebyggelse, arbetsliv, några service- och hjälporgan i närheten.

Traktens terrängförhållanden.

Växter och djur:

Vanliga växter och djur i skolans närhet.

Några husdjur.

Vår föda.

Naturvård och djurskydd.

Enkla odlingsförsök.

Fortlöpande naturiakttagelser.

Tid och väderlek:

Året, årstider, månader, veckans dagar.

Fortlöpande väderleksiakttagelser.

Varor och andra ekonomiska värden:

Olika slag av butiker.

Köp och betalning.

Vägning och mätning.

Ekonomisk fostran bl a hur man bör akta och vårda egen, andras och allmän egendom.

Aktuellt stoff, som motiveras av t ex händelser och företeelser, barnens speciella intressen, arbetet i klassrummet, studiebesök och exkursioner.

Teckning och annat manuell arbete:

Fritt skapande arbete för att tillgodose elevernas spontana uttrycksbehov. Teckning, målning och framställning av föremål av skilda material i anslutning till övrig undervisning i hembygdskunskap. Visning av och samtal om elevernas egna arbeten. Iakttagelseövningar med beaktande av moment upptagna under ämnet Sinnesövningar. Olika aktiviteter i avsikt att skapa en trivsam miljö. Se även huvudmoment under ämnesrubrikerna Teckning och Slöjd.

ADL-träning i anslutning till huvudmomenten i hembygdskunskap. Se även momentförteckning under rubriken ADL-träning.

ANVISNINGAR OCH KOMMENTARER

Undervisningen i hembygdskunskap bör ge eleverna en första samhällsorientering, som bl a syftar till att underlätta övergången för dem från hemmet och den lilla kamratgruppen till de större sociala enheterna skolan och närsamhället. Härvid bör elevernas mycket begränsade erfarenhetsvärld vid skolgångens början noga beaktas. Den första orientering som ges i skolan måste därför även omfatta sådant som andra barn normalt skaffat sig kännedom om redan i förskoleåldern. Undervisningen skall även inriktas på att utveckla elevernas iakttagelseförmåga, ordna och vidga deras föreställningskrets, ge dem nya begrepp och utöka ordförrådet, varför en nära anknytning till ämnet sinnesövningar är nödvändig. (Se sinnesövningar och svenska).

Lärostoffet bör väljas så att det ger eleverna kunskap om ting och förhållanden i deras omgivning. En förutsättning för att eleverna skall tillgodogöra sig ett sådant kunskapsstoff är att de är motiverade för detta. Flertalet elever har, framförallt i de lägre åldrarna, begränsade möjligheter i detta avseende. Läraren kan alltså inte förutsätta att

eleverna har ett grundläggande intresse ens för ting och förhållanden i deras närmaste omgivning eller känner behov av orientering i omvärlden. En väsentlig uppgift för läraren blir därför att i första hand hos eleverna söka skapa motivation för att inhämta kunskaper (Se motivation).

Undervisningen, som till en början skall hämta sitt innehåll från elevernas närmaste omgivning, bör ge de alldagliga företeelserna i deras värld gruppering, mening och sammanhang. Huset där eleverna vistas och bor bör få bli en byggnad med funktioner, som tjänar ett bestämt ändamål. Eleverna får veta varför skorstenen sitter på taket, varifrån vattenledningen får sitt vatten osv och att födan, som de äter, kommer från åker, trädgård och ladugård etc.

Hembygdkunskapen med arbetsövningar bör ge mycket av det sakliga innehåll, till vilket den övriga undervisningen i t ex svenska och matematik ansluter sig. Den första orienteringen bör utgå från skolan, eftersom denna är den nya miljö som barnen skall anpassa sig till. Parallell kan dras med den kända miljön, hemmet, där de har sina flesta konkreta upplevelser. Det är viktigt, att de känner sig hemma i skolan. Deras känsla av trygghet, trivsel och arbetsglädje under de första skolåren påverkar inställningen till arbetet under den fortsatta skolgången.

Undervisningen utsträcks därefter till områden och sammanhang utanför den närmast liggande miljön. Eleverna bör genom studiebesök få en första inblick i några områden av samhället. Intresset bör då inriktas på det mest konkreta i samhällets funktioner som t ex butiken, trafiken, bostäder och några serviceorgan. Arbetsområdena "På en lantgård", innebär för stadsbarnen en ytterligare utvidgning av samhällsorienteringen och bör för dem endast ge en inblick i arbetet med djuren, något om deras levnadssätt och anpassning, om deras behov av omvårdnad och om vår föda från lantgården. För elever med egna erfarenheter av livet på en lantgård kan dessa arbetsområden ges en mera ingående behandling. Lågstadiets undervisning i hembygdkunskap förbereder bl a de mera geo-

grafiskt betonade arbetsområdet "Vår hembygd", som behandlas på mellanstadiet. Viktigt är att undervisningen i hembygdskunskap ger eleverna motivering för goda vanor och för samarbete med andra barn och med vuxna. Exempel kan här hämtas från det dagliga livet i skolan.

Lärostoffet bör fördelas så att undervisningen följer årets rytm. Sålunda bör moment som helger och festdagar återkomma under de tre årskurserna i naturlig anknytning till de tider på året de infaller.

Natur- och väderleksiakttagelser bör bedrivas fortlöpande under hela läsåret men med en viss koncentration till arbetsområden som berör olika årstider.

Barnens spontana intresse för växter och djur bör tillvaratas: upptäckarglädjen bör uppmuntras, kunskaperna utökas, ansvarskänslan väckas (naturvård och djurskydd) och känslan för skönheten i naturen odlas. Väl planlagda och efteråt bearbetade undervisningsutflykter med klårt angivna och begränsade syften bör ofta företas. Vid sådana utflykter och även i klassrummet ges rika tillfällen för läraren att undervisa om rätta sättet att umgås med naturen. Man får ej onödigtvis skada eller förstöra. Eleverna bör i stället bibringas en känsla av ansvar för naturen, att vårda allt som lever och växer.

Införande av nya tidsbegrepp såsom dagar, veckor och månader sker lämpligen inom arbetsområdet "Nytt år" och bör därefter fortlöpande hållas aktuella och bearbetas under terminerna.

Trafikundervisningen har upptagits i de tre arbetsområdena "I trafiken". Den bör främst bedrivas i form av praktiska övningar med tanke på elevernas behov att kunna reda sig med skol- och hemortens trafikförhållanden. Dessa arbetsområden är avsedda att tas upp till behandling i början av varje årskurs och dessutom bör varje möjlighet utnyttjas att i anslutning till skolarbetet i övrigt föra in praktiska övningar i trafik kunskap. Samarbete med den lokala polismyndigheten re-

kommenderas. Flera arbetsområden ger naturlig anknytning till samtal om betydelsen av goda hälsovanor. Så kan t ex moment som berör sömn, vila, frisk luft och hygien etc tas upp i anslutning till "Hemmet och skolan", klädsel i anslutning till behandling av de olika årstiderna och föda i anslutning till arbetsområdet "Lantgården". Dessa samtal leder naturligt in intresset för människokroppen, dess byggnad, funktioner och behov. Givetvis kan det här endast bli fråga om mycket elementära kunskaper.

Sexualundervisning införs redan i årskurs 1 och får en naturlig anknytning i t ex arbetet kring hemmet men även till de avsnitt i undervisningen som behandlar vår kropp och dess vård. Av hänsyn till de elever som kommer från splittrade hem bör sexualundervisningen ej anknytas för nära till hemmet och familjen. En lämplig avvägning här ger även möjligheter att hos elever från fullständiga familjer grundlägga en ökad förståelse för annorlunda betingelser. (Se bil 1 Handledning och studieplan i sexualundervisning för sarskolan)

Praktisk ekonomisk fostran är ett viktigt led i hembygds-kunskapen. Det dagliga livet i skolan och behandlingen av arbetsområdet "I butiken" liksom intresseområden som berör hem, skola och samhälle ger osökt anledning att lära eleverna sparsamhet och aktsamhet med t ex egna och kamraters tillhörigheter, skolmateriel och inventarier. Så ofta som möjligt bör elevernas uppmärksamhet inriktas på att ting har olika värde, att uppskatta vad man kan ha råd till, om saker är värda sitt pris och att man kan spara genom att vårda. De bör även uppmuntras till sparverksamhet och vänjas vid att hantera sina fickpengar. Praktiska övningar i att växla och använda pengar bör förekomma t ex att betala för bussresa och handla i kiosk och butik. Vidare bör praktiska övningar i mätning och vägning förekomma i samband med arbetsområdet "I butiken".

Redan på lågstadiet bör eleverna få någon kännedom om faror som är förknippade med t ex eld, elektricitet, giftiga och

frätande ämnen. Undervisningen kring sådana moment skall inskränkas till det som eleverna kommer i beröring med i sitt dagliga liv i hemmet och i skolan och bör naturligt anknytas till arbetet inom de olika arbetsområdena.

Vidare kan mycket enkla försök göras i avsikt att väcka elevernas intresse för omgivningen. Genom att låta eleverna uppleva t ex hur is smälter till vatten, att is är fast form och vatten flytande, att is är kallare än vatten, att både se och höra hur kokande vatten bubblar och det bildas vattenånga och att sedan frysa vattnet igen får eleverna med hjälp av flera sinnen en hel upplevelse av en materias förändrighet. Sådana försök bör kunna stimulera elevernas intresse för kommande, något mer avancerade försök och experiment som tas upp på mellan- och högstadiet.

Praktiska tillämpningsövningar på moment i ämnet sinnesövningar bör samordnas med de arbetsövningar som förekommer i anslutning till hembygdskunskap. Så kan t ex form- och färgövningar läggas in i arbetet kring "Hösten" t ex att iaktta form och färg på löv och frukter, eller "I butiken" t ex att välja varor efter färg (garn, band). Motoriska övningar kan också tas upp i samband med "Hösten" t ex skala apelsiner och äpplen eller i samband med "I butiken" t ex att slå in paket etc.

Samtal och redogörelser över upplevelser och iakttagelser är även ägnade att öka elevernas ordförråd, ge begrepp och ordna upp föreställningar. Hembygdsundervisningen och svenskundervisningen kan härvidlag stödja varandra.

SAMHÄLLSKUNSKAPMÅL

Undervisningen i samhällskunskap har till uppgift att ge eleverna en orientering i det nutida samhället. Den skall därvid också orientera dem om olika yrken främst då sådana som kan tänkas vara tillgängliga för eleverna själva och yrken som de kan tänkas komma i kontakt med på annat sätt.

Undervisningen bör inriktas på att ge eleverna uppfattning om innebörden av vår demokratiska livssyn.

Arbetet bör inriktas på att bibringa eleverna sådana färdigheter att de självständigt och med säkerhet kan fungera ute i samhället både som barn och vuxna.

HUVUDMOMENTMELLAN- OCH HÖGSTADIET

SAMLEVNAD

Hur människor lever och verkar tillsammans.

ATTITYDTRÄNING

Träning att uppträda korrekt och med säkerhet i olika sociala situationer.

Träning till självständighet och samarbete.

(se anvisningar under rubr ADL-träning)

SAMHÄLLSBYGGNAD

Bebyggelse, arbetsliv och anordningar för fritid.

Samhällsliv i storstad och landsbygd.

Regler och lagar i samhället.

Service- och hjälporgan.

Faror och skydd.

Förmåner och rättigheter. Ansvar.

Helger och festdagar samt traditioner i samband därmed.

TEKNIK

Övning att handskas med apparater.
 Grundläggande tekniska principer.
 Viktiga upptäckter och uppfinningar.

KOMMUNIKATIONER

Träning att använda kommunikationer såsom post, telefon och järnväg.

Tidningsläsning.

Träning att aktivt följa radio- och TV-program.

Trafikregler för gångtrafikanter och cyklister. Övningar ute i trafik.

Samfärdsel inom Sverige.

EKONOMISKA FRÅGOR

Ekonomisk fostran vad gäller egen, andras och samhällets egendom.

Privatekonomiska frågor.

Butiker, varor och pengars värde.

Näringsliv i hemkommunen.

Handel.

HÖGSTADIET

SAMHÄLLSBYGGNAD

Föreningar och organisationer.

Familjebildning.

KOMMUNIKATIONER

Träning att uppfatta påverkan genom massmedia.

Kritisk granskning av reklam.

Trafikregler även för mopedist. Övningar ute i trafik.

Samfärdsel även utom landet.

EKONOMISKA FRÅGOR

Sveriges naturtillgångar och ekonomi.
Skatter, samhällsnödvändiga arbeten, totalförsvaret.

RIKETS STYRELSE

Hemkommunens styrelse och organisation.
Regering, riksdag och politiska partier.
Demokrati.
Rättsordning.

INTERNATIONELLA UTBLICKAR

Internationellt samarbete.
Export och import.
Jordens befolkningsförhållanden, energi- och livsmedelsförsörjning och välståndsutveckling.
De mänskliga rättigheterna.

YRKESORIENTERING

Teoretisk yrkesorientering kring yrken som kan tänkas bli tillgängliga för eleverna själva och kring yrken vilka eleverna som vuxna eller på annat sätt kommer i kontakt med.
Praktisk yrkesorientering (se praktisk yrkesorientering).
Utbildningsvägar för eleverna själva.
Enskild vägledning i kommande yrkesval.

ANVISNINGAR OCH KOMMENTARER

Undervisningen i samhällskunskap skall framförallt hjälpa eleverna att under skoltiden och senare som vuxna klara sig i det praktiska livet. För att motivera eleverna skall undervisningen uppta sådant stoff som har samband med elevernas egen värld och ålder. Den bör i första hand byggas upp kring ett studium av konkreta situationer i närsamhället - hem, skola, kamratkrets - samt teckna individens roll i relation till grupper och samhällen. Naturliga anknytningar kan också erhållas i det stoff som press, radio och televi-

sion erbjuder, liksom i erfarenheter från studiebesök och praktisk yrkesorientering. Strävan efter att anknyta undervisningen till det upplevda och det aktuella får dock inte leda till att sådana sociala företeelser och samhällsproblem som eleven saknar kontakt med men som han som vuxen bör ha kännedom om, försummas i undervisningen.

Behandlingen av samlevnadsfrågor måste vara ett naturligt led i undervisningen i hela ämnet. En av samhällskunskapens viktigaste uppgifter är att söka ge eleverna socialt värdefulla attityder. Detta kan lättast ske genom att de i den dagliga samvaron får uppleva klassen och skolan samt senare även övriga delar av samhället som en gemenskap med olika arbets- och samlevnadsformer. Förmåga att leva samman i grupper, vilja till samarbete, respekt för normer, hänsyn till andra, känsla för det gemensamt ägda eller anförtrödda och självständigt ställningstagande är centrala mål för denna fostran. Genom ständiga jämförelser mellan livet i skolan och i samhället bör eleverna lära sig förstå de praktiska motiveringarna för samhällets ordning och påbud och de behov som ligger bakom dess institutioner samt inse att gällande lagar och förordningar måste efterlevas. I vidare betydelse skall skolan söka verka för att hos eleverna skapa respekt för människovärdet, förståelse för och uppskattning av alla människor, trots olikheter i nationalitet, språk, religion och hudfärg.

Skolan kan göra en betydelsefull insats för att vänja ungdomen vid planering och omtanke i ekonomiska angelägenheter. I lämpliga sammanhang bör man lära eleverna sparsamhet samt aktsamhet med sina egna och kamraters kläder och andra tillhörigheter, skolmaterial, möbler m m. För att göra eleverna ekonomiskt medvetna tas så ofta som är möjligt upp sådana synpunkter som vad olika ting och sysselsättningar kostar, om det är dyrt eller billigt, om vi har råd, om det är värt sitt pris etc. Elevernas praktiska sparande bör i första hand inriktas mot närliggande mål för att så småningom utmytna i information om olika sparformer som existerar på arbetsplatser. Försäkringar och deras betydelse bör eleverna även få kännedom om.

Vid behandlingen av fritidsproblem är det viktigt att på högstadiet orientera eleverna om föreningslivet i hemorten.

Undervisningen i samhällskunskap skall meddelas i samtliga årskurser. På lågstadiet begränsas stoffet till det som rör den omedelbara omgivningen dvs skolan och hemmet med någon utblick till närmaste butik, kyrka och besök hos några serviceorgan i närsamhället. För varje årskurs vidgas intresseområdet och fortlöpande är eleven själv en central gestalt. Efter behandlingen av den enskildes liv inom familjen, på fritid i föreningssammanhang och i samhället faller det sig naturligt att ge en utblick över större gruppers verksamhet, folkrörelser, organisationer och partier.

Undervisningen om hur riket och hemkommunen styrs bör begränsas till det mest påtagliga i samhällsbyggnaden. Om undervisningen koncentreras kring hemkommunen kan den få önskvärd konkretion. Vid behandlingen av kommunen bör tillses att det kommunala arbetet presenteras som ett resultat av medborgarnas gemensamma ansträngningar.

Demokratins huvudprinciper bör tas upp, vilka skyldigheter och rättigheter medborgarna har i ett demokratiskt samhälle. Som kontrast ges en inblick i hur diktaturen fungerar. Moment som "Internationellt samarbete" bör få karaktären av en allmän orientering om aktuella problem och strävanden att överbrygga dem.

Den undervisning i samhällskunskap som meddelas i klassrummet och som berör samhällets organ och olika funktioner bör ständigt följas av upprepade tillämpningsövningar i den miljö utanför klassrummet som är adekvat för respektive moment. Sålunda bör t ex trafikundervisning fortlöpande äga rum som färdighetsövningar ute i trafiken. Eleverna bör successivt tränas i sådana färdigheter som att självständigt använda sig av samhällets service och hjälporgan. Förteckning över olika moment ingående i den praktiska samhällskunskapen är upptagen under rubriken ADL-träning.

Undervisningen i samhällskunskap skall inriktas på att utöka elevernas ordförråd och uppöva deras förmåga att på egen hand inhämta kunskaper. Fakta och terminologi bör sedan kunna tillämpas på olika slag av material för social kommunikation, såsom formulär, blanketter, myndigheters meddelanden, tidningar, radio, television och andra organ för opinionsbildning. Denna träning skall även syfta till att öka förmågan att lyssna och läsa med kritik och omdöme samt att finna sammanhang.

Gruppuppgifter och individuella uppgifter bör inta en stor plats i undervisningen i samhällskunskap. Man bör sträva efter att successivt vänja eleverna vid att använda samma typer av informationskällor som de vuxna samhällsmedlemmarna. Det studietekniska momentet bör härvid spela större roll än det rent kunskapsinhämtande dvs att lära sig var man kan finna en sakuppgift och hur man lättast finner den. Exempel på sådana studietekniska moment är att slå upp ett telefonnummer, ta reda på en tågtid, att finna platsen för och förstå innehållet i annonser av olika slag, att använda förkortningar. Tidningsstudier skall beredas stort utrymme, både för tidningens roll som nyhetsförmedlare och som organ för propaganda. På högstadiet bör eleverna tränas i att känna igen propaganda och ställa sig kritiska till den.

Teoretisk yrkesorientering skall meddelas i årskurserna 8, 9 och 10. En förberedande yrkesorientering kan dock mycket väl läggas in i den mån som olika yrken kommer på tal redan på mellanstadiet.

Man bör därvid liksom vid den fortsatta yrkesorienteringen sträva efter att eleverna får en realistisk uppfattning av hur arbetet tillgår inom några olika yrken.

På högstadiet bör den teoretiska yrkesorienteringen nära samordnas med undervisningen i samhällskunskap och den praktiska yrkesorienteringen, (se praktisk yrkesorientering) varför det är lämpligt att yrkesvals läraren handhar dessa tre delar av samhällsorienteringen.

Huvudvikten vid presentationen av olika yrken skall läggas vid yrkesområden, inom vilka särskolans elever har möjlighet att göra sig gällande. Denna orientering skall ge en grundlig information genom att typexempel tas upp ur olika yrkesområden exempelvis verkstadsarbete, lagerarbete, storhushåll etc.

I rent allmänbildande syfte bör dock eleverna erhålla en allmän orientering rörande yrken, vars representanter eleverna kan tänkas komma i kontakt med, t ex arbetsförmedlingstjänsteman, präst, läkare, lärare, polis, militär, post- och banktjänsteman.

Yrkesorienteringen bör utgå ifrån hemortens - skolortens arbetsliv och därvid sker en naturlig anknytning till de arbetsområden inom samhällskunskapen som berör hemkommunens arbetsliv och organ. Så kan t ex när man behandlar posten olika postyrken tas upp.

Den teoretiska yrkesorienteringen innebär en del av underlaget för den enskilde elevens kommande yrkesval. En väsentlig del av denna orientering utgör det ganska omfattande förberedelsearbetet för den praktiska yrkesorienteringen. Den enskilda vägledning som varje elev måste erhålla är särskilt viktig. Här krävs ett nära samarbete mellan yrkesvalslärare/ klasslärare och övrig personal som har beröring med respektive elever. Med den begränsade insikt om sin kapacitet och sina möjligheter som särskoleleverna ofta har, måste läraren i viss mån påverka dem i val av i första hand praktikplats och senare i yrkesval. Ett intimt samarbete med elevernas målsmän är absolut nödvändigt vid sådan aktiv rådgivning.

HISTORIA

MÅL

Undervisningen i historia har till uppgift att orientera om historiska händelser, tidsföreteelser och personligheter, som kan ge eleverna en föreställning om det liv som gångna generationer levat och det arv som de efterlämnat. I denna orientering skall människan och hennes levnadsförhållanden vara det centrala och särskild hänsyn tas till förhållanden i vårt eget land.

HUVUDMOMENT

Miljöskildring från stenåldern, bronsåldern, vikingatiden och järnåldern.

Människors arbete och liv under medeltiden.

Kultur- och samhällsutveckling under 1700-1800- och 1900-talet.

Den tekniska utvecklingen under 1800- och 1900-talet.

ANVISNINGAR OCH KOMMENTARER

Ur det stoff som historien erbjuder måste ett urval göras med hänsyn till sådana kunskaper som kan bidra till förståelsen av dagens värld.

Livfulla berättelser om betydelsefulla personer i historien är av stort värde när det gäller att intressera eleverna för gångna tider. Personligheterna skall framställas med både sina förtjänster och sina fel och deras beroende av den andliga och materiella miljö, där de levat, framhållas. Faran av att okontrollerad makt läggs hos enskilda personer eller grupper bör i olika sammanhang åskådliggöras, liksom betydelsen av samförståndsvilja, vidsynthet och tolerans.

Berättelser och bilder ur vårt folks historia bör vara så beskaffade, att de samtidigt som de fångar elevernas intresse, framhäver sådana drag, som kan anses vara karakteristiska för olika tidsmiljöer. Näringslivet under äldre tid var relativt enkelt och kan därför göras lättbegripligt och intressant liksom bostadsförhållanden, seder och bruk, umgängesformer och samhällsliv över huvud taget. Andliga och rättsliga förhållanden uppmärksammas. I lämpliga sammanhang bör eleverna få kännedom om forskare och uppfinnare och andra personer, som främjat den fredliga utvecklingen. Politiska händelser och personligheter uppmärksammas i den mån de är av väsentlig betydelse för förståelsen av ett tidsskede.

Hembygdens historia beaktas i olika sammanhang. Detta sker osökt genom att man vid behandlingen av olika tidsskeden anknyter till vad som är känt om i trakten inträffade händelser och studerar bevarade minnesmärken. Det kan i många sammanhang vara lämpligt att ta lokala förhållanden som utgångspunkt för studiet av ett tidsskede.

Vid undervisningen av vårt lands geografi kan lämpligen göras historiska anknytningar t ex genom att man i olika sammanhang ger bilder från äldre tiders näringsliv, bosättningsförhållanden och kommunikationer, under aspekten nu - förr. Historiska händelser kan också förtjäna sin plats i samband med behandlingen av olika landsdelar. Den kronologiska synpunkten kommer genom en sådan uppläggning mer i bakgrunden, men detta torde inte behöva medföra allvarligare olägenheter i jämförelse med vad som kan vinnas i form av större intresse från elevernas sida, då de olika ämnena samverkar.

Beträffande detaljer som namn och årtal bör man vara mycket sparsam. Inga andra årtal än sådana som är absolut behövliga för att fixera huvudhändelsernas inbördes tidsföljd bör tas med. Läraren bör vara medveten om elevernas begränsade förmåga att se sammanhang och till reell tidsuppfattning, särskilt när det gäller att överblicka längre tidsperioder. Lärostoffet fördelas lämpligen så att man först ger några bilder från forntiden och skildringar från medeltiden i an-

slutning till passande geografiska arbetsområden. Därefter följer en orientering om förhållanden i landet under 1700-talets mitt i jämförelse med dagens samhälle. I de högre årskurserna bör undervisningen i historia allt mer närma sig samhällskunskapen för att på högstadiet avslutas med det svenska samhällets utveckling under 1900-talet. Det är av vikt att eleverna får en föreställning om hur det moderna Sverige vuxit fram.

Historiskt stoff utöver det som berör Sverige tas upp i mycket begränsad omfattning dvs endast i den mån en historisk bakgrund ger en bättre förståelse av sådana företeelser och förhållanden i nutid som behandlas. Läraren tvingas i sådana fall att noga analysera elevernas möjligheter att uppfatta det väsentliga i ett stoff och med hänsyn till detta inrikta sin undervisning. Bedömer läraren t ex att eleverna kan ges en inblick i uppkomsten av de fria staterna i Afrika så bör detta stoff förses med en historisk bakgrund. Likaså bör eleverna orienteras något om judarnas egenartade historia för att kunna få en föreställning om uppkomsten av det moderna Israel.

På högstadiet behandlas till sist något om det internationella samarbetet.

GEOGRAFI

MÅL

Undervisningen i geografi har till uppgift att ge eleverna orientering om vårt lands och de övriga nordiska ländernas natur- och kulturgeografiska miljöer samt en motsvarande grundläggande orientering om jorden i övrigt. Ledmotiv för studierna bör vara att påvisa hur människorna utformar sina levnadsförhållanden under skiftande betingelser samt utnyttjar och utvecklar jordens resurser.

Undervisningen ska bedrivas så att den bidrar till att skapa förståelse för andra människor och åskådliggör samarbetet mellan människor, folk och länder.

HUVUDMOMENT

MELLANSTADIET

Hembygdens terrängförhållanden.

Geografisk orientering i hembygden.

Geografiska begrepp och karttecken. Jordgloben.

Miljöskildring av natur- och levnadsförhållanden samt bebyggelse och samfärdsel i vårt land.

HÖGSTADIET

Miljöskildring av natur- och levnadsförhållanden samt bebyggelse och samfärdsel i Norden utom Sverige, det övriga Europa och de främmande världsdelarna.

Jordgloben.

Jordens form, länder, världsdelar och världshav.

Klimat.

Befolkning, bebyggelse och näringsliv i Sverige.

Jordens befolkningsproblem, livsmedels- och energiförsörjning, internationellt samarbete.

Natur- och kulturvård.

ANVISNINGAR OCH KOMMENTARER

Det stoff som väljs skall framhäva allmänt kända drag i de skildrade geografiska miljöerna och vid sidan av naturbetingelserna belysa även sociala och kulturella förhållanden. Även politiska och ekonomiska förhållanden tas upp i lämplig omfattning. Framställningen bör vara sådan att den ger förståelse för andra folk och för att internationellt samarbete är en förutsättning för fred.

Miljöskildringen framstår som geografiundervisningens viktigaste uppgift. Den innebär en i görligaste mån åskådlig och levande beskrivning av platser, områden, länder eller regioner. Genom lämpligt urval bör miljöbilderna kunna ge en mångsidig och riktig bild av betydelsefulla geografiska miljöer på vår jord. I dessa miljöbilder skall människan och hennes levnadsförhållanden vara det centrala. Undervisningen koncentreras till särskilt intresseväckande och geografiskt väl avgränsade miljöer t ex ett viktigt jordbruksdistrikt, ett betydelsefullt industriområde, en flodlinje med växlande natur och kultur eller ett tropiskt regnskogsområde, som får bilda utgångspunkt för en orientering inom kringliggande områden.

Av grundläggande betydelse är att geografiundervisningen i så stor utsträckning som möjligt utgår från elevernas egna iakttagelser. Redan från lågstadiet måste den byggas upp metodiskt och utgå från vad eleverna själva kan iakta i den närmaste omgivningen. När sedan det rumsliga perspektivet vidgas får bilder, filmer, kartor, teckningar på tavlan samt muntliga och skriftliga berättelser utgöra grunden för miljöbeskrivningen. Eleverna bör stimuleras till att jämföra olika geografiska miljöer och söka förstå under vilka växlande förhållanden människor lever, urskilja vad som är karakteristiskt och särpräglat. Allt eftersom de geografiska kunskaperna ökas bör eleverna på detta sätt kunna få ökad förståelse för människor som lever under andra förhållanden än de själva och för människors beroende av varandra.

Den egentliga geografiundervisningen bör föregås av att eleverna lär känna sin egen hemtrakt. Alla möjligheter till excursioner bör därför utnyttjas. Arbetet inom detta område bör bli resultatet i att eleverna tillägnar sig vissa färdigheter, enkla begrepp och vanliga termer som kan utgöra en grund för den kommande undervisningen i geografi. Geografiundervisningen bör i fortsättningen ofta utformas som tankeresor och åskådliggöras med ett väl genomtänkt åskådningsmateriel. Av namn och sifferuppgifter bör inte upptas andra än sådana till vilka eleverna kan knyta konkreta föreställningar.

De övningar som föregår den egentliga geografiundervisningen bör vara mycket elementära. Genom att denna förberedande geografiundervisning inskränks till att omfatta endast sådana moment som är oundgängligen nödvändiga för den följande geografiska orienteringen begränsas också den tid som bör avsättas till att ge dessa grunder. Till den förberedande geografiundervisningen räknas övningar att tolka bild och karta jämsides samt inläring av de starkt sovrade geografiska begrepp och kartsymboler som eleverna bör kunna använda sig av i fortsättningen. Det är lämpligt att under det förberedande stadiet endast ta upp ett begränsat antal geografiska begrepp och kartsymboler. Andra kartsymboler tas upp efter hand som de blir aktuella i undervisningen eller upptäcks av eleverna och föranleder frågor. Den första kartan bör vara ett mellanting mellan landskapsbild och karta och eleverna skall vara väl förtrogna med denna, innan man successivt övergår till en vanlig skolkarta.

Kartan och jordgloben är två hjälpmedel i geografiundervisningen som fortlöpande bör användas. Dock bör läraren vara medveten om att många elever inte kan uppnå förmåga att genom kartstudier få en bild av verkliga geografiska förhållanden. Av denna anledning bör andra hjälpmedel såsom filmer och bilder få en framträdande plats i undervisningen.

Undervisningen i geografi kan börja med en orientering på jordgloben samt repetition av geografiska begrepp. Den fortsatta behandlingen bör därefter ske med utgångspunkt i valda karakteristiska miljöbilder.

Den geografiska orienteringen bör sedan planläggas så att Sveriges geografi behandlas i olika avsnitt begränsade av natur och näringar. De nordiska länderna tas därefter upp i jämförelse på viktiga punkter. Europa i övrigt följer sedan varvid undervisningen inriktas på markanta miljöer och områden men även på att ge en översiktlig bild. Eleverna bör också få en orientering om främmande världsdelar med typexempel från representativa områden. Studierna i geografi avslutas med en sammanfattning av Sverige, dess näringar och för-

hållanden till andra länder.

För att befästa den geografiska orienteringen och ge eleverna en i görligaste mån konkret uppfattning om främmande områden bör tidigare genomgången stoff få återkomma i jämförelse med det nya som introduceras.

NATURKUNSKAP

MÅL

Undervisningen i naturkunskap har till uppgift att ge eleverna en biologisk orientering. Den skall inriktas på att hos dem väcka respekt för allt levande. Den skall stimulera elevernas intresse för naturvård, hjälpa dem att uppleva naturens skönhet samt påvisa de levande varelsernas beroende av varandra och av naturen i övrigt. Den skall ge erforderlig kännedom om människokroppen och om hälsoregler.

Undervisningen skall ge eleverna orientering om sådana företeelser av fysikalisk och kemisk natur samt om sådana tekniska ting, som möter dem i den närmaste omgivningen och som kan studeras genom undersökningar eller enkla försök. Den skall samtidigt ge kännedom om betydelsefulla praktiska tillämpningar, öppna vägar för hobbyverksamhet samt lära eleverna att rätt handskas med brännbara, giftiga och skadliga ämnen.

HUVUDMOMENT

MELLANSTADIET

Väderleksiakttagelser.

Termometern.

Huvudväderstrecken.

Solen.

Vattnets kretslopp.

För olika naturtyper karakteristiska växter och djur i hembygden och i vårt land i övrigt. Berörda växters och djurs byggnad, funktioner och anpassning till skilda levnadssätt.

Råvaror i anslutning till den geografiska orienteringen.

Husdjur.

Fortlöpande naturiakttagelser. Enkla försök.

Naturvård.

Hälsoregler och i anslutning därtill erforderliga kunskaper om människokroppen. Hygien.

Sexualundervisning.

Tobak, alkohol.

Fysikaliska och kemiska företeelser och några tekniska tillämpningar.

Faror och skydd.

HÖGSTADIET

För olika naturtyper karakteristiska växter och djur inom de geografiska områden som behandlas. Berörda växters och djurs byggnad, funktioner och anpassning till skilda levnadssätt.

Råvaror i anslutning till den geografiska orienteringen.

Naturvård.

Människokroppen, dess byggnad och funktion. Människan i hälsa och sjukdom. Hygien.

Sexualundervisning.

Tobak, alkohol och narkotika.

Ämnen och kemiska processer av teknisk och biologisk betydelse.

Fysikaliska företeelser av betydelse i naturen och tekniken.

ANVISNINGAR OCH KOMMENTARER

Undervisningen om växter bör avse att visa sambandet mellan deras byggnad och levnadssätt samt att göra eleverna förtrogna med olika sidor av växternas liv. Traktens vanligaste nyttoväxter uppmärksammas.

Undervisningen om svenska naturtyper kan direkt anknytas till studiet av geografiska områden. Utländska växter och djur behandlas i samband med undervisningen av de geografiska områden för vilka de är kännetecknande.

Urvalet av djur, som behandlas i undervisningen bör göras med hänsyn dels till vad eleverna själva kan iaktta i naturen och dels till vad som ur biologisk synpunkt kan vara av särskilt intresse. Sådana detaljer i deras byggnad, som bidrar till att belysa sambandet mellan byggnad och levnadssätt bör uppmärksammas, så att eleverna kan få en inblick i djurens anpassning till den omgivande naturen.

När eleverna blivit förtrogna med ett antal djurarter bygger man upp en enkel systematisering, t ex hur ryggradsdjuren indelas i däggdjur, fåglar, kräldjur och fiskar.

Vid undervisningen i samtliga årskurser och särskilt under exkursioner bör läraren begagna sig av de tillfällen som osökt erbjuder sig att få eleverna att inse vikten av naturvård och djurskydd. Undervisningen bör bedrivas så, att den hos eleverna kan väcka en känsla av skonsamhet mot djuren och inge aktning och intresse för naturen. Eleverna bör i skolan få pyssla med blommor, mata fåglarna vid fågelbordet samt om möjligt umgås med och sköta djur.

Naturiakttagelser bör bedrivas fortlöpande och så ofta att eleverna blir förtrogna med de levande varelsernas naturliga miljö, utseende och namn samt kan följa deras utveckling och livsrytm. Iakttagelserna kan koncentreras till ett område eller till en sk naturstig. Det är av vikt att eleverna får vana vid att iaktta och uppleva hemtraktens naturtyper. De bör ha denna förmåga för att senare i geografiundervisningen

kunna få en föreställning om främmande platsers naturförhållanden.

En viktig uppgift för undervisningen i naturkunskap är att söka grundlägga goda hälsovanor. Undervisningen om kroppens vård bör ingå i varje årskurs. Den kännedom om människokroppen, som utgör den nödvändiga grunden för hälsofostran samordnas och fördjupas på högstadiet.

Sexualundervisning bör huvudsakligen meddelas i samband med undervisningen om människokroppen men vissa moment kan även med fördel på högstadiet samordnas med sådana undervisningsavsnitt som berör samlevnad,

Eleverna bör få sina frågor besvarade och en orientering om samlevnadsproblem, inställning till det motsatta könet och de moraliska normer för sitt uppförande som varje människa bör ålägga sig.

De avsnitt av sexualundervisningen som avser könslivets biologi, hygien och etik och som meddelas närmast i anslutning till hälsoläran bör vara väl avpassade efter elevernas mognadsgrad. Sexualundervisningen ställer stora krav på takt och omdöme från lärarens sida. Närmare behandling meddelas i en av skolöverstyrelsen utgiven Handledning i sexualundervisning för Särskolan. I samband med den personliga hygienens behandling menstruationen. Det är önskvärt att flickorna får denna kunskap före menstruationens inträde.

Eleverna skall också bibringas kännedom om tobak, alkohol och narkotika, deras natur och skadeverkningar. Synnerlig vikt bör läggas vid undervisningen om de alkoholhaltiga dryckernas inverkan på organismen och om alkoholbrukets följder med hänsyn särskilt till trafikolyckor och andra olycksfall men även till riskerna för alkoholism och övriga skadeverkningar för den enskilde, familjen och samhället. I sistnämnda hänseende bör samordning ske med undervisning i samhällskunskap. Med hänsyn till elevernas benägenhet att identifiera sig själva och sin familj med det som tas upp i undervisningen bör läraren härvid vara särskilt uppmärksam på

att inte generellt nedvärdera eller fördöma spritbruk. Fakta rörande tobaksbrukets inverkan på individens hälsa, kondition och ekonomi bör redovisas för eleverna.

Undervisningen bör vidare inriktas på att ge eleverna en elementär orientering om och förståelse för kemiska och fysikaliska företeelser vars praktiska tillämpningar de möter i sitt dagliga liv. Eleverna bör även bibringas kännedom om tekniska principer och vana att handskas med apparater. (Se bil Kemiska och fysikaliska företeelser samt tekniska tillämpningar.)

KEMISKA OCH FYSIKALISKA FÖRETEELSER SAMT TEKNISKA TILLÄMPNINGAR

En av uppgifterna inom den naturorienterande undervisningen är att ge eleverna en elementär orientering om och förståelse för kemiska och fysikaliska företeelser, vars praktiska tillämpningar de möter i sitt dagliga liv. Denna orientering skall inte syfta till systematisk fullständighet utan inskränkas till företeelser som eleverna kommer i beröring med i lek, i hemmet och i naturen och som är av betydelse för deras praktiska liv. Undervisningen bör i största möjliga utsträckning bygga på elevernas iakttagelser i samband med undersökningar och enkla försök utförda av dem själva tillsammans med läraren. Sådana försök bör kunna ge eleverna förståelse för orsak och verkan samt stimulera deras intresse för omvärlden. Elevernas aktiva medverkan vid laborationer, lärarens demonstration och enkla förklaring av företeelser ger dem största behållning av denna undervisning.

Det är vidare synnerligen angeläget att i undervisningen uppmärksamma exempelvis de faror som kan vara förbundna med den elektriska strömmen, elektriska ledningar och apparater samt vikten av varsamhet vid hanteringen av sådana ämnen som innebär faromoment exempelvis sprängämnen, brännbara, giftiga och frätande ämnen.

Undervisningen skall vidare ge eleverna nödvändig träning i att rätt hantera teknisk apparatur och påvisa grundläggande tekniska principers praktiska tillämpning. Urvalet av lärostoff och aktiviteter bör ske inom olika tekniska områden, både sådana som eleverna redan kommit i beröring med och sådana som kan vara nya för dem: hushållsapparater, transportmedel, husbygge samt andra områden och funktioner som är betydelsefulla i vårt dagliga liv. Undervisningen skall inriktas på att ge eleverna den nödvändiga motoriska färdighet som krävs för att rätt hantera verktyg, redskap och maskiner som förekommer i ett hem eller i andra sammanhang där eleverna kan tänkas komma i beröring med dem.

Säkerhetsföreskrifter skall noga genomgås och faror förbundna med de olika tekniska grenarna tas upp.

Med insikter som belyser den funktionella användningen av apparatur bör eleverna kunna bli bättre skickade att vårda och så rationellt som möjligt använda denna.

Undervisningen om tekniska principers praktiska tillämpning kan ske med olika tekniska produkter som studieobjekt exempelvis strykJärnet, dammsugaren, termosflaskan eller annan i hemmet vanligt förekommande apparat. Läraren kan också välja ett något större område som utgångspunkt för denna undervisning exempelvis bostadsuppvärmning, byggnation eller trafik. Inom sådana arbetsområden finns möjligheter att påvisa det specifika för olika tekniska grenar och den samverkan som dessa etablerar.

Huvudsakliga målet för undervisningen om kemiska och fysikaliska företeelser samt tekniska tillämpningar är att eleverna skall bli så väl skickade som möjligt att självständigt fungera i situationer som möter dem i deras dagliga liv. I den mån elever är mogna även till förståelse för processer och skeenden bör detta eftersträvas men här tvingas läraren att noggrant analysera varje enskild elevs möjligheter. I många fall måste man stanna vid att för eleven påvisa skeenden som han själv inte kan upptäcka och därigenom hos honom väcka ett större intresse för omvärlden.

Olika moment i denna undervisning bör helst behandlas enligt spiralprincipen. Så kan t ex redan på lågstadiet eleverna i mycket nära anknytning till sinnesövningar och hembygds-kunskap få uppleva övergångarna is-snö-vatten för att på mellan- och högstadiet på annat sätt få insikt om de processer som ligger i smältning och stelning. Detsamma gäller tekniska tillämpningar. Dammsugaren kan för mellanstadieeleven endast behöva innebära upplevelse av att knäppa på, höra motorn och känna insugning och utblåsning medan på högstadiet han också får erfara hur olika tekniska funktioner, elektriska, mekaniska etc samverkar i en enda apparat.

Samverkan bör ske med undervisning i framför allt övriga orienteringsämnen, hemkunskap, slöjd och ADL-träning. En separat momentförteckning lämnas och det ankommer på läraren att avgöra, när stoffet skall införas i undervisningen allt efter elevernas mognad och momentets naturliga anknytning till övrig undervisning.

MOMENTFÖRTECKNING

Värmets inverkan på kroppars storlek

Termometern

Hur värme sprids

Smältning och stelning

Avdunstning och förtätning

Vattnets kretslopp

Kompassen

Magneten

Vatten och vind som drivkraft

Elektricitet i vardagslivet

Maskiner och motorer

Hur ämnen kan blandas och åtskiljas

Luftens viktigaste beståndsdelar

Förbränning

Hur ljud uppstår och fortplantas

Musikinstrument, stämbanden

En ljusstråle kan ändra riktning, samlingslins, spridningslins

Kameran

Jorden, solen, månen och de närmast belägna planeterna

Några stjärnbilder

FÖRSLAG TILL STUDIEOBJEKT I TEKNISKA ARBETSOMRÅDEN

Strykjärnet

Dammsugaren el annan hushållsapparat

Thermosflaskan

Underhåll och reparation av bostad
 Bostadsuppvärmning
 Vatten och avlopp
 Trafik
 Bilen
 Cykeln
 Mopeden

EXEMPEL PÅ FYSIKALISKA OCH KEMISKA FÖRETEELSER SOM KAN BERÖ-
 RAS INOM OLIKA ARBETSOMRÅDEN

Hävstång
 Blocket
 Hjulet
 Det lutande planet
 Tryck i vätskor och gaser
 Fartyget - ballongen
 Hastighet, acceleration, tröghet
 Friktion
 Raketer
 Centrifugalkraft
 Tyngdpunkt, jämvikt
 Väderlekstyper
 Några vanliga optiska instrument: spegel, prisma, lupp,
 kamera, kikare, glasögon
 Röntgenstrålning
 Motorn - drivkraft (olja, stenkol, vatten)

Vatten sammansättning - lösningsmedel
 Fasta, flytande och gasformiga ämnen
 Eld
 Eldfarliga ämnen - eldsläckning
 Olja
 Vanliga material: metaller, glas, porslin, plast, textil-
 fibrer, papper
 Frätande och giftiga ämnen

FÖRTECKNING ÖVER ARBETSOMRÅDENÅRSKURS 1

VÅR SKOLA. Ny miljö, nya kamrater, skolans rektor, de som hjälper oss.

Grundläggande regler för ordning, trivsel och samverkan.

I TRAFIKEN. Hur vi färdas till skolan. Trafikregler och märken som är aktuella i samband med den egna färden.

Skolskjutsregler. Försiktighet, ej leka på gator och vägar.

Polisen hjälper.

Praktiska övningar i att färdas i trafiken.

HÖSTEN. Typiska hösttecken.

Natur- och väderleksiakttagelser.

Något om växter och djur i skolans närhet.

HEMMET. Familjen. Bemärkelsedagar och fester.

Olika sysslor, att hjälpas åt.

Lek och farliga leksaker.

Aktsamhet om saker, spara-slösa, vad kostar det - har vi råd.

Ett eller flera sällskapsdjur.

Goda hälsovanor: sömn, hygien, arbete-fritid, frisk luft, riktig mat-snask

Benämning av kroppens olika delar.

Sexualundervisning: skillnader och likheter mellan könen, namnen på de yttre könsorganen.

Trafikundervisning: praktiska övningar i skolans närhet.

JULEN KOMMER. Advent. Lucia. Julförberedelser hemma och i skolan. Julpynt och jullekar.

Julberättelser om Jesu födelse.

NYTT ÅR. Dagarna. Dag, nat, mogon, kväll, tidigt, sent, ljusst, mörkt.

Söndagen - en annorlunda dag.

VINTERN. Typiska vintertecken.

Natur och väderleksiakttagelser.

Vinterlekar. Iskunskap.

Växter och djur i skolans närhet.

Övervintring. Stannfåglar. Barrträd.

Vinterkläder, ull, fåret.

Trafikundervisning: praktiska övningar i skolans närhet.

PÅSKEN KOMMER. Fastan. Påsk seder och påskpynt hemma och i skolan.

I hönsgården.

VÅREN. Typiska vårtecken.

Natur och väderleksiakttagelser.

Växter och djur i skolans närhet.

Natur- och djurvård.

Trafikundervisning: praktiska övningar i skolans närhet.

INFÖR SOMMAREN. Någon växt och något djur som man ser på sommaren.

Sommarlekar, bad- och båtvet.

Trafikundervisning: praktiska övningar i skolans närhet.

ÅRSKURS 2

ÅTER I SKOLAN. Du och dina kamrater.

Grundläggande ordningsregler.

Aktsamhet om egna och andras tillhörigheter.

I TRAFIKEN. Hur vi färdas till skolan. Trafikregler, märken och signaler som är aktuella i samband med den egna färden och i hemtrakten. Skolskjutsregler.

Försiktighet: ej leka på gator och vägar. Polisen hjälper.

Praktiska övningar i att färdas i trafiken.

HÖSTEN. Köksträdgården - någon typväxt. Lökplantering.

Frukt och bär.

Fortlöpande natur- och väderleksiakttagelser.

Växter och djur inför vintern.

I SAMHÄLLET. Besök hos polis, brandkår och post.

Hjälp och skydd i samhället.

Praktiska övningar i samhället t ex att åka hiss och rulltrappa, att gå i trafiken, åka buss och spårvagn.

I BUTIKEN. Att köpa till julen. Varor - pengar, köpa - sälja, spara.

Praktiska övningar i att uppträda rätt i butik, vägning, mätning, paketering, sortering, telefoning.

JULEN. Julseder hos oss och i några andra länder. Advent.

Lucia. Traditioner. Julpynt och jullekar.

Julberättelserna: Jesu födelse, Jesus frambäres i templet, flykten till Egypten.

NYTT ÅR. Veckans dagar. Dag, natt, morgon, middag, kväll.

Månader. Årstider.

Fortlöpande natur- och väderleksiakttagelser.

Trafikundervisning: praktiska övningar i skolans närhet.

HUR VI BOR. Familjen, närmaste släkten.

Hus: våning, lägenhet, trappor, hiss, balkong, källare, vind.

Olika rum och delar av rummet.

Möbler och husgeråd.

Faror i hemmet, aktsamhet.

Goda vanor, samarbete.

Praktiska övningar i husliga sysslor och att telefonera.

Påskan, påskpynt. Helg.

PÅ EN LANTGÅRD. Några djur på gården, deras levnadssätt och anpassning.

Människans skötsel av djuren och beroende av dem.

Vår föda, goda matvanor, bordsskick.

Vår hälsa: sömn, hygien, kroppens vård.

Sexualundervisning: kvinnans funktion, livmodern, hur en gravid kvinna ser ut. BB.

VÅREN - SOMMAREN. Trädgården om våren,

Lökväxter. Frösådd.

Fortlöpande natur- och väderleksiakttagelser.

Inför sommaren: midsommar, lekar, bad- och båtvet.

Trafikundervisning: praktiska övningar i skolans närhet.

ÅRSKURS 3

SOMMARMINNEN. Några för sommaren aktuella växter och djur.
Naturvård.

Bad och lekar.

Vår hälsa: frisk luft, bad, sol, sömn och vila.

VÅR SKOLA. Lokaler, kamrater, vuxna i skolan.

Trivsel i skolan: ordningsregler, hövlighet, hänsyn, renlighet, bordsskick, aktsamhet, kamratskap.

I TRAFIKEN. Regler, märken och signaler i hemtrakten.

Cykelåkning.

Praktiska övningar i att färdas i trafiken.

Andra sätt att färdas: båt, tåg, flyg.

Besök vid hamn, station, flygplats.

Uppförande på resor.

HÖSTEN. Några växters utveckling. Frukt- och fröspridning.

Lövträd, barrträd. Skogen.

Lekar. Trafiken om hösten, praktiska övningar.

I BUTIKEN. Besök i olika butiker.

Varor-pengar, köpa-sälja, spara, planera, dyrt-billigt.

Praktiska övningar i att handla i olika butiker, vägning, mätning, paketering, sortering, telefonering.

JULEN. Julförberedelser, julpynt. Långväga varor på juldordet. Högtid. Julen i kyrkan.

Julberättelserna: Jesu födelse, Jesus frambäres i templet.

Flykten till Egypten.

Dopet som kristen sed.

Studiebesök kring några få väsentliga funktioner i kyrkan, orientering och kort andakt.

NYTT ÅR. Veckans dagar. Månader. Årstider. Dagn.

Söndagen: Tänk på vilodagen så att du på ett rätt sätt använder den (helgar den).

Fortlöpande natur- och väderleksiakttagelser.

Trafiken om vintern, praktiska övningar.

I NASARET. Miljöskildring av livet i hem, skola och arbete.

PÅ EN LANTGÅRD. Husdjuren och något om deras kroppsbyggnad och anpassning.

Åker och äng. Sådd och skörd.

Nyttig och skadlig föda.

Föda från lantgård, trädgård, skog, hav och sjö.

ATT BO I SAMHÄLLE. Olika bostadstyper. Hantverkare.

Grannar. Ordningsregler i samhället. Hur samhället hjälper och skyddar.

Barn och gamla i samhället.

Kommunikationer. Praktiska övningar i trafiken och att använda olika kommunikationer.

Praktiska övningar i att hitta i samhället, att gå på posten, i butiker, på kondis och barservering, bio, idrottsplats etc.

Övningar att telefonera.

Barnens farliga värld: gas, glas, tändstickor, gifter, knivar, vattendrag etc.

PÅSK. Jesus vid 12 års ålder i templet.

VÅR KROPP OCH DESS VÅRD. Samtal om kroppen och dess delar.

Sexualundervisning: förlossningen, barnmorskans respektive läkarens roll, det nyfödda barnets kön, navelsträngen och naveln, den första vården, amningen.

VÅREN - SOMMAREN. Växter och djur i skolans närhet.

Fortlöpande natur- och väderleksiakttagelser.

Groning och sådd.

Trafiken om våren, praktiska övningar.

Samverkan bör ske med undervisning i framför allt övriga orienteringsämnen, hemkunskap, slöjd och ADL-träning. En separat momentförteckning lämnas och det ankommer på läraren att avgöra, när stoffet skall införas i undervisningen allt efter elevernas mognad och momentets naturliga anknytning till övrig undervisning.

MOMENTFÖRTECKNING

Värmets inverkan på kroppars storlek

Termometern

Hur värme sprids

Smältning och stelning

Avdunstning och förtätning

Vattnets kretslopp

Kompassen

Magneten

Vatten och vind som drivkraft

Elektricitet i vardagslivet

Maskiner och motorer

Hur ämnen kan blandas och åtskiljas

Luftens viktigaste beståndsdelar

Förbränning

Hur ljud uppstår och fortplantas

Musikinstrument, stämbanden

En ljusstråle kan ändra riktning, samlingslins, spridningslins

Kameran

Jorden, solen, månen och de närmast belägna planeterna

Några stjärnbilder

FÖRSLAG TILL STUDIEOBJEKT I TEKNISKA ARBETSOMRÅDEN

Strykjärnet

Dammsugaren   el annan hushållsapparat

Thermosflaskan

Fortlöpande natur- och väderleksiakttagelser.
 Arbeta, sport och lekar vintertid. Iskunskap.
 Trafiken vintertid, praktiska övningar.

KARTA OCH KARTTECKEN. Väderstrecken.

Några karttecken och för hembygden aktuella geografiska begrepp. Vi läser och mäter avstånd på hembygdens karta.

Fantasikarta.

Trafikundervisning i samband med orientering kring kartor och geografiska begrepp.

GEOGRAFISKA BEGREPP. Orientering med hjälp av jordgloben om världsdelar, poler, klimat (varma och kalla länder).

Från glob till karta.

Vad kartan berättar om Sverige.

Vad kartan berättar om hembygden.

VÅREN - SOMMAREN. I samband med övningar i kartläsning och terrängstudier studeras i trakten vanliga djur och växter som ej tagits upp tidigare.

Enkel klassificering: däggdjur - fåglar - fiskar - insekter - kräldjur.

ATT LEVA I SAMHÄLLET. Aktuellt stoff. Tidningsläsning.

Övningar i att använda pengar.

Övningar för tidavläsning och tidsberäkning.

Fortlöpande trafikundervisning.

Träning att självständigt klara sig i samhället.

ÅRSKURS 5

FRÅN OLIKA PLATSER PÅ VÅR JORD. Hur människor lever, olika folkslag och religioner.

Jordgloben, geografiska begrepp. Vårt land på globen.

JESUS HJÄLPER. Matt. 9:35-38

Människorna behövde hjälp med kroppens behov
ex De tio spetälska, Den lame i Kapernaum, Jesus bispisar 5 000 män.

Människorna behövde hjälp att kunna leva tillsammans
ex Den obarmhärtige tjänaren, Den gyllene regeln, Grandet och bjälken, Farisén och publikanen.

Människorna behövde hjälp mot rigorösa lagbud
ex Jesus och sabbaten, sabbatsbudet, Lärjungarna plockar ax på åkern, Jesus botar mannen med den förvissnade handen.

VÅR HEMBYGD. Geografisk orientering, karta och karttecken. Arbetsliv och samfärdsel i hembygden.

Anordningar för välfärd, skydd och ordning i närsamhället.

Praktiska övningar i att använda olika kommunikationer, butiker, serviceorgan och anordningar för fritiden.

Beroende och samverkan.

Kyrkan, gudstjänst, kyrkligt liv och sed.

Miljöbilder från naturförhållanden och arbetsliv i en vidare hemtrakt.

HUR DET VAR FÖRR. I anknytning till fornminnen i hembygden och i jämförelse med nutida förhållanden ges några miljöbilder från forntiden, ex renjägarna i stenåldersbyn, vad en bronsåldersgrav berättar.

Växter och djur i hembygden.

VÅR KROPP OCH DESS VÅRD. Samtal om människokroppen och om betydelsen av goda hälsovanor. Hygien och tandvård.

Rökningens skadeverkningar.

Fritid, hobbies och friluftsliv.

Sexualundervisning: puberteten, menstruation, pollution, hygien, onani.

JESUS UNDERVISAR.

Människorna är lika - skapade av Gud

Fader - barn motivet, Guds omsorg, alla är bröder
ex Den förlorade sonen, Fader vår ... Den barmhärtige samariten.

Människorna är olika

ex De fyrahanda sädesåkrarna, Huset på hälleberget, Huset på sanden.

Människorna har ansvar för hur de lever

ex liknelsen om punden Matt 25.

ATT LEVA I SYDSVERIGE. Miljöbilder och geografisk orientering från jordbruks- och västkustbygd.

Jordbruk, fiske, sjöfart.

Växter, djur och viktiga varor i det geografiska området.

Vår föda. Hur vi beror av varandra.

I BERGSLAGEN. Gruvor, malm, järnhantering.

Hur det var förr: bilder från järnåldern, man börjar göra verktyg av järn - utveckling.

Bergsbruk, metallindustri, export och import.

Växter, djur och viktiga varor i det geografiska området.

ATT LEVA I SAMHÄLLET. Aktuellt stoff. Tidningsläsning.

Övningar att använda pengar.

Övningar i tidavläsning och tidsberäkning.

Fortlöpande trafikundervisning.

Träning att självständigt klara sig i samhället.

ÅRSKURS 6

DE STORA SJÖARNA. Vänern, Vättern och Mälaren.

Insjöns växt- och djurliv.

Sjön - havet som trafikled.

Hur havet blev land.

Mälabygdens storhetstid.

Birka - vikingastaden. En vikingafärd.

Kristendomen införs, kyrkor, kloster.

Några skildringar från medeltiden i jämförelse med nutida förhållanden ex ett enat rike, gemensamma lagar, nya folkgrupper.

VÅR KROPP OCH DESS VÅRD. Elementär kunskap om kroppen.

Översiktligt om dess funktioner, musklernas och skelettets funktioner med hänsyn till olika arbetsställningar, hur olika levnadssätt påverkar hjärta och blodomlopp.

Viktiga hälsoregler.

Hälsosamma och skadliga drycker. Rökning.

Sexualundervisning: könsorganen, samlag, befruktning, fostrets utveckling, havandeskap, förlossning, tvillingar, preventivmedel.

DE STORA ÖARNA. Miljöbilder från Öland och Gotland.

Samfärdsel: båt och flyg.

Handel, pengar och varor.

Hur det var förr: handelsvägar, Hansan.

Växter, djur och viktiga varor i det geografiska området.

ATT LEVA I NORRLAND. Miljöbilder från skogsbygd, kustbygd och fjällbygd. Med älven mot havet. Kraftverk. Skogsbruk och träindustri. Export. Hos samerna - en minoritetsgrupp. Växter, djur och viktiga varor i det geografiska området.

HUR MÄNNISKORNA SÅG PÅ JESUS.

Jesus och hans vänner

ex Matt 16:13 Petrus bekänner Jesus vara Messias,

Matt 21 Jesu intåg i Jerusalem.

Jesus och hans fiender

Ex Matt 13:53- Ingen är profet i sin fädernestad.

Matt 12:9- Jesus botar mannen med den förvissnade handen.

Mark 11:15-19 Jesus rensar templet.

JESU LIDANDE OCH DÖD. Mattvarden, Jesus i Getsemane, Jesus förhörs och döms, Jesu död och uppståndelse.

ATT LEVA I STORSTADEN. Från boplats till storstad (byar, bruksort etc).

Storstadens arbetsmöjligheter: allmän tjänst, handel, frakt, samfärdsel och industri.

Olika butiker. Köpa - sälja, spara och planera, nyttovaror - lyx, billigt - dyrt, avbetalning, råvaruprodukt.

Storstadens kommunikationer, trafikundervisning.

Fritiden i staden: sport, föreningsliv, bibliotek, nöjen, parker och fritidsområden.

Att välja, vara kritisk, våga säga nej.

Praktiska övningar att fungera självständigt i samhället.

ATT LEVA I SAMHÄLLET. Aktuellt stoff. Tidningsläsning.

Övningar att använda pengar.

Övningar i tidavläsning och tidsberäkning.

Fortlöpande trafikundervisning.

Träning att självständigt klara sig i samhället.

ÅRSKURS 7

EN RESA I SVERIGE. Kort översikt över landet i anslutning till behandlade miljöer.

Människan och naturen: ansvar, allemansrätten.

Människan och samhället: service och hjälporgan, samhälls- nödvändiga arbeten, kyrkan och gudstjänsten, pastorsexpeditionen, något om skatter och hur riket styrs.

Människan förr och nu: jämförelse med svenska samhället vid 1700-talets mitt, boktryckarkonsten och dess kulturella betydelse, ett modernt tryckeri.

Praktiska övningar att fungera självständigt i samhället.

ATT LEVA MED ANDRA. Arbeta och fritid.

Samhällets regler och lagar.

Hobbies.

Påverkan genom massmedia och av kamrater.

Att våga säga nej, att vara kritisk.

Sexualundervisning: individens behov av emotionella kontakter, olika yttre former under vilka sexuellt samliv kan förekomma, homosexualitet, olika etiska värderingar och de positiva och negativa sidor de olika formerna kan innebära, att leva ensam och att leva samman, dess svårigheter och möjligheter, preventivmedel.

JORDGLOBEN. Orientering om Sverige, Norden och Europa, samt länder som eleverna känner till ex Amerika (USA).

VÅRA GRANNAR I NORDEN. En översiktlig jämförelse mellan de nordiska länderna, de viktigaste likheterna och skillnaderna med avseende på natur, näringar, språk och statsskick.

Nutida nordiskt samarbete och eventuellt en historisk återsblick.

Översiktligt om växt- och djurvärld och viktiga varor i det geografiska området.

KLIMAT. Golfströmmen. Temperaturer, nederbörd, vindar, vattnets kretslopp.

BRITTISKA ÖARNA. Ebb - flod.

Industri. Ångmaskinen (tåg, ångbåt).

Kolonisation. Sjöfart - handelsflotta.

Jämförelse med Sverige med avseende på näringar, språk och statsskick.

Miljöskildring från ett industridistrikt och från Skottland.

Några typexempel från växt- och djurvärlden och viktiga varor i det geografiska området.

PETRUS OCH PAULUS.

Matt 4: 18 - 22 Petrus kallas till apostel

" 17: 1 - 8 Petrus och Jesus på förklaringsberget

" 16: 13 - 20 Petri bekännelse

" 26: 30 - 35 } Petri förnekelse

" 26: 69 - 75 }

Joh 21 Petri upprättelse

Apg 2 Den första pingstdagen - den första församlingen.

Traditionen kring Petrus som första biskop i Rom.

" 9: 1 - 31 Paulus omvändelse.

Några väsentliga händelser i samband med Paulus missionsresor.

Paulus i Rom.

EN RESA I VÄSTRA OCH MELLERSTA EUROPA. En översiktlig jämförelse mellan de olika länderna, de viktigaste likheterna och skillnaderna med avseende på natur, klimat, näringar och statsskick.

Några typexempel från växt- och djurvärlden och viktiga varor i det geografiska området.

I Alperna.

Reformationen. Katoliker och protestanter i Europa - jämförelse med Sverige.

VID MEDELHAVET. Något om människors liv och arbete i varmare trakter. Några typexempel från växt- och djurvärlden och viktiga varor i det geografiska området.

Ev bilder från antiken.

ATT LEVA I SAMHÄLLET. Aktuellt stoff. Tidningsläsning.

Övningar att använda pengar.

Övningar i tidavläsning och tidsberäkning.

Fortlöpande trafikundervisning.

Träning att självständigt klara sig i samhället.

ÅRSKURS 8

GAMLA TESTAMENTET. Jesu bibel och den bok som används i undervisningen på Jesu tid.

Judarna blev ett folk - en nation.

Gud (Jahve) såg judarna som sitt eget folk och folket såg Jahve som i första hand sin Gud.

Profeterna gör klart för folket att Jahve är hela världens Gud.

Ett förbund slöts mellan Gud och folket som reglerades bl a med tio Guds bud.

Folkets historia kännetecknas av avfall från de bud som fanns.

En av profeternas väsentligaste uppgifter var att som Guds budbärare tala folket tillrätta. Domsprofeter - tröstprofeter.

Hos profeterna fanns tanken på det som skall komma - messiasförkunnelsen.

Nya testamentet framställer Jesus som den Messias som gamla testamentet talar om.

SAMHÄLLET OCH INDIVIDEN. Lagar och regler i hemkommunen, något om dess styrelse.

Hobbies, egna intressen, att lära känna sig själv.

Vi bildar en förening, kamratskap, sammanhållning inom gruppen.

Andra föreningar: scouting, nykterhetsföreningar, kyrkliga ungdomsföreningar, ungdomsklubbar.

Praktiska övningar i att uppträda rätt bland andra.

SOVJET OCH ÖSTEUROPA. Bilder av natur och levnadsförhållanden.

Sibirien, tundra, stäpp.

Bilder ur Sovjetunionens historia: tsarvälde, revolution, kommunism, delrepubliker och randstater.

Livet på en kolchos.

KRISTENDOM - JUDENDOM.

Messias - den som skulle komma .....

Jes. 9:1 - 7 Det folk som vandrar i mörkret .....

Matt. 16:13 - 20 Petri bekännelse

Filipperbrevet 2:5 - 11 Jesus Kristus är Herre.

Trosbekännelsen.

Judarna väntar på den tid då Messias skall komma - de Kristna ser Jesus som Messias.

Hur det kom sig att en del judar slöt upp kring Jesus och andra inte.

Att tro - att tro olika - att ta ställning.

ORIENTERING PÅ JORDGLOBEN. Världsdelar och världshav.

ASIEN. Bilder av natur och levnadsförhållanden i Indien, i Kina och i Israel.

De mest kända arterna ur växt- och djurvärlden och viktiga varor i det geografiska området.

Olika raser - olika religioner.

Att vara muhammedan - islams betydelse för den enskildes sätt att leva och tänka. På likartat sätt orienteras om hinduism och buddism.

Något om naturkatastrofer (vulkansutbrott, jordbävning etc).

Svält-epidemier, vår hälsa och något om födoämneshygien.

Överbefolkning, familjeplanering. Skiftande syn på födelsekontroll.

Sexualundervisning: sterilitet, sterilisering, abort, könsjukdomar.

AFRIKA. Bilder av natur och levnadsförhållanden, vid ekvatorn, i regnskog, öken och på savann. De mest kända arterna ur växt- och djurvärlden och viktiga varor i det geografiska området.

Bland färgade och vita i Sydafrikanska republiken.

FN:s förklaring om de mänskliga rättigheterna.

Avvikande människor här hemma.

"PRIMITIV" RELIGION FÖRR OCH NU.

Något om naturfolkens religiösa seder och bruk och dess betydelse för den enskildes levnadssätt. Jämförelse med sådant hos oss som kan hänföras till primitiv tro.

Magi - fetischism - tabu.

Horoskop - amulett - skrock.

DEN NYA VÄRLDEN. Amerika och Australien, bilder av natur och levnadsförhållanden.

De mest kända arterna ur växt- och djurvärlden och viktiga varor i det geografiska området.

Columbus upptäcker Amerika och slavhandel.

Indianer och nybyggare.

Oljekällor, oljebolag.

På en bomullsplantage.

På en kaffeplantage i Sydamerika.

Med pälsjägare i Canada.

På en fårstation i Australien.

Vulkan och korallöar och havets rikedomar.

FRÅN UTVANDRINGSÅRENS SVERIGE. Miljöskildringar från livet på landet (godsherrar, bönder, torpare och statare).

Orsaker till utvandringen.

Flykt från landsbygd till städer. Miljöskildring av livet i staden. Fabriker. Arbetarrörelsen.

Åtgärder för att förbättra människornas förhållanden.

Järnvägen, Folkskolan, Tidningar.

Allmän värnplikt.

YRKES- OCH SAMHÄLLSORIENTERING I. Föräldrarnas och några släktingars yrken. Vem gör vad inom skolan?

I hemkommunen: orientering om provinsialläkarens, distrikt-sköterskas och folktandvårdens uppgifter.

I skolkommunen: genomgång av näringslivet som förberedelse för val av praktikplatser, tidningsläsning (platsannonser) i anslutning till detta.

Egna yrkesfunderingar, även drömyrken.

Typförslag (det på orten mest kända) t ex fabriken och samhället, fabriken som arbetsplats.

Yrkesfilmer, yrkesbroschyrer, studiebesök.

ATT LEVA I SAMHÄLLET. Aktuellt stoff. Tidningsläsning.

Övningar att använda pengar.

Övningar i tidavläsning och tidsberäkning.

Fortlöpande trafikundervisning. Träning att självständigt klara sig i samhället.

ÅRSKURS 9

SVERIGE OCH DESS NÄRINGAR. Rikedomar att förvalta skog, malm, vattenkraft och mänsklig arbetskraft.

Sveriges ekonomi, import - export.

Näringslivet förr och nu. Stordrift i industri och handel (något svenskt storföretag).

YRKES- OCH SAMHÄLLSORIENTERING II.

Arbetsmarknad: fritt val, individ, samhälle.

Anlag, intressen, fysiska förutsättningar, försök till självvärdering.

Att finna ett yrke, eventuella utbildningsmöjligheter.

Yrkesvärlden: vanligast förekommande yrken.

Tidningen som massmedia, tidningsyrkena.

Platsannonser.

Arbetsförmedling, tjänstemän.

Värdet av betyg och yrkesutbildning.

Anställningsvillkor, rättigheter och skyldigheter.

Lönesättningar.

Fackorganisationer, den lokala fackklubben och förbundet.

Arbetsetik, arbetarskydd, arbetsrytm, yrkeshygien, yrkes-skador, alkohol ett problem på arbetsplatsen.

Banken, ekonomi, budget, sparandets betydelse för den enskilde och samhället, olika betalningsmedel, olika bankyrken
Deklaration, varför man beskattas.

Landstingets uppgifter.

Sjukhuset, folksjukdomar, sjukvård, försäkringskassan, vårdande yrken.

Polis och domstol, polisens funktioner.

Fångvården, brott och straff, ungdomsbrottslighet, polisyrken.

Hjälp till självhjälp, sociala yrken, föreningar.

Praktiska övningar i anslutning till samhällsorienteringen.

VI OCH VÅR VÄRLD. Kortfattad översikt över världsdelar, världshav och klimat i anslutning till tidigare behandlade miljöer.

Jordens livsmedels- och energiförsörjning, viktiga varor.

Människans ansvar för naturen (vattenreglering, skogsvård etc).

åk 9

Något om jordens befolkningsförhållanden och om olika raser, språk, religioner och seder. Något om U-länder och FN:s hjälporgan.

KRISTEN MISSION. Missionsbefattningen. Missionen i olika delar av världen uppbyggt kring några missionärer ex Paulus, William Carey och Albert Schweitzer.

Hur missionsfälten av i dag har blivit unga egna kyrkor där verksamheten bygger på samarbete mellan dessa och de gamla kristna samfundet.

ENIGHET - SPLITTRING I VÄRLDEN. Kommunikationer över gränserna, tull.

Kommunikationsmedel, teknikens utveckling.

Nordiskt och Europeiskt samarbete.

Krig - fred: inre strider, två världskrig, nazism, kommunism.

Maktblocken, det kalla kriget.

VÅR KROPP OCH VÅR HÄLSA.

Sinnesorganen och nervsystemet.

Gifter och njutningsmedel.

Tandvård.

Ämnesomsättningen.

Infektioner.

Hälsovård i hemmet, på arbetsplatsen och i samhället.

Olycksfall - första hjälpen.

Kroppsliga och själsliga förändringar under uppväxt och åldrande.

Sexualundervisning: vad lagen inte tillåter - tvång, våld och vissa former av annorlunda sexuellt beteende, samhällets hjälpåtgärder, vart man vänder sig, samlevnadsfrågor och samlevnadsproblem.

PRAKTISK YRKESORIENTERING. (se särskild kursplan)

ATT LEVA I SAMHÄLLET. Aktuellt stoff. Tidningsläsning - nu även kritiskt.

Övningar att använda pengar.

Övningar i tidavläsning och tidsberäkning.

Fortlöpande trafikundervisning. Träning att självständigt klara sig i samhället.

ÅRSKURS 10

VI OCH VÅRT SAMHÄLLE. Vad samhället ger och kräver av oss med speciell anknytning till hemkommunen.

Att betala skatt.

Praktiska övningar i att rätt använda samhällets hjälp- och serviceorgan samt kommunikationsmedel.

VÅRT LAND I DAG. Hur vi gemensamt styr landet. Rösträtt, politiska partier, val, riksdag, regering, stads- och kommunalfullmäktige. Monarki - demokrati.

Orientering om landets indelning i län och landskap.

Fackliga organisationer, strejk och förhandling.

Olika folkrörelser - historisk bakgrund.

SVENSKT KYRKOLIV. Det som förenar - det som skiljer.

Den historiska bakgrunden, 1800-talets väckelserörelser och internationella kontakter.

Ekumeniska strävanden nationellt och internationellt.

YRKES- OCH SAMHÄLLSORIENTERING III.

Vårt försvar, olika yrken inom försvaret.

Kommunikationsmedel: trafik (tidtabeller), post (blanketter), telefon (telefonkatalog), telegraf (blanketter), radio-TV (program, licens), kommunikationsyrken.

Att resa: turist- och tjänsteresor, resebyrå, pass, tull, reseyrken.

Brand och brandskydd, försäkringar, brand- och försäkringsyrken.

Propaganda av olika slag, hur vi påverkas, olika metoder, reklam, reklamyrken.

Att läsa kritiskt, att ha en egen åsikt.

BILDER FRÅN 1900-TALET. Kulturliv och teknikens utveckling.

Ex. Olympiska spelen, nobelpris, skolreformer, litteratur.

Ex. Bilen, flyget, rymdraketer, telefon, agafyr, tändstickan, massmedia.

VÅR KROPP OCH VÅR HÄLSA.

Gifter och njutningsmedel.

Infektioner.

Olycksfall - första hjälpen.

Kroppsliga och själsliga förändringar under uppväxttiden.
Sexualundervisning: ansvar som vuxen, samtal i samlevnadsfrågor.

PRAKTISK YRKESORIENTERING. (se särskild kursplan)

ATT LEVA I SAMHÄLLET. Aktuellt stoff. Tidningsläsning -
nu även kritiskt.

Övningar att använda pengar.

Övningar i tidavläsning och tidsberäkning.

Fortlöpande trafikundervisning. Träning att självständigt
klara sig i samhället.

Förteckning över ett urval berättelser och texter ur GT
att användas som ämne för morgonsamlingar i årskurserna
8 - 10.

Abraham

Jakob får namnet Israel

Josef

Moses

Samuel

David

Salomo

Några psaltarpsalmer

1:a Konungaboken 18 Elia på Karmel

" " 21 Nabots vingård

Jes. 6:1-8 Profetens kallelse

" 9:2-7 Det folk som vandrar i mörkret .....

Amos 5:6- Amos Levis ord över Israel

Jes 53 Herrens lidande tjänare

Några avsnitt ur Höga visan

Hosea 11:1-9 Guds hjärtelag mot det avfälliga Israel

SINNESÖVNINGAR

MÅL

Sinnesövningarna har till uppgift att med hjälp av lämpliga stimuleringsmedel träna eleverna att reagera adekvat och med ökad snabbhet och säkerhet på olika sinnesintryck. Med ett nyanserat och korrekt reaktionsmönster i fråga om sinnesintrycken som grund uppövas minne, koncentrations- och kombinationsförmåga, uppmärksamhet, omdöme och motorik. Undervisningen avser vidare att ge eleverna klara föreställningar och begrepp förbundna med motsvarande språkliga uttryck. Undervisningen skall hjälpa eleverna att orientera sig i omvärlden och göra dem mottagliga för vidare inläring.

HUVUDMOMENT

FORMÖVNINGAR: Träning att uppfatta och särskilja former.
Inläring av formernas benämningar.

FÄRGÖVNINGAR: Träning att uppfatta och särskilja färger och färgstyrka.

Inläring att benämna färger och färgstyrka.

Träning att rätt använda färger. Övning av estetisk känsla och uppfattning.

ÖVNINGAR FÖR DIMENSIONS- OCH RUMSUPPFATTNING: Träning att uppfatta och särskilja olika dimensioner.

Inläring av deras benämningar.

Träning att uppfatta och särskilja olika rumsbegrepp.

Inläring av deras benämningar.

HÖRSELÖVNINGAR: Träning att lyssna aktigt.

Träning att särskilja, benämna och lokalisera ljud.

Träning att uppfatta och utföra instruktioner.

LUKT- OCH SMAKÖVNINGAR

Träning att uppfatta och identifiera olika dofter och smaker.

Träning att identifiera olika material med hjälp av lukt och smak.

KÄNSELÖVNINGAR: Träning att med känselns hjälp känna igen föremål och former.

Träning att med känselns hjälp uppfatta materials olika egenskaper.

MOTORISKA ÖVNINGAR: Träning att känna den egna kroppen.

Träning till väl avvägda rörelser.

Träning att koordinera öga - hand.

Finmotorisk träning för hand och mun.

ÖVNINGAR SPECIELLT FÖR TRÄNING AV UPPMÄRKSAMHET, KONCENTRATION, KOMBINATION OCH MINNE.

MOMENTFÖRTECKNING

FORMÖVNINGAR:

Att uppfatta och särskilja olika former.

Att uppfatta och särskilja formerna rund, fyrkantig, trekantig och oval.

Inläring av formnamnen rund, fyrkantig, trekantig och oval.

Kombinerade verksamhetsövningar till inlärd form och färg.

Läsning i bilder vänster - högerriktning.

Skillnader mellan krokig och rak, rundad och spetsig.

Övningar i att upptäcka detaljer i bilder, se skillnader och likheter i figurer, göra jämförelser.

Övningar för iakttagelse och minne av form.

FÄRGÖVNINGAR:

Att uppfatta och särskilja olika färger.

Att uppfatta och särskilja färgerna röd, gul, blå, grön, vit och svart.

Inläring av att benämna färgerna röd, gul, blå, grön, vit och svart.

Kombinerade verksamhetsövningar till inlärd färg och form.

Fortlöpande träning i att använda de inlärd färgerna.

Träning att särskilja och benämna färgerna brun, lila, grå.

Införande av olika färgtoner.

Färgblandningsövningar.

Träning att uppfatta och särskilja färgstyrka.

Färgens användning och betydelse i varningsfärg, hygieniskt etc.

ÖVNINGAR FÖR DIMENSIONS- OCH RUMSUPPFATTNING

Uppfattning om och benämning av begreppen:

stor-liten, lång-kort, hög-låg, bred-smal, tjock-tunn, djup-grund.

Adjektivens superlativformer.

Övrig komparation.

Uppfattning och benämning av begreppen:

i, på, över, under, bakom, framför, före, efter, mittpå, mitt itu, mitt emot, uppåt, nedåt, framåt, bakåt, bredvid, först, sist, tvärs över, längs efter, vågrät, lodrät, varannan, höger, vänster, snett från höger, snett från vänster.

Verksamhetsövningar där inlärd begrepp för dimensions- och rumsuppfattning tränas.

Övningar att iaktta rummet och förändringar däri. Mönsterläggning, mönsterritning, streckläggning på och efter mall, efter diktamen eller ur minnet. Uppmärksamhetsspel och minnesspel med kombination av färg, form och läge.

Minnesteckning av ett och flera ting med olika storlek och olika läge.

Avståndsbedömning.

HÖRSELÖVNINGAR

Att lyssna aktivt och särskilja, benämna och lokalisera olika ljud i omgivningen, ex bil på gatan, regnet som smattrar på fönstret, klockan som tickar etc.

Övningar att särskilja, benämna och lokalisera bestämda ljud i omgivningen, exempelvis nyckelknippans skrammel, pennvässning,

knackning, stampning etc.

Att uppfatta och benämna olika bullerljud.

Att känna igen kamraters röster och att avlyssna affekter i röster.

Att särskilja olika bokstavsljud.

Rytmövningar, exempelvis knackningar, stampningar med ett eller flera instrument.

Härmningsövningar exempelvis djurläten, ljud, ord, rimord, meningar.

Viskningsövningar.

Att uppfatta muntlig instruktion till ett eller flera uppdrag.

Rapportföring.

LUKT- OCH SMAKÖVNINGAR

Att särskilja olika smaker.

Att särskilja olika dofter.

Att särskilja smakerna salt, sött, surt och beskt.

Inlärnin g av att benämna salt, sött, surt och beskt.

Övningar för ökad känslighet för smaker och dofter.

Träning i lukt- och smakindikering ur skyddssynpunkt exempelvis bensin, dilutin, gas etc.

KÄNSELÖVNINGAR

Att känna igen bekanta ting med båda händer utan visuell hjälp.

Sorteringsövningar utan visuell hjälp, båda händer väsentligt olika ting.

Att stryka med fingrarna, höger och vänster hand.

Att känna skillnader på sandpapper av olika grovlek.

Handmotoriska övningar utan visuell hjälp exempelvis knäppa, trycka i tryckknappar, knyta, plocka kula och pinnar i hål, fingerlabyrint etc.

Att särskilja olika former, bokstavsformer och siffror.

Övningar att med känseln registrera olika materials egenskaper exempelvis trä, sten, tyg, papper, glas, gummi, läder, porslin, metall.

Inlärnin g av begreppen: hård-mjuk, tung-lätt, varm-kall, våttorr, trubbig-spetsig, böjlig-styv, slät-skrovlig.

MOTORISKA ÖVNINGAR

Iakttagelse av kroppens olika delar och lemmarnas inbördes förhållande och funktioner. Övningar för balans och väl avvägda rörelser exempelvis gå tyst - i trappa - baklänges, kliva över hinder av olika höjd, bredd och med olika avstånd, hoppa hage och rep, bära olika ting som glas med vatten, bricka, krypa genom band och tunnel, husliga sysslor som att sopa och tvätta fönster, kasta boll, pil, spela kägla, ringkastning, av- och påklädning, slå in paket.

Övningar för handens finmotorik med tonvikt om samordning av båda händernas arbete och öga-handkoordination: träningsarbete, sömnad, klippning, modellering, fingermålning, fingerlekar, plockningsarbete, sortering, ihopsättning; bygga med klotsar, hamra, hälla, stapla, läsa, trä kulor på käpp och band, knäcka nötter, lägga pussel, sprätta tussar, vässa penna, tejpa, vika, arbeta med pincett, rita från punkt till punkt, följa labyrint, linjera, kalkera, måla innanför snäva gränser, knäppa, knyta, snöra, låsa blixtlås, haka på hyskor, trycka ihop tryckknappar, knäppa säkerhetsnål, trä på nål, nysta, reda ut trassligt garn, sticka ut mönster; inpassningsspel, Fiaspel, Kinaschack, Plockipinn, Pisa-spel.

Munmotoriska övningar: blåsa upp påse; blåsa fjädrar, pappers-tussar, ping-pongbollar, såpbubblor, ballonger; vissla, smacka; läppavläsning.

UPPMÄRKSAMHET-, KONCENTRATIONS-, KOMBINATIONS- OCH MINNESÖVNINGAR

Träna iakttagelse- och kombinationsförmåga exempelvis kombinera föremål med bild, halvfärdiga parbilder, lägga lika på lika (bilder) se olikheter, göra lika.

Spel: associationsspel, pussel, läggspel, lottaspel.

Träna omdöme genom exempelvis att välja bild eller ting efter direkt eller omskrivande definition; se fel i verklighet eller

bild; didaktiska spel; ifyllnadssaga eller berättelse; fatta beslut i äkta eller fingerade valsituationer, spårövningar.

Träna minne genom olika verksamheter efter förebild eller diktamen. Spel av typen Kimspele och Prickspel; utförande av ett eller flera uppdrag.

ANVISNINGAR OCH KOMMENTARER

ALLMÄNNA SYNPUNKTER

Särskolelever har som regel vid sin skolgångs början en mycket begränsad erfarenhetsbakgrund. De har ringa förmåga att under förskolåren skaffa sig en sådan uppfattning och kännedom om vardagliga föremål och deras egenskaper som andra barn har till grund för sin vidare skolning. Under de första skolåren måste därför undervisningen inriktas på en systematisk träning för att få dem att successivt förvärva sådana erfarenheter som de tidigare ej förmått att spontant tillgodogöra sig. Detta innebär att undervisningen bör inriktas på övning av sinnesfunktioner och övrig allmän funktionsträning så att elevernas uppfattning av omvärlden berikas och så att begreppsbyggnad och språkutveckling stimuleras.

Denna träning och undervisning har företrädesvis sin plats i skolans lägre årskurser men bör i mera komplicerad form fortlöpande ske även i de högre årskurserna i samverkan med undervisningen i andra ämnen.

Eleverna är framförallt i den lägre skolåldern ofta gruppomogna, okoncentrerade och har dålig uthållighet. Det är betydelsefullt att deras koncentrationsförmåga och uppmärksamhet, minne och uthållighet efter hand ökas. Övningarna bör alltså bedrivas med successivt ökade krav på förmåga att minnas samt att arbeta koncentrerat och med uthållighet.

Undervisningen anknyts till den verklighet som omger eleverna. Genom att uppleva, känna, lyssna, smaka och lukta utvidgar eleven sitt vetande om tingen. Uppfattnings- och reaktionsövningar bör stå i direkt samband med övningar att benämna motsvarande

företeelser, så att begreppsuppfattning och språkuttryck knyts samman. Språkuttrycket bör bli en del av elevens upplevelse av ting och händelser.

Kursinnehållet i ämnet sinnesövningar har inte fixerats till särskilda årskurser utan tillämpas med hänsyn tagen till elevernas utveckling. Under elevernas första tid i skolan bör läraren med hjälp av olika sinnesövningsmateriel söka få klarhet om elevernas nivå samt sedan fortlöpande kontrollera varje elevs utveckling ifråga om speciella svårigheter eller svagheter för att kunna bedriva undervisningen individuellt och planmässigt.

LÄROSTOFF OCH HJÄLPMEDEL

En väsentlig del av undervisningen är den som avser ALLMÄN FUNKTIONSTRÄNING och SOCIAL FOSTRAN (Se ADL-träning). Denna träning underlättas om eleverna har tillgång till redskap och förbrukningsmateriel exempelvis sax och färger, papper, tyger, garner, klister och lera. Varje klassrum bör vara utrustat så att eleverna lätt kan sköta detta material, t ex att blanda färg eller diska efter målning och modellering. Lågstadieeleverna bör i klassrummet ha en fullt inredd lekstuga och dessutom tillgång till lekkök och affär. Träningen underlättas också om läraren är något återhållsam med att hjälpa eleverna i manuellt arbete.

För att stimulera elevernas initiativ och verksamhetslust bör all materiel finnas lätt tillgänglig. Deras ordningssinne utvecklas bäst om de får vänja sig vid att varje sak har sin bestämda plats i skåp eller på hylla och att man alltid ställer tillbaka på rätt plats. Aktsamhet om material inövas genom att man exempelvis regelbundet samlar in det som skadats och tillsammans med eleverna reparerar sådant som är möjligt att justera. Viss materiel bör finnas endast i enstaka exemplar för att vänja eleverna vid att ta hänsyn, vänta och i någon mån planera sitt arbete.

Läraren bör vidare söka stimulera eleverna till att själva lösa problem och använda sitt eget omdöme och att hjälpa varandra.

De olika avsnitt som inryms i undervisningen kan inte alltid strängt avgränsas från varandra. Vissa övningar t ex de som av-

ser färguppfattning eller hörselträning, kan bedrivas isolerat, medan andra som t ex formuppfattning inövas med användande av både syn- och känselsinnet.

Vid FORMÖVNINGARNA används och tränas framförallt syn- och känselsinnet. Undervisningen avser träning i att uppfatta, särskilja, benämna och använda former såsom rund, fyrkantig, trekantig, oval etc. Syftet är framförallt att träna upp iakttagelseförmågan. Genom iakttagelseövningar och verksamhetsövningar tränas eleven att särskilja former, upptäcka detaljer, se allt finare skillnader mellan varandra rätt lika figurer, särskilja figurer i ett mönster, hålla detaljer kvar i minnet och göra jämförelser. Dessa övningar grundlägger elevernas förmåga att särskilja och minnas bokstavs- och sifferformer.

Formbegreppen inövas med hjälp av modellering, ritning, målning, klippning, rivning, vikning, stickläggning, mönsterläggning, diskriminations- och sorteringsövningar. Speciellt utarbetad materiel för formövningar är exempelvis Ulins sinnestränande materiel, Montessoris materiel för träning av form- och muskelsinnet, formbräder, formkort, formpussel, plockklådor, inpassningsspel, formdomino, lottospel, bollar m m.

FÄRGÖVNINGARNA tränar eleverna att med hjälp av synsinnet uppleva omvärldens variationer. Förutom att lära uppfattning och benämning av färger skall övningarna träna elevernas färgkänsla. Genom iakttagelseövningarna där man utgår från färglådans färger och från naturens och omgivningens färger stimuleras eleverna till enkla färgexperiment i form av målning och övning i färgsammansättning och färgsättning. De färger som först inläres är röd, gul, grön och blå, därefter vit och svart och slutligen brun, lila, grå och övriga färger jämte olika färgtoner och färgstyrka.

Till en början tränas förmågan att särskilja och benämna färger. I anslutning till dessa moment ordnas verksamhet av olika slag. Hjälpmedel vid färgövningar är kriter, vattenlösliga färger, papper i kulörta färger, garner, tyger, häftstift i färg, olika materiel för sortering, bollar, klotsar osv. Speciellt utarbetade för färgövningar är exempelvis Montessoris materiel för trä-

ning av färgsinnet, kulkäppar, bollspel, prickspel, kulbräden, lottospel, mosaikspel och andra läggspel, färgdomino osv.

På högstadiet bör särskilt intresse ägnas åt färgernas betydelse i olika sammanhang. Hur man utnyttjar färgen praktiskt (varningsfärg) och estetiskt-hygieniskt (vit färg i kylskåpet).

Genom övningar för DIMENSIONS- och RUMSUPPFATTNING skall vissa begrepp läras in. De första dimensionsbegrepp som inövas är stor och liten. Sådana begrepp som lång - kort, hög - låg, bred - smal, tjock - tunn, djup - grund följer i lämplig svårighetsstegring. Eleverna bör alltid få de båda motsatsbegreppen samtidigt, då en klar uppfattning måste stödjas på jämförelser. Successivt införs motsvarande adjektivs superlativformer störst - minst etc. Först därefter kan det ena eller andra bli föremål för komparation. Vid inläringen använder man sig av föremål som barnen är bekanta med t ex stor klots - liten klots, stor boll - liten boll. Sortering av föremål efter längd, bredd, tjocklek, tyngd osv blir tillämpningsövningar. Modellering, teckning, målning och klippning är bra verksamhetsövningar i detta sammanhang. Speciell materiel för dimensionsuppfattning är klotsar, bollar, Montessoris' material för övning av synsinne och dimensioner.

Eleverna bör under särskilda övningar bibringas rätt uppfattning om läge, riktning och avstånd, och att använda korrekta uttryck för respektive positioner. Sådana begrepp som i, på, under, bakom, framför, bredvid, före, efter etc, uppåt, nedåt, bakåt osv inövas i naturliga situationer (Siv sitter på stolen, Erik står bakom Siv osv) eller genom att uppdrag ges (lägg boken på bordet, sträck armarna uppåt).

Övriga lägebegrepp som varannan, först, sist, höger, vänster m fl och riktningsbegrepp som tvärs över, längs efter etc inläres efter svårighetsgrad och övas även de i så naturliga situationer som möjligt där eleverna agerar. Att dra streck mellan bestämda punkter eller siffror, att rulla kulan i mål och stickläggning är exempel på övningar som kan förekomma vid inläring av läge och riktning. Iakttagelse av förändring i rummet kan lätt ordnas som lek. Särskilda uppmärksamhetsspel som tränar uppfattning av

läge och riktning bör användas. Avståndsbedömning tränas till en början med korta avstånd och stora skillnader. Successivt ökas svårighetsgraden och träning sker även utomhus med allt längre avstånd. Materiel för träning av rumsuppfattning är klotsar, prickspel, mönster för stickläggning och läggspel, Montessoris materiel för ryduppfattning, bilder med olikheter i detaljer, olika lottospel, mosaikspel, kulbräden, längdpinnar.

Genom HÖRSELÖVNINGARNA skall eleverna förstå att örat är apparaten för hörseln. Undervisningen skall omfatta övningar i att lyssna och uppfatta olika ljud, att särskilja, benämna och lokalisera ljud i omgivningen såsom trafikbuller, nyckelskrammel, musikinstrument och den mänskliga rösten. Skillnader i tonhöjd och tonstyrka och skillnader mellan språkljud registreras av eleverna, varvid skillnaderna görs successivt allt mindre. Hämmningar, tonfall och rytmer. Träning i att följa muntliga instruktioner. Rapportföring. Man bör ibland låta eleverna uppleva tystnad. Genom att dämpa tonen i klassen och ta bort störande ljud skapas större möjligheter för eleverna att samla sig till aktivt lyssnande. Avlyssnings-, hämnings- och diskriminationsövningar leder till förmåga att särskilja olika bokstavsljud och bör bedrivas ofta, men helst i korta pass för att inte trötta eleverna.

Många övningar kan med fördel anordnas i lekform t ex att känna igen röster och affekter i rösten, träning att viska och att uppfatta instruktion, att uppfatta vilket instrument som hörs, vem som går över golvet, var klockan står. Läraren kan genom att framställa olika ljud "berätta" en saga som eleverna får tyda.

Musik- och rytminstrument bör användas för träning i att uppfatta olika rytmer, tonstyrka och tonhöjd.

Speciellt utarbetad material för hörselövningar är Montessoris ljudcylindrar för träning av hörselsinnet samt grammofonskivor med ljudkulisser. Andra hjälpmedel är exempelvis visselpipor, klocka och bandinspelat ljudmaterial.

LUKT- och SMAKÖVNINGAR avser att lära eleverna uppfatta och benämna smakerna salt, sött, surt och beskt samt att träna dem att

registrera vad som är välsmakande och illasmakande, respektive väl- och illaluktande. Eleverna bör också tränas i att med enbart smakens och luktsens hjälp identifiera olika ämnen och material såsom fruktkött och läder, trä och textilier. Det är viktigt att eleverna så småningom lär sig att med luktsens hjälp känna skillnad på t ex vatten och dilutin eller upptäcka om gas strömmar ut i rummet etc. Träningen kan med fördel anordnas i form av verksamhet i anslutning till ämnet hembygds-kunskap. Speciellt utarbetad materiel för luktövningar är Montessoris materiel för träning av luktsinnet. Vidare kan smak- och luktövningar anordnas med hjälp av kryddor, frukter, aromatiska vätskor etc.

Eleverna bör tränas att medvetet använda sig av KÄNSELN för att skaffa sig kännedom om ting. Känselfinnet kan med fördel övas isolerat. Övningarna avser att lära eleverna att med känselfinns hjälp uppfatta och känna igen och därefter benämna olika föremål och former, identifiera skillnader i storlek och ytstruktur, sortera föremål med allt finare skillnader. Träning att identifiera material såsom sten, trä, papper, gummi, läder, metall etc samt att beskriva detta i termer som hård - mjuk, tung - lätt, slät - skrovlig, trubbig - spetsig. Jämförelse bör utnyttjas vid inläringen varför motsatsbegreppen tas upp samtidigt. Övningar i att med känselfinns hjälp känna igen och benämna olika bokstavsformer och siffror. Känselfövningar kan anordnas som verksamhetsövningar i anslutning till andra ämnen.

Hjälpmiddel vid känselfövningar är framförallt material som sten, glas, papper m fl samt ärter, bönor, kulor etc för sorteringsövningar, sandpapper av olika grovlek, stoffer.

Speciellt utarbetad materiel för övning av känselfinnet är Montessoris sinnestränande material för känselfinne och tyngdförnimmel-se.

MOTORISKA ÖVNINGAR skall utveckla elevernas förmåga att funktionellt använda kroppens muskler att behärska och rätt avväga sina rörelser, träna koordination av öga - hand samt speciellt öva den finare motoriken. Dessa övningar bör samordnas med sjukgymnastik, gymnastik och rytmik. Till en början bör elevernas uppmärk-

samhet inriktas på den egna kroppen, hur lemmarna förhåller sig till varandra, hur man bäst utför olika rörelser. Träning av grovmotoriken sker t ex genom att gå tyst, balansera, hoppa, klättra, kliva över hinder, krypa genom rullband och utförs ofta i lekens form. Tävlingslekar som bollkastning och kägelspel är goda övningar för motoriken liksom husliga sysslor t ex bädda, damma, sopa och servera.

För finmotoriken finns en mängd olika övningar och man bör i stor utsträckning anknyta dessa till undervisningen i orienteringsämnen. Finmotoriska övningar särskilt med hänsyn till koordinationsen hand - öga och till samordningen mellan båda händernas arbete är bl a måla, rita, klippa, klistra, vika, linjera, trä på nål, nysta garn, hamra, modellera, spela kula och klappa händer, trä pärlor, plocka, låsa, snöra, knyta, kasta pil, kalkera, arbeta med pincett, sätta i häftstift, ösa sand, hälla osv. Material för övning av motorik är Montessoris material för handens finmotorik, sykort, fingermålningsfärg, Picke-Pin och Pisaspel, kägelspel, övningstelefoner m m. Ett distinkt utnyttjande av talorganens muskler tränas genom övningar i att blåsa, suga och liknande artikulationsbefrämjande aktiviteter.

UPPMÄRKSAMHET, KONCENTRATION, KOMBINATIONSFÖRMÅGA och MINNE övas ofta i samband med övrig sinnes- och funktionsträning. Vissa övningar kan ordnas för att träna iakttagelser och kombinationsförmåga t ex att kombinera föremål med bild och lös form med bild, kombinera halvfärdiga parbilder, fyllda former med konturtecknade. Associationsspel och tillhörighetsspel tränar särskilt iakttagelse- och kombinationsförmåga. Kasperteater fångar uppmärksamheten och utvecklar fantasin.

Viktigt är att träna elevernas omdöme. Detta kan ske genom att läraren i naturliga valsituationer verkligen låter eleven tänka efter och besluta efter eget omdöme. På högstadiet kan läraren låta eleverna fatta beslut i tänkta valsituationer. Olika didaktiska spel t ex "barnet som klär på sig" med ett kort för varje klädesplagg att ordna i följd tränar också omdömet. Kombinationsförmågan utvecklas genom att lägga pussel, läggspel och lottospel av lämplig svårighetsgrad. Utöver specifika övningar ges eleverna också träning i att med utgångspunkt från föremål och stoffer

utnyttja olika sinnesintryck för att ge en beskrivning av ifrågavarande föremål eller stoff. En bit tyg kan exempelvis beskrivas med hänsyn till sin ytstruktur, färg, form på eventuellt mönster etc. Minnesövningar kan ordnas som lek och tävling och varieras i svårighetsgrad. Ett bra materiel är Prickspelet.

SAMVERKAN MED ANDRA ÄMNEN

Sinnesövningarna avser att göra eleverna beredda att framgångsrikt utnyttja undervisningen i andra ämnen. Därför måste en intim samverkan med andra ämnen äga rum. Kunskaper och färdigheter, som arbetats fram i sinnesträningen skall kunna utgöra grunden för vidare kunskapsförvärv.

I sin elementära form samordnas sinnesövningarna med träning att benämna ting och företeelser. Eleverna skall förvärva klara föreställningar och begrepp som underlag för att tillägna sig ljudtecken, siffersymboler och ett ordförråd som grund till läsförståelse. Genom finmotoriska övningar förvärvas förutsättningar för att uttala ljud och forma ljudtecken och siffror. En träning av grovmotoriken, systematiskt samordnad med undervisningen i gymnastik ökar elevernas möjligheter att uppträda med mjuka och adekvata rörelser, varigenom praktiska tillämpningsövningar i samband med ämnet samhällskunskap kan genomföras med större lätthet.

En mer avancerad sinnesövning med tonvikten lagd på mera komplicerade uppgifter och med ökade krav på precision, kombinationsförmåga och uthållighet bör fortlöpande ske i samband med undervisningen i orienteringsämnen och ämnen för estetisk-praktisk och fysisk fostran. För en framgångsrik undervisning i geografi är det avgörande att eleverna kan applicera genom sinnesövningen meddela de kunskaper ifråga om avstånd, läge och riktning.

ARBETSSÄTT

Sinnesövningarna bedrivs dels som klasslektioner, varvid man t ex introducerar nya företeelser och begrepp, dels som individuellt avpassade självverksamhetsövningar, där särskild hänsyn kan tas till variationer ifråga om arbetstempo, uppmärksamhet, minne, uthållighet och andra speciella karakteristika hos enskilda elever.

Instruktionen till eleverna måste ges omsorgsfullt, med korta, tydliga och intresseväckande formuleringar. Det är viktigt att läraren demonstrerar och förklarar i ett tempo som motsvarar eleverns förmåga. Om man instruerar i ett raskt tempo, hinner eleven inte uppfatta alla viktiga moment utan försöker omedvetet nå upp till lärarens tempo - och misslyckas.

Vid synövningarna kan man börja med att låta eleverna söka se likheter i exempelvis färg eller form och att sortera två och två lika företeelser. Därefter läres ifrågavarande benämning in och efter hand tränas eleverna att särskilja och benämna skillnader, vilka successivt göres allt subtilare. För att eleverna vid hörselövningarna skall lära sig att aktivt lyssna, är det lämpligt att dämpa omgivande ljud så mycket som möjligt för att de skall kunna uppleva tystnad. Därefter får de identifiera och lokalisera olika ljudkällor och registrera finare och finare skillnader. Som tillämpningsövning kan man utarbeta en berättelse, där ljudeffekter av olika slag för handlingen framåt.

Vid känslövningarna läres eleverna hur man använder sina händer när man känner på olika saker, att man exempelvis använder fingertopparna för att känna hur en ytstruktur är beskaffad, men använder hela handen för att konstatera, att en boll är rund.

Lukt- och smakövningar anordnas så att eleverna först lär sig att känna igen och benämna olika lukter och smaker samt de ämnen som ger upphov till dem. Tillämpningsövningarna kan med fördel göras på så sätt att eleverna med förbundna ögon får försöka identifiera vad de blir bjudna på vid en liten klassfest som man arrangerar.

Ifråga om dimensionsbegrepp utgår man ifrån två motsatsbegrepp samtidigt, såsom stor - liten, hög - låg, etc, emedan elevernas uppfattning här måste stödjas på jämförelser. Först sedan eleverna genom dylika jämförelser fått adjektivens grundformer klargjorda för sig, kan man övergå till ett liknande förfarande beträffande superlativformerna och slutligen läres komparativ.

Rumsbegreppen inläres med utgångspunkt från sådana konkreta situationer som eleverna själva dagligen befinner sig i såsom att

sitta på en stol, att ha sin näsduk i fickan osv.

Vad de motoriska övningarna beträffar gäller att eleverna måste läras att komma underfund med vilka kroppsdelar man använder i skilda aktiviteter. De utför ofta sina rörelser med utnyttjande av flera muskelgrupper än som egentligen erfordras. Därigenom åstadkommes medrörelser som försvårar en ekonomisk arbetsrutin. Vanliga tävlingslekar såsom pil- och bollkastning samt kägelspel utgör lämpliga tillämpningsövningar.

På mellan- och högstadiet inriktas övningarna på att träna speciellt koncentration, uppmärksamhet, minne, kombinationsförmåga, omdöme och fantasi. Dessa övningar anknyts till undervisning i orienteringsämnen och kan ordnas som spel och verksamhetsövningar och ibland som tävlingar. Det är viktigt att tillgodose elevernas behov av omväxling, men läraren bör vara ytterst noga med att ej avbryta en meningsfull sysselsättning. Eleven bör få möjlighet att göra om samma arbete flera gånger till dess han behärskar materialet eller lärt in det övningen avser. Läraren bör ständigt försöka att stimulera eleverna till allt större uthållighet.

Sinnesövningar och allmän funktionsträning bör bedrivas systematiskt och med lämplig stegring av svårighetsgraden. Många övningar, avsedda för lågstadiet, kan varieras och göras mera avancerade för att återkomma på mellan- och högstadiet.

Övningarna kan göras lustbetonade genom att de får ingå i en lek eller som moment i en berättelse kring ett tema som fånglar eleverna. De innebär också i sig själva en lustfylld aktivitet under förutsättning att de ligger på en för eleverna väl anpassad nivå. Lärarens beröm spelar stor roll för att stimulera eleven men om övningen är väl avvägd och materialet rätt anpassat bör ett bra utfört arbete i sig själv ge tillfredsställelse. Varje övning skall vara ett led i en väl genomtänkt träningssekvens och syfta till ett bestämt pedagogiskt mål.

Summan av träningssekvenserna bör ha utvecklat eleven ifråga om sinnesuppfattning, motorik och koordinationsförmåga mellan dessa funktioner så långt som det för den enskilde eleven är möjligt att nå.

HJÄLPMEDEL

På samma sätt som varje övning för att bli meningsfull måste vara ett led i en genomtänkt träningssekvens som avser att leda fram till ett bestämt inlärningsmål, skall undervisningsmateriele väljas med hänsyn till inlärningsmålet. För de olika övningarna bör finnas rikhaltig och omväxlande materiel som fortlöpande utökas med nya varianter.

Under rubriken Lärostoff ges anvisning på hjälpmedel lämpliga för varje träningsområde i undervisningen men de olika materielen är ofta användbara även inom andra områden. Prickspelet t ex är ett bra hjälpmedel vid såväl färgövningar som träning i lägesuppfattning och kan även användas som minnesspel. Utrustning för kasperteater tjänar som hjälpmedel för träning att lyssna och tala och utvecklar samtidigt fantasin. Övningstelefoner är inte enbart ett hjälpmedel för talövning utan träna även socialt uppträdande, motorik och minne.

Materielen bör vara väl anpassad för sitt ändamål, lätt att kontrollera och helst framställd i hållbart material.

ADL-TRÄNINGMÅL

Förmåga att självständigt och med säkerhet klara det dagliga livets viktigaste förrättningar samt anpassning till samhället.

HUVUDMOMENT

Hygien

Klädsel

Klädvård

Bordsvanor

Husliga sysslor med inriktning på trivselskapande

Faktorer

Inköp

Planering

Teknik

Kommunikationer

Service- och hjälporgan

Attityder

Fritidsaktiviteter

Samarbete och gruppanpassning

MOMENTFÖRTECKNING

HYGIEN

tvätta sig, duscha, bada, borsta tänder

klippa, fila och rengöra naglar

sköta toalettbesök

kamma sig, tvätta och vårda håret

raka sig

använda näsduk

sköta sin hygien under menstruation

använda transpirationsmedel och skönhetsmedel

uppmärksamma sin kroppshållning

kontrollera elementära kroppsfunktioner (ex rapning, gäspning)

lämna bad och toaletterum i ordnat skick (spola, göra ren tvättfat, hänga upp våt handduk etc).

KLÄDSEL

av- och påklädning (ex knäppa knappar av olika slag, hyskor och blixtlås)

Snöra skor och knyta skoband

knyta rosett, fluga och slips

byta underkläder

välja kläder efter väderlek

byta från våta kläder

planera inköp av kläder, beräkna kostnad och se vad som klär.

KLÄDVÅRD

lägga smutsiga kläder på därför avsedd plats

hänga upp de kläder man tar av

vädra och borsta kläder

lämna kläder på kemtvätt eller använda kemautomat

laga småfel (sy i en knapp, sy upp en fåll etc)

ta ur fläckar

pressa och stryka kläder

rengöra och borsta skor och använda skoblock

handtvättning av nylonunderkläder och skjortor

lämna skor för lagning.

BORDSVANOR

använda bestick rätt

dricka utan mat i munnen och utan att spilla

äta olika maträtter som kräver särskild teknik (ex kokt ägg, soppa, fisk)

använda servett

servera sig mat ur karott, hälla upp dryck i glas

ta för sig lagom mycket mat eller kakor

breda smörgås, skära ost

röra i kopp

räcka smör o d till någon annan vid bordet

samtala under måltiden

beställa på konditori, betala och ge dricks

klara tekniken på barer med självbetjäning.

HUSLIGA SYSSLOR

duka, duka av och torka bord

diska och torka disk

baka sockerkaka, blanda saft, koka kaffe och te etc

sopa och torka golv, skaka mattor

damma

bädda

torka av skorna på dörrmatta

vattna krukväxter, sätta blommor i vas och ordna annat som

skapar trivsel

plocka undan och ställa saker på plats.

INKÖP

handla i närmaste butik och kiosk

söka rätt på olika butiker och göra inköp där (ex livsmedels-
affär, snabbköp, varuhus, färghandel, konfektionsaffär, apotek)

planera inköp och bedöma hur mycket det kan kosta.

PLANERING

klockan

stiga upp i rätt tid på morgonen

ställa väckarklocka på ringning

planera dagens arbete

passa tider - beräkna tid

komma ihåg att ta med sig arbetsmaterial och annat.

TEKNIK

sköta radio- och TV-apparat

lösa radio- och TV-licens

telefonera och använda katalog

fotografera

sköta bandspelare och skivspelare

byta glödlampa och säkring

använda verktyg korrekt

sköta hushållsmaskiner ex dammsugare, hushållstvättmaskin,
el- och gasspis, grill, brödrost, strykjärn, fläkt, kylskåp,
frys, el-ur, symaskin, hårtork, kvartslampa, värmeelement,
rakapparat, värmedyna, termos-flaska

vara aktsam om eld
 vara försiktig med brännbara ämnen
 vara försiktig med frätande och giftiga ämnen och
 tryck i vätskor och gaser
 rätt hantera olika material
 handskas med enkla skador som skärsår och brännskador
 förstå varselskyltning på arbetsplatser.

KOMMUNIKATIONER

gå rätt
 röra sig i närmaste omgivningen
 gå över gata
 välja rätt kommunikationsmedel och åka buss, spårvagn, tunnel-
 bana, järnväg, båt och taxi
 cykla och köra moped
 åka hiss och rulltrappa
 använda tidtabeller
 planera resor och vad de får kosta
 rutin på järnvägsstation och flygplats.

SERVICE- OCH HJÄLPORGAN

uträtta ärenden av olika slag
 förstå vanligaste skyltar och anvisningar
 fylla i ansökningsblanketter och andra formulär
 slå in paket, packa försändelser
 uträtta alla slag av postärenden och enkla bankärenden
 skicka telegram
 anlita el-verket
 ringa nummerbyrån för att få upplysning
 beställa tid hos tandläkare, läkare, hårfrisör, taxi o d
 gå på poliklinik
 göra förfrågningar hos polis eller förbigående
 om nödvändigt kunna alarmera brandkår och ambulans
 använda sig av resebyrå
 ta ut pass
 skaffa legitimationskort
 anlita pastorsexpedition
 skaffa sig hjälp med deklARATION

låta göra avskrift av betyg
 anlita arbetsförmedling
 söka arbete
 börja på en arbetsplats
 anlita försäkringskassa
 teckna försäkring
 gå in i personalorganisation
 fungera på en arbetsplats ex sköta stämpelur, använda kläd-
 skåp, gå i lunchrum etc.

ATTITYDER

ta emot besked och lämna besked
 presentera sig
 använda tilltalsord korrekt (du, ni, titel, titel + namn)
 reagera på tilltal (fröken/herr + namn)
 avvakta
 inte avbryta
 samtala
 framföra muntliga meddelanden
 hålla viss distans (inte ställa intima och personliga frågor
 och inte berätta allt om sig själv)
 vara diskret
 vara artig, be om ursäkt utan överdrift
 tacka (även skriftligt)
 byta kläder vid badplats
 gå in i en biobänk
 vara gäst hos jämnåriga och hos vuxna till vardags och vid
 fester
 vara gäst över natten hos bekanta
 bevista bröllop, begravning och barndop
 bo på hotell
 göra sjukbesök

FRITIDSAKTIVITETER

leka med materiel och med andra barn
 sysselsätta sig själv aktivt
 använda material konstruktivt
 använda redskap korrekt
 delta i tävlingslekar

spela olika bordspel
 delta i lag lekar - följa spelregler
 läsa tidningar och böcker
 planera sin sysselsättning
 dansa
 gå på kondis och barsservering
 gå på bio och dans
 gå på ungdomsgård
 vara med i en förening eller klubb
 gå på teater och konsert
 gå på idrottsplats.

SAMARBETE OCH GRUPPANPASSNING

Övningar parvis:

dra en kamrat i kärra eller vagn
 skjuta på en kamrat i kärra eller vagn
 bädda ner en kamrat i kärra eller vagn
 kamma varandras hår
 hålla upp dörren för andra
 trösta någon som är ledsen
 hjälpa upp någon som ramlat eller sitter

gunga bräde
 fylla vatten i flaska (en håller flaska och tratt - en håller)
 skaka filter
 diska och torka
 sätta upp teckning (en håller teckningen - en fäster stiften)

leka mor och barn
 leka hund och husse
 hjälpa varandra med av- och påklädning

Övningar två eller flera:

visa bilder för en eller flera kamrater
 vara rockvaktmästare
 servera kamrater vid bordet
 rulla boll till varandra
 kasta boll till varandra
 samtal mellan vuxen och barn

se på bilder i grupp
 lyssna på berättelse i grupp
 vänta på sin tur i kö
 hoppa hopprep (två svängar repet - en hoppar)
 gemensamt baka mixkaka
 leka affär
 leka doktor

 gemensamt duka bordet
 gemensamt flytta bord och stolar
 gemensamt ta fram material
 gemensamt städa efter arbetet

 tärningsspel
 lottospel
 dominospel
 tävlingslekar
 stafattlekar.

ANVISNINGAR OCH KOMMENTARER

ALLMÄNNA SYNPUNKTER

ADL-träningen avser att ge eleverna förmåga att klara såväl personlig hygien och annat som hör till det dagliga livets viktigaste och enklaste förrättningar samt en god anpassning till den närmaste omgivningen och det större samhället. Eleverna har begränsad förmåga att lära genom att se hur andra gör. Undervisningen skall därför huvudsakligen bestå av systematisk praktisk träning i de grundläggande färdigheter, som krävs för att rätt och utan osäkerhet kunna fungera i det praktiska livet.

Särskilt på lågstadiet får verksamheten karaktär av allmän funktionsträning. Denna bör då inriktas på sådana moment som närmast rör eleverna i deras dagliga liv medan träningen på mellan- och högstadiet även skall syfta till att uppöva förmågan att fungera ute i samhället, på en arbetsplats och att rätt använda sig av samhällets olika organ. Eleverna skall gradvis ledas fram till allt större säkerhet och förtrogenhet med de organ i samhället som de som vuxna kommer i kontakt med.

Den första ADL-träningen kan med fördel anordnas i lekens form. Verklighetslekar där elevernas spontanitet och fantasi får ett naturligt utlopp stimulerar både till aktivitet och uthållighet och medverkar sålunda till att göra ADL-träningen effektiv och skapa motivation. I vilken mån övningarna skall tas upp i lekens form får avgöras av elevernas mognad. Härvid bör noga beaktas risken för att onödigtvis förlänga barntillståndet. Successivt bör träningen ges en målinriktad form där eleverna själva medvetet tränar in olika färdigheter.

Förteckningen över moment inom ADL-träning avser att ge läraren riktlinjer och impulser för detta arbete. Individuell ADL-träning avpassad efter varje elevs mognad innebär ytterligare ett antal träningsmoment som det ankommer på varje lärare att bedöma var och när de skall sättas in. För många av eleverna blir det också nödvändigt att dela upp momenten i ännu mindre enheter än som framgår av förteckningen.

Träning till samarbete och gruppanpassning ingår som viktiga beståndsdelar i de flesta moment under samtliga huvudrubriker. Alla övningar som utförs i grupp eller parvis innebär en fostran och direkt träning till samarbete. Exempelvis olika funktioner vid matbordet eller fritidsaktiviteter ger naturlig miljö för den nödvändiga anpassningsträningen. För att ytterligare belysa vikten av sådan träning ges i momentförteckningen förslag på situationer där träning till samarbete parvis eller flera samt anpassning till arbete i grupp är huvudsyftet. De övningar som föreslås är i första hand avsedda för den allra första träningen men bör kunna varieras och anpassas så att de ger elever i högre åldrar en adekvat träning. Det dagliga skolarbetet bör ge många naturliga tillfällen att stimulera och öka elevernas förmåga till samarbete. Riktiga telefoneringsövningar, att fungera i elevrådet, planering av biobesök eller annan fritidsaktivitet tillsammans med någon kamrat och planläggning och fullföljande av en gemensam arbetsuppgift är utomordentligt goda övningssituationer.

Ett av de viktigaste momenten i ADL-träningen är rätt uppträdande bland andra, som bl a innebär att kunna iaktta måttfull distans och vara vaken för vad olika situationer kräver för attityd.

Eleverna bör därför så ofta som möjligt få tillfälle att träffa andra människor i olika situationer och inriktas på att vakta iakttä och lära de beteenden som är människors vedertagna.

Fostran och träning till självständighet bör kontinuerligt ingå som en viktig del i skolarbetet och på ett naturligt sätt anknyttas till undervisningen i övrigt. Den bör ses som en komplex verksamhetsform där momenten förtränas i klassrummet för att sedan i stor utsträckning tillämpas utanför klassrummet i den miljö eller situation som är adekvat.

Detta medför att verksamheten kräver ett omfattande lagarbete av alla dem som har med eleverna att göra i skolan, hemmet och elevhemmet. Klassläraren skall dock samordna arbetet och vara den ansvarige som engagerar och handleder sina medhjälpare. Vissa moment som rör personlig hygien bör exempelvis gås igenom i klassrummet men den huvudsakliga träningen skall bedrivas i hemmet (elevhemmet). Likaså beträffande klädvård där även anknytning till textilslöjd och hemkunskap bör ske. Någon gränsdragning till andra ämnesområden kan och bör alltså inte ske utan de olika momenten bör på ett naturligt sätt inordnas i skolarbetet.

Den förträning i klassrummet som bör vara utgångspunkt för fortsatt egentlig träning skall klassläraren alltså ha huvudansvaret för och kunna bedriva gruppvis eller ibland med hel klass. Den praktiska träningen däremot, som skall äga rum utanför klassrummet i för de olika momenten adekvata miljöer, är ogenomförbar utan medhjälpare. De viktigaste principerna vid sådan träning är att den sker i mycket små grupper allra helst individuellt och i ofta återkommande korta övningspass. Träning att t ex utträta postärennen eller klara teknik i självservering blir inte effektiv om den utförs med en handledare för hel klass samtidigt. Övningssituationen blir då onaturlig och endast ett fåtal elever kan få ut något värdefullt av detta. Även om ADL-träning bedrivs som ett lagarbete mellan klasslärare, övriga lärare, hemmen och elevhemmen kräver vissa moment framförallt de som berör kommunikationer, samhällets organ, inköp, fritidsaktiviteter och attitydträning att läraren biträds av assistent. Klassläraren bör också delvis avlastas det kontaktarbete med elevernas föräldrar,

elevhemspersonal och övrig personal som krävs för introduktion och planläggning av olika träningsmoment. En assistent med speciell inriktning på ADL-träning bör följa lärarens genomgång i klassrummet och därefter handha den individuella praktiska träningen som när så är mest naturligt även bör kunna förläggas till elevernas fritid.

Genom att större delen av ADL-träningen bör äga rum i adekvata sociala miljöer och situationer måste undervisningsmaterielen här bli mycket skiftande och avvika från vad som vanligen betraktas som läromedel. Kostnader för exempelvis resor, måltid på barsservering, inträdesavgift till simhall, biobesök, inköp etc skall därför ingå i skolans läromedelsanslag för ADL-träning.

MUSIKMÅL

Musikundervisningen har till uppgift

att genom en mångsidig musikalisk fostran, baserad på musikupplevelse, bidra till en harmonisk utveckling av eleven,

att med utgångspunkt från elevens eget musikaliska skapande låta honom känna glädjen i spontan musikaktivitet, ofta i förening med lek, avspänd rörelse och dramatisering,

att ge eleven en repertoar av lämpliga sånger med anknytning till hans mognad, erfarenhetsvärld och undervisningen i andra ämnen,

att utveckla elevens gehör ifråga om tonhöjd, rytm, samklang och klangfärg samt ge en viss förtrogenhet med musikens elementa, så att förutsättningar skapas för en aktiv musikupplevelse i sång, spel och lyssnande,

att befordra kontakt med musiklivet utanför skolan och stimulera till musikalisk fritidsaktivitet såväl under som efter skoltiden.

HUVUDMOMENT

SKAPANDE

Enkla rytmiska och metodiska improvisationer på rytminstrument och stavspel.

Vokala och instrumentala improvisationer, ibland med text som utgångspunkt.

Dramatisering.

Målning till musik.

I samband med kända visor och andra melodier improviserande förspel, mellanspel och efterspel samt ackompanjemang.

SÅNG - SPEL - RÖRELSE

Ramsor, barnvisor, lek- och rörelsevisor, sångspel, koraler och kyrkvisor, engelska sånger.

Unisona sånger av skilda slag, även av allsångskaraktär; flerstämmiga sånger, i första hand enkel tvåstämmighet och kanon.

Tonbildning och röstvård, särskild röstvård med hänsyn till målbrottet.

Ritmiska och melodiska gehörsövningar, allmän musicklära samt enkelt formstudium i samband med sång, spel och lyssnande.

Avspänningsövningar, rytmik, rytmisk gymnastik, sånglekar, folkdanser, stildanser och modern dans.

Melodiläsning med hjälp av enkla instrument; korta diktat.

LYSSNANDE

I samband med lek och musicerande iakttagelser beträffande musikens karaktär; tonhöjd, tonstyrka, klangfärg, takt, rytm, tempo.

Musiksagor, folkmusik samt mindre verk av nutida och äldre tonsättare.

Olika musikinstrument, orkestrernas huvudgrupper.

Människorösten, instrumentala och vokala ensembler.

Fortlöpande kontakt med det offentliga musiklivet och musik i massmedia.

ANVISNINGAR OCH KOMMENTARER**ALLMÄNNA SYNPUNKTER**

Musikverksamheten i särskolan kan till stor del få en terapeutisk uppgift. Möjligheten att genom musiken positivt påverka känslolivet bör utnyttjas bl a för att göra musik till ett dagligt återkommande inslag i skolans vardag och därmed skapa omväxling och trivsel i arbetet. Musikundervisningen bör således ej enbart bedrivas under speciella schemabundna lektioner utan även i sam-

verkan med andra ämnen.

Undervisningen i musik skall liksom annan undervisning anpassas till elevens förmåga så att även de medelmåttigt och svagt musikbegåvade genom uppmuntran och undvikande av överkrav kan få samma glädje av musiken som övriga elever.

Skapande

I likhet med vad som länge varit fallet inom exempelvis den grundläggande teckningsundervisningen bör man vid den första musikaktiviteten i stor utsträckning utgå ifrån elevens eget fria skapande. Även barn, som inte själva tillfredsställande kan reproducera musik, har ofta samma förmåga till spontant skapande som de musikaliskt mera lyckligt lottade kamraterna. Barn från en musikaliskt torftig hemmiljö har lika stora möjligheter till eget musikskapande som barn från s k musikaliska hem, i vissa fall kanske t o m större, eftersom de inte hämmas av så många färdiga förebilder.

De inte alltid så välklingande första improvisationsförsöken är att jämföra med den tidigaste kluddperioden i barnets tecknande och målande. Vi får inte beteckna ett barn som omusikaliskt, därför att detta första musicerande inte överensstämmer med den vuxnes uppfattning om riktiga rytmiska eller tonala mönster.

Det kan verka befriande för elever med kontaktsvårigheter om de får sjunga improviserade ramsor om vardagens glädje och bekymmer. Vid improvisation betyder processen inom den skapande själv mer än det omedelbara tonande resultatet. Skapandet bör vara ett ständigt återkommande moment på alla stadier.

Vid den instrumentala improvisationen är altxylofonen särskilt lämplig. Genom att successivt öka antalet stavar ger man eleven under improvisationen allt större musikaliska kunskaper och erfarenheter. Urvalet av stavar kan göras så att improvisationerna inriktas såväl mot äldre treklångsbunden musik som mot nyare tonkonst.

Eleverna är mycket roade av att de själva blir tonsättare. Med hjälp av en spritduplicator kan de små kompositionerna mångfaldigas redan under lektionen, om man så vill. Elevernars intresse för själva dupliceringen kan vara en motivationsskapande faktor, särskilt om små enkla teckningar får komplettera notbilden.

På högstadiet bör improvisationerna om möjligt ske även på instrument såsom blockflöjt, piano och gitarr.

Lek, rollgestaltning och dramatisering bidrar till att lösa barnets hämningar och spänningar. Dessa aktiviteter kan på ett naturligt sätt bedrivas i anknytning till visor och sångspel. Som exempel på dramatisering direkt anknuten till ett musikaliskt förlopp kan nämnas: eleven låtsas ta emot tonen, med fria, plastiska rörelser, för att sedan följa tonen ett stycke på väg och lämna den till en kamrat.

Sång-spel-rörelse

Musikundervisningen bör präglas av en intim samverkan mellan sång, spel och rörelse. Denna samverkan sker dels genom växling mellan vokal och instrumental musik, dels genom att sång och spel sker samtidigt. Samverkan mellan sång och melodiinstrument bör till en början ske unisont genom att ett instrument spelar med i sångstämma. Efter hand kan man införa för-, mellan- och efterspel, gärna improviserade ackompanjemang på enkla ackordinstrument samt flerstämmighet med instrument och röster i olika stämmor eller i samma stämma.

Rytminstrument kan utnyttjas på många olika sätt: för att förstärka upplevelsen av melodirytmen, för att markera taktslagen, för att spela en bestämd rytm till någon sång eller under lyssnande.

Vid spel på instrument bör elevens rörelser noggrant observeras. Ett mjukt, plastiskt och avspänt men ändå distinkt rörelseschema skall eftersträvas. Improvisationer är här till god hjälp. Genom att eleverna då själva är tonsättare kan de ju inte spela fel. Härigenom undviker man ängslan för felspelning, som är en vanlig orsak till ett spänt instrumentalspel.

Visrepertoaren skall på olika sätt anknyta till elevernas föreställningsvärld och intresseområden. Valet av visor skall också ske med hänsyn till vad man för tillfället studerar i andra ämnen

Varje lektion bör innehålla visor med varierande tonomfång så att elevernas individuella sångförmåga tillgodoses. Detta gäller såväl spännvidden mellan sångens högsta och lägsta ton, som melodins läge (tonarten). Den tonart som anges i en sångbok bör betraktas som ett förslag. Det kan ofta bli fråga om att transponera melodin uppåt eller nedåt, t ex för att ta hänsyn till ett extremt lågt röstläge hos någon elev eller i tonbildande syfte.

Vissa musikaliskt svårare men textligt lämpliga visor, som eleverna själva inte förmår utföra tillfredsställande, kan lärar sjunga för barnen.

En visa kan instuderas på flera olika sätt. En vanlig väg är att läraren förebildar och eleverna sjunger efter. Härvid är det speciellt önskvärt att läraren försöker skapa en stämmningsbakgrund till visan för att öka elevernas mottaglighet och stimuleras deras fantasi. Eleverna bör få höra visan i dess helhet flera gånger innan man övergår till att lära in den.

Redan vid grundläggande enkla improvisationer på stavspel och andra instrument bör eleverna kontinuerligt få iaktta sambandet mellan ton och not, och tonsymbolerna införs successivt. Om detta sker utan krav på minneskunskap, blir eleverna så småningom vana vid att man kan skriva musik med noter på samma sätt som man skriver ord med bokstäver. Användandet av stavspel av olika slag bidrar att konkretisera notbilden. Antalet toner och notlinjer bör till en början begränsas till två. Efter hand införs tre notlinjer varefter man bör gå direkt till ett femlinjigt notsystem. Man kan även gå direkt från två linjer med stort mellanrum till ett fullständigt notplan.

Vid gehörsundervisningen förekommer olika metoder. Samtliga ställer emellertid så småningom vissa minimikrav på elevernas intellekt och uthållighet. Inom särskolan behövs en flexibel metodik, som anpassas efter de enskilda elevernas förutsättningar. Musikupplevelsen och terapisympunkten går före musik-kunnandet. Långt viktigare än att eleverna kan tonernas absoluta eller relativa namn är, att de har förmåga att uppleva musiken

i ett tonflöde. Det är dock önskvärt, att musikupplevelsen följs upp av ett visst mått av musikkunnande. En modifierad form av tonika-do eller Daniel Helldéns på Orffs idéer grundade metodik kan användas vid gehörsundervisningen. Man kan t ex sjunga treklängen i dur på DO-MI-SO utan att i övrigt tillämpa tonikadometoden.

Arbetet med melodiläsningen sker huvudsakligen genom praktisk övning. Sång i förening med enkelt instrumentalspel på t ex altxylofon eller klangspel bör dominera all träning i notläsning. Tonernas namn införs först när eleverna spontant känner behov av att använda dem. Stödmelodier kan användas för att inpräglakänslan för intervaller och olika typer av korta motiv.

Rytmska gestalter innehållande fjärdedelar och åttondelar introduceras redan på lågstadiet. Efter hand anges de rytmiska gestalterna även i notskrift och förrådet av notvärden ökas successivt till att omfatta rytmiska figurer med halvnöter, helnötter, sextondelar och punkteringar. Vid de grundläggande övningarna med fjärdedels- och åttondelsnötter bör tempot inte vara alltför långsamt. Eleverna kan vid snabbare tempo bättre utföra rytmerna i takt med varandra. Arbetsformerna bör i rikast möjliga mån växla mellan små och stora rörelser, spel på instrument och sång samt innehålla moment av improvisation. I samband med sång, spel och lyssnande skall eleven lära sig uppfatta och särskilja olika taktarter.

Barn vill gärna röra sig till musik. Om deras rörelser inte alltid sker i takt med musiken eller med varandra kan detta bero på att det mera är klangupplevelsen än rytmen som utlöser rörelsen. Kraven på samtidighet i rörelserna bör därför i början vara små för att sakta ökas efter hand som eleverna genom avspänningsövningar och olika rytmiska övningar får ökad förmåga till koncentration och precision.

Korta pass med avspänningsbefrämjande rytmik och rytmisk gymnastik bör förekomma även vid andra tillfällen än under musiklktionerna, helst flera gånger dagligen.

Eleverna bör uppmuntras att delta i frivillig musikundervisning i och utanför skolan. Fritidsgrupper i musik bör anordnas redan för lågstadiets elever i form av sk förberedande musikundervisning, där instrument som blockflöjt, mandolajka och enkel-

strängad mandolin kan bli förinstrument till gitarr samt olika blås- och stråkinstrument. Förmåga att spela ett instrument, om än opretentiöst, ger eleven värdefull fritidssysselsättning både under skoltiden och senare i livet. Spelande elever bör få tillfälle att medverka vid festligheter inom skolan och vid andra lämpliga tillfällen. Deltagande i någon form av musikalisk verksamhet kan bidra till att öka elevens känsla av att vara socialt anpassad och uppskattad av omvärlden.

Tonbildning och röstvård

Det är en angelägen uppgift för skolan att på olika sätt verka för en god röstkultur. Några av vägarna härom är följande:

1. Eleverna vänjs vid en klar och distinkt men inte högljudd samtalston.
2. Sångerna sjungs i ett lätt, rörligt tempo, dock inte onaturligt fort.
3. Nya sånger övas till en början på någon lämplig tonbildningsstavelse såsom må, mo, no, ny, jo, ro m fl. Den inledande konsonanten minskar risken för s k glottisstöd.
4. Övningar på tonbildningsmässigt goda vokaler föregår övningar på svårare vokaler: o, å, y före e, i.
5. Den första kontakten med andnings- och tonbildningsövningar bör ske som lek: lukta på en blomma, härma en humla, lyssna på ett svagt ljud.
6. Musik på klangsvaga men välklingande instrument får föregå respektive beledsaga sång.

Det är av vikt att läraren observerar den enskilde elevens röstutveckling. Elever med röstskador och taldefekter bör erhålla behandling av specialist. Pressade och alltför lågt liggande röster kan förbättras och utvecklas genom enkla kombinerade röst- och gehörsövningar. Detta bör ske individuellt eller i små grupper.

Uppmärksamhet bör kontinuerligt ägnas åt barnens sångställning, andning, tonansats och artikulation. Lärarens förebildning i

dessa avseenden påverkar klassen. Ett lätt sångsätt och en fri naturlig tonbildning ger eleverna goda förebilder.

Målbrottstiden fordrar att läraren ägnar särskild uppmärksamhet åt elevernas röstutveckling. Verkligt svåra besvär, t ex att eleven inte kan "hitta en röst" i något tonläge förekommer dock mindre ofta och då huvudsakligen hos pojkar. Denna period är emellertid i allmänhet begränsad till några månader. Ett kontrollerat och vårdat sjungande under målbrottet skadar inte rösten. Snarare är sången ett medel att positivt påverka mutationsröstens utveckling.

Lyssnande

I vid bemärkelse grundar sig hela musikundervisningen på lyssnande. I skolans arbete med att lära eleverna lyssna och uppfatta under koncentration är musiken en viktig faktor. Det är därvid viktigt att eleverna ofta får lyssna enbart receptivt, dvs utan krav på att de skall göra några upptäckter eller skaffa sig vissa minneskunskaper under lyssnandet.

Lyssnandet har också till uppgift att ge eleverna musikupplevelse som grund för kunskapshämtande. Musik når numera alla människor genom media som radio, television och grammofon. Dessa bör självfallet utnyttjas även i skolan. God hjälp erbjuds vidare genom ljudbildband för kännedom om t ex musikinstrument och musikhistoria. Musikfilmer av god kvalitet bör även användas.

Det är dock väsentligt att eleverna inte alltför sällan får lyssna på levande musik om än under anspråkslösa former. För de yngre eleverna kan läraren själv genom att sjunga en enkel visa oftare åstadkomma denna lyssnarsituation. Det är också av vikt att eleven får kontakt med musiklivet utanför skolan. Om möjligt bör skolkonserter regelbundet anordnas. Sådana konserter bör äga rum på skoltid, och eleverna bevistar dem i sällskap med sin lärare. Morgonsamlingarna kan också rätt utnyttjade ge goda möjligheter till korta konsertinslag och andra former för musiklyssnande. Såväl konserternas längd och innehåll som kommentarerna måste noggrant anpassas efter den mottagande elevgruppen.

Lyssnandet aktiveras genom olika typer av arbetsuppgifter. De uppgifter som ges bör vara musikaliskt angelägna och väl anpassade till eleverna. Vid val av verk för lyssnandet kan samverkan med andra ämnen ge goda uppslag. Genom rörelse, teckning och målning eller spel på rytminstrument samtidigt med lyssnandet kan eleverna ges en starkare upplevelse av musiken.

Läraren bör utnyttja elevernas spontana musikintresse bl a genom att i lämplig utsträckning anknyta undervisningen till aktuell, populär musik. Denna bör dock inte bli alltför dominerande. En rytmisk figur eller ett visst musikaliskt begrepp kan göras levande för eleverna genom att man utnyttjar musik av olika typ och därvid gärna ställer samman seriös musik med ett för ungdomarna aktuellt musikstycke. - Det är viktigt att läraren intar en positiv attityd till ungdomens egen musikvärld.

I varje årskurs bör vissa musikinstrument demonstreras. Det är därvid fördelaktigt om detta kan ske genom att en elev eller en gästande musiker personligen visar klassen sitt instrument och dess möjligheter. Detta bör ske speciellt vid skolkonserter men helst också i klass. - I övrigt kan man ge eleverna en god uppfattning om olika instrument genom planscher, grammofonskivor och ljudbildband.

Studiet av musikens formuppbyggnad begränsas till de verk man sjunger, spelar eller lyssnar till. Redan på lågstadiet kan man genom att i små visor se hur melodier eller motiv upprepas, iaktta musikens uppbyggnad. Studiet utvidgas efter hand till längre och mer komplicerade verk, dock alltid med hänsyn till elevernas mottagningsförmåga. Eleverna orienteras successivt om olika musikarter som opera, symfoni, jazz, kammarmusik, romans. På högstadiet ges en enkel översikt över olika stilar inom musikhistorien genom ett mindre antal lämpligt valda verk för musiklyssnandet. Dessa stilstudier kombineras med instrument- och formstudium. Utblickar till andra kontakter kan ge underlag till intressanta jämförelser.

Ett viktigt formbildande element i en stor mängd musik är harmoniken. I samband med gehörsövningarna och inlärandet av vissa grundläggande intervall inlärs huvudtreklanger, som

sedan studeras i lyssnande och, om möjligt, ackordspel på t ex cittra eller gitarr. Finns tillgång till ackordcittra kan eleverna få till uppgift att på detta instrument ackompanjera en melodi som sjungs i klassen eller avlyssnas från grammofon-skiva.

UNDERVISNINGSFORMER OCH ARBETSSÄTT

Elevernas placering under musiklektionen kan vara den vanliga klassgrupperingen med eleverna sittande i sina bänkar. En hästskoggruppering med läraren i hästskons öppna del och ett lågt instrumentbord i mitten är ofta aktiverande för eleverna. Dessa kan då sitta på stolar alldeles i närheten av instrumentbordet, där bl a altxylofonen ständigt bör ha sin plats, och de kan lätt turas om att spela.

TECKNINGMÅL

att väl tillvarataga elevernas spontana lust att uttrycka sig i bild och plastisk form,

att genom bildlaborationer i olika material ge eleverna möjlighet till egna upptäckter som kan utveckla deras känsla för färg, form och komposition samt stimulera deras skapande fantasi,

att ge eleverna tillfälle att öva sin förmåga att återge egna iakttagelser och erfarenheter i berättande bilder - främst genom teckning, målning och andra material för bildskapande verksamhet,

att utveckla elevernas färdigheter att använda bild som kommunikationsmedel bl a genom övningar att läsa bilder, ritningar, serier samt genom att ge dem tillfälle att personligt tolka ett konstnärligt bildspråk,

att öka elevernas möjligheter att upptäcka, uppleva och diskutera visuella miljöer.

HUVUDMOMENT

LÅG-, MELLAN- OCH HÖGSTADIET

Fri teckning, målning, modellering och övriga former av skapande verksamhet.

Bildlaborationer i olika material och tekniker.

Övningar i att berätta i bild anpassade till barnets utvecklingsstadium.

Ritmiska övningar med pensel eller penna i samband med förberedande skrivundervisning.

Tryck. Papp- och pappersarbeten. Dekorationer till enkel dramatisering och till hemmets och klassrummets prydnad.

Kollektivt bildskapande. Grupparbete, målning och montage - med anknytning till övrig undervisning. Skrift - bild och skriftmontage.

Visning av och samtal om bilder. Filmkunskap. Samtal med utgångspunkt i barnens eget bildskapande. Miljö- och iakttagelseövningar i samband med övrig undervisning beträffande t ex färg, form, storlek, uttryck etc.

Studium av olika kontinenters folkkonst och av bruksting från skilda tider i samverkan med undervisningen i oä.

Besök på muséer och utställningar.

FÖR HÖGSTADIET TILLKOMMER SOM FÖRDJUPNINGSKURS
MÖNSTERTECKNING, SKISSERINGSÖVNINGAR, RUMSGESTALTNING.
ARBETS RITNINGAR TILL AKTUELLA PROJEKT. PROJEKTIONS RITNING.
SKRIFT.

ANVISNINGAR OCH KOMMENTARER

ALLMÄNNA SYNPUNKTER

Teckningsundervisningen har så många viktiga uppgifter i särskolan att eleverna varje skoldag bör beredas tillfälle till någon form av bildskapande verksamhet. Detta tecknings- tillfälle kan användas för en förutsättningslös lek med

varierande material såsom penna, pensel, krita, sax etc. Det kan samordnas med den verksamhet som bedrivs under "sinnesövningar" där eleverna kan göra egna upptäckter med olika sorters tecknings- och målningsmaterial. Det kan ge eleverna möjlighet att med bilder uttrycka tankar och upplevelser samt i anslutning till annan undervisning berätta om vad man hört och läst och redovisa kunskaper. Till reportageuppgifter av olika slag exempelvis miljöskildringar bör eleverna även ha möjlighet att i skolan få använda kamera.

Teckningstillfället betyder att eleverna kan få tillgång till - bildspråket - vilket kan bli av speciellt värde för dem som har svårigheter att skriva. Det betyder att eleven kan få utlösning för eventuella inre spänningar genom att man låter sina impulser ta form i ett meningsfyllt arbete. Det betyder att eleverna kan förfärdiga ting och att de med pensel och färg kan smycka, dekorera och försköna sin tillvaro.

Elevernas bilder är dessutom ett viktigt hjälpmedel för vuxna vid försök att sätta sig in i enskilda elevers speciella situation.

En fri skapande verksamhet, som svarar mot elevens individuella och åldersbetingade behov, bör utgöra den bärande delen i en utvecklingsanpassad estetisk fostran. Detta innebär att en mängd varierande uttrycksformer inom bildskapandet på olika stadier accepteras. Utöver de omedelbara resultaten, teckningar, målningar, lerfigurer etc., syftar undervisningen framför allt till att grundlägga en positiv attityd till estetiska värden.

Läraren bör vara idégivaren i arbetsgemenskapen, den tekniskt och konstnärligt rådgivande arbetsledaren och först och sist den mänskligt engagerade medhjälparen. Han bör med intresse leva med i elevernas skapande verksamhet och med uppskattning och förståelse ta del av deras arbetsresultat. Viktigt är, att han räknar med och tar hänsyn till de förändringar i fråga

om intresseinriktning, uttrycksbehov och bildsyn, som deras utveckling och växande estetiska medvetenhet medför. Han bör emellertid också komma ihåg, att varje utvecklingsnivå utgör ej endast en förberedelse för ett senare stadium utan samtidigt något i sig avslutat, vilket har ett värde i sig självt.

Materialanskaffning, lokalernas iordningsställande med lämpliga arbetsplatser och arbetsytor, planmässig uppläggning av erforderlig arbetsmateriel, beredande av utrymmen för torkning och förvaring av målningar, lersaker m m är av stor betydelse inte minst för den undervisning som bedrivs i klassrum. Att eleverna får ta del i förberedelser och i uppställandet av sådana välmotiverade ordningsregler, som är grundläggande för en god arbetsrutin, bidrar till deras arbetsfostran.

SAMVERKAN MED ANDRA ÄMNEN

Samverkan med undervisningen i andra ämnen bör eftersträvas, men det är därvid av vikt, att ämnets speciella mål ej bortskymms eller försummas. På samtliga skolstadier är samverkan naturlig med andra ämnen för estetisk-praktisk fostran. Fri teckning, målning och plastisk formning ingår som ett naturligt element i undervisningen i svenska på låg- och mellanstadiet och i hembygdskunskap och kristendomskunskap på lågstadiet. På mellan- och högstadiet lämnar samtliga orienteringsämnen rikt stoff till berättande och dramatiska bildframställningar. De berikar därigenom teckningen, och denna å sin sida befrämjar inlevelsen i de andra ämnenas undervisning.

Även för grundläggandet av en positiv attityd till estetiska värden är samverkan mellan skolans ämnen värdefull. Genom att en stund dröja vid och påvisa skönhetsvärden under exkursioner i naturen, vid betraktandet av biologiska objekt, vid studiet av kulturhistoriskt bildmaterial eller vid genomgång av arbetsböcker och andra skriftliga arbeten kan alla lärare ge sitt bidrag till denna fostran.

UNDERVISNINGSFORMER OCH ARBETSSÄTT

Arbetsmetoder och undervisningsformer bör variera för att ge lektionerna en stimulerande omväxling.

Följande förslag kan här utnyttjas:

a) GEMENSAM UPPGIFT ENLIGT LÄRARENS ÄMNESFÖRSLAG. KLASS-
UNDERVISNING.

Samma teknik och ämne för alla. Härigenom koncentreras den inledande stimulansen kring en "nyckeluppgift" och ger lektionen en god start. Samtidigt underlättas lärarens förberedelser och han får god tid för individuell handledning. Möjligheter till individuella uppslag och variationer av temat måste alltid uppmuntras. Rik omväxling av inspirationsmedel minskar riskerna av alltför stor uniformering av den skapande aktiviteten. Individuella önskemål om särskild teknik och material bör beaktas.

b) GEMENSAM UPPGIFT ENLIGT LÄRARENS ÄMNESFÖRSLAG. KLASS-
UNDERVISNING.

Varierad teknik. Samtidigt som en koncentrerad stimulans här kan ges, berikas de individuella uttrycksmöjligheterna. Eleven kan få välja teknik vid i förväg planerade "materialstationer" i arbetslokalen. Härigenom söker de sig till den teknik, varigenom de bäst kan översätta sin skapande fantasi i färg och form.

c) GRUPPARBETEN MED OLIKA TEKNIKER. GEMENSAMT ÄMNESOMRÅDE.

Här tillåtes ett friare samspel och utbyte av erfarenheter mellan gruppmedlemmarna som verkar socialt fostrande.

d) INTRESSEOMRÅDET GER ALLDELES SÄRSKILDA MÖJLIGHETER TILL
SAMSPEL MELLAN LÄRARE OCH ELEVER. Redan i introduktionen till
området kan uppmärksamheten riktas på speciellt lämpliga upp-
gifter för skapande verksamhet. Även eleverna bör uppmuntras

att söka finna sådana. Vid presentationen av stoffet bör man göra eleverna medvetna om att material och teknik måste anpassas till temat. Här finns rika möjligheter till differentiering och fördjupning av arbetsuppgifterna för aktiva, självständiga och fantasifulla elever. Just inom intresseområdets ram finner man de riktiga förutsättningarna för ett naturligt samarbete mellan olika ämnen och meningsfull integration av olika huvudmoment över ämnesgränserna. Den skapande situationen bidrar verksamt till att befästa kunskaperna samtidigt som dessa ges en personlig redovisning i färg och form. Vid redovisningen av området bör det vara naturligt att bilder och arbeten i plastiska och byggbara material får en central plats och blir föremål för presentation och diskussion.

Det måste bli lärarens sak att med utgångspunkt i förutsättningar som elevernas mognad, arbetslokalerna och arbetsmaterialen bedöma vilka metoder som skall komma till användning och hur verksamheten praktiskt skall organiseras.

INSPIRATIONSMEDEL

Stimulering och individuell handledning är jämte planering och organisation lärarens huvuduppgifter i arbetsgemenskapen. Undervisningen bör väcka förväntan hos eleverna och lust att självständigt ta itu med och vidareutveckla de idéer och det stoff som aktualiserats. I många fall utgör själva materialet och tekniken en lämplig utgångspunkt för bestämmandet av arbetsuppgifter. Musik och lyrik i lämpligt urval kan med fördel användas som incitament till bildskapande, liksom även abstrakta tecknade kortfilmer, elevernas egna ljusbildscollage samt ljudupptagningar från olika miljöer: skogen, trafiken, arenan, teatersalongen etc.

Sitt kanske värdefullaste hjälpmedel har dock läraren i den egna muntliga framställningen, förmågan att måla i ord med få men väsentliga drag.

Den aktuella händelsen har ofta en stor förmåga att fånga och sätta barnens fantasi i rörelse. Dagspress, radio och TV

förmedlar färska rapporter från politiska skeenden, sportsliga evenemang, naturupplevelser och kulturstoff från världens alla hörn.

Det är emellertid av största betydelse för elevernas förmåga att ta emot och aktiveras av verbal stimulering att de genom svenskundervisningen uppövat en inlevelse- och koncentrationsförmåga, en känslighet för ord- och röstnyanser och en visuell föreställningsförmåga som nu kan komma till uttryck i bild- och formgestaltning.

Två- och tredimensionens bild utgör i sin tur ofta en god förutsättning för verbal framställning av såväl sakligt informativ som suggestiv art.

Särskilt när det gäller stoff från andra skolämnen, bör stimuleringen inriktas på att aktivera elevernas egen fantasi och föreställningsförmåga. Man bör ej som förebild visa illustrationer och åskådningsplanscher. Elevernas personliga inlevelse och gestaltning av stoffet är i detta fall av större betydelse än ett korrekt iakttagande av tidsmiljö och detaljer i bildframställningen.

Avritning av "förteckning" på krittavlan eller andra förlagor bör dock sparsamt kunna förekomma även i samband med fritt skapande.

UTSTÄLLNINGAR M M

Tillfälliga utställningar av elevarbeten i klassrummet eller teckningssalen bör anordnas med sikte på såväl kontinuitet som omväxling i undervisningen. Lärares uppgift vid genomgång av sådana utställningar, att inleda ett samtal eller leda en diskussion om de utställda verken i avsikt att grundlägga förståelse för bilden som kommunikationsmöjlighet, kräver förståelse för elevernas situation. Rätt upplagd kan en sådan samlad överblick och genomgång av arbetsresultaten få den största betydelse för den fortsatta undervisningen. Den kan

ge eleverna de hållpunkter för tolkning av andras och bedömning av sina egna arbeten, som de eftersträvar och som de behöver för sin fortsatta utveckling. Läraren får emellertid akta sig för att likrikta tycke och smak. Han måste vara personligt och positivt engagerad i bildbetraktandet, samtidigt som han eftersträvar mångsidighet i sina kommentarer. De värdeomdömen han formulerar bör vara nyanserade. Läraren bör emellertid inte främst själv framträda för att avge sådana. Han bör i första hand eftersträva att aktivera eleverna till att formulera egna väl avvägda omdömen. Det är också naturligt, att en utställning ger upphov till vissa konkreta förslag för det fortsatta arbetet. Utställningarna bör växla med vissa mellanrum. Att permanent ha ett alltför stort antal bilder uppsatta, det må nu vara elevernas egna verk eller annat bildmaterial, kan knappast anses pedagogiskt önskvärt. Det verkar i stället med all sannolikhet estetiskt avtrubbande.

HÄNGNING av mindre utställningar och även bildurvalet, bör då och då kunna anförtros åt vissa elever som praktisk-estetisk övningsuppgift. Vandringsutställningar, sammanställda av t ex Riksutställningar, kan berika undervisningen, och skolan bör därför verka för att sådana anordnas och utnyttjas.

Samlade uppvisningar av verksamheten och arbetsresultaten i de estetiskt-praktiskt och fysiskt fostrande ämnena bör kunna förekomma med vissa mellanrum, t ex i samband med studiedagar och föräldraträffar eller vid andra tillfällen, då information om skolans fostran på detta område lämnas. Syftet bör i första hand vara pedagogisk och metodisk idégivning och information. Arrangemangen bör alltså inte enbart bilda en dekorativ ram kring andra program. Elevernas medverkan i sådana sammanhang och deras anordnande av egna expositioner och framträdanden är önskvärda som led i den sociala fostran inom "skolsamhället", i utvecklandet av samhörighets- och ansvarskänsla.

När eleverna, på egen hand eller tillsammans med läraren, anordnar expositioner av sina egna eller andras verk ges de tillfälle att på empirisk väg upptäcka vissa principer för utställningars ordnande. Exempelvis effekten av en gemensam baslinje - respektive avvikelser från denna; av gruppering med formatväxling och luckor, intervall, som medel att nå en viss rytmisk helhetsverkan; av att vissa färger och bildmönster rent påtagligt slår ut varandra; av att vissa verk på grund av en släktskap i fråga om färghållning, atmosfär eller innehåll bör sammanföras, men att också omväxling i dessa avseenden erfordras; av hur accenter bildas inte blott genom formatväxling utan också genom placering av verk som på grund av form- eller färgverkan är mer iögonfallande (dominanta). Läraren bör kanske vara särskilt uppmärksam på den spontana, ofta omedvetet fritt rytmiska hängningens charm för att inte förledas att med lodsnöre och meterstock framtvinga en alltför strikt ordning.

Vid anordnandet av utställningar kan man också notera effekten av samspel-växelspel mellan tredimensionella objekt och tvådimensionella. Likaså hur ett nytt och lyckat arrangemang positivt förändrar åskådarens hela rumsupplevelse. Erfarenheter av detta slag är givetvis nära besläktade med dem som eleverna gör i sitt eget skapande respektive i andra former av kollektivt skapande. De får också anses utgöra ett naturligt led i utvecklingen av elevernas miljökänsla och förbereda eller gå hand i hand med miljögestaltning med annan anknytning till vardagsvärlden.

UNDERVISNINGEN

Eleverna bör dels få rika tillfällen att skapa fritt utan anknytning till den övriga undervisningen, dels med anknytning till den samlade undervisningen. De former av undervisning, som här förekommer, bör genom fritt skapande aktivera och berika barnens verklighetsupplevelser och utveckla deras

förmåga att i bild, plastisk form och byggbart material ge uttryck åt sina upplevelser och sin fantasi.

Undervisningen bör också tillvarata deras bildintresse för att söka utveckla en bild- och formkänsla, som utgör grundförutsättningen för förståelsen av konst och konsthantverk. Genom att låta eleverna arbeta med lämpliga material i omväxlande format bör man söka allsidigt utveckla deras motoriska färdigheter. Sambandet mellan bild och skrift bör uppmärksammas.

Såväl i sin fritt skapande verksamhet som den som anknyter till intresse och arbetsområden i övriga ämnen bör eleven stifta bekantskap med ett antal material och tekniker, som han blir förtrogen med och lär sig att behärska. Till målning är täckfärg det lämpligaste, antingen i form av kakor eller block, som torrfärg tillsatt med bindemedel eller i pastaform (cellimfärg eller plastemulsionsfärg). Med den täckande färgen kan man måla på en mängd olika billiga material i varierande format: spännpapper, brunt omslagspapper, tapetbaksidor, kolpapper, papp m fl. Penslarna bör vara borstpenslar av olika bredd (10-50 mm) och av tillfredsställande kvalitet. Målning med andra redskap t ex fjäderpenna, vassrör, tvättsvamp och direkt med fingrarna kan även prövas. Även färgat silkespapper och tyg kan användas som målningsmaterial. Till teckning behövs såväl kol (gärna syntetiskt) som mjuk blyerts, filtpenna och olika slags kriter: olje-, pastell-, vax- och torrkriter.

Till plastisk formning används smidig blålera eller olika keramikleror, plastelina, papiermaché och andra modelleringsmassor. Grundsortimentet bör tid efter annan utökas med mer speciella, för tillfället aktuella material. Ett rikhaltigt sortiment av skiftande papperssorter, papp, kartong, wellpapp, allplast, trä, gips, borst m m bör därför finnas tillgängligt och användas för berikande av den sensoriska upplevelsen och för tredimensionellt arbete.

Eleverna bör beredas tillfälle att presentera ett självvalt

bildmaterial, antingen egna eller kamraters bilder eller reproduktioner, diabilder m m som framställts av vuxna. I kategorien elevernas egna bilder bör även ingå av dem själva tagna fotografier och filmer. Man kan med fördel utgå från ett visst motiv, eller tema och basera presentationen på jämförelsen mellan olika bilder. Fotografi i relation till tecknad eller målad bild kan utgöra utgångspunkt för samtal om bilden i förhållande till den yttre verkligheten. Åskådarna bör beredas möjlighet att på egen hand upptäcka vad som är gemensamt och vad som skiljer exempelvis två bilder med samma tema åt. Den dialog inom åskådargruppen som därefter uppstår kan av läraren utnyttjas till att påvisa skilda tolkningsmöjligheter och vilka element i bilderna som påverkar uppfattningen i gemensamma eller skilda riktningar. Det gemensamma temat kan vara bildens motiv men också dess färg- och formkaraktär.

Elevernas inlevelse i bilden kan befrämjas på olika sätt: genom en inledande koncentration då endast bilden får tala, ett tolkande som inte bara äger rum i ord utan också genom beskrivande åtbörder och rörelser, spontana onomatopoetiska beskrivningar, ljudtolkningar m m.

Under mellanstadiet gör sig den annalkande puberteten gällande. I största allmänhet kan man iaktta en utveckling från schematiskt verklighetsåtergivande till mer direkt, egentligt verklighetsombildande. Det bildmedvetande, som härvid framträder, inriktar sig gärna i första hand på likheten med det avbildade, och graden av realism i framställningen blir lätt enda kriteriet på "bra" eller "dåliga" verk. En sådan ensidig inställning jämte det förhållandet, att eleven successivt tillmäter arbetsprodukten allt större betydelse och får ut allt mindre tillfredsställelse ur verksamheten som sådan, kan medföra en hämningsperiod vid pubertetens inbrott, ungefär vid övergången till högstadiet.

Teckningsundervisningen på mellanstadiet bör alltså inriktas på att stimulera eleverna till allsidigt, fritt skapande,

vidga deras intresse för bild och miljö och utveckla deras estetiska vakenhet.

Den bör uppmuntra till självständigt arbete och i samband med detta söka stimulera och fördjupa intresset för teckning och målning, utveckla förmågan att såväl intuitivt som så småningom mer medvetet uppfatta och använda vunna erfarenheter av färg och yta samt genom övningar i lera, pappersmassa och byggbart material väcka intresse för form och volym. Undervisningen bör vidare utveckla elevernas iakttagelseförmåga. Detta kan ske dels genom betraktande av konst och konsthantverk vid besök på museer och utställningar samt vid visning av reproduktioner, ljusbilder och film, dels genom naturiakttagelser.

BESKRIVANDE, BERÄTTANDE OCH FABULERANDE FRAMSTÄLLNINGAR

Så länge de mer känslofärgade förstahandsupplevelserna uppfyller barnen och den omedelbara omgivningen levererar stoff till deras bildskapande, och så länge kraven på realistisk bildåtergivning är små, gäller det att inrikta uppmärksamheten på sakliga förhållanden och aktivera elevernas kunskap om och erfarenhet av tingen i yttervärlden. När efter hand förmedlade upplevelser utgör dominerande inslag i skolarbetet och kanske även i hemmiljön, kan det vara lämpligt dels att återgå till ett påtagligt iakttagande av verkligheten med t ex jämförande färg- och formstudium - all mark är inte snusbrun, all grönska har inte färgkakans ton - dels att sätta in dessa iakttagelser i nya och för åldern fantasieggande sammanhang. Även i en ålder, då tingens och människornas yttre karakteristika framställs utan tanke på porträttlighet, kan det vara motiverat att börja söka sinnesstämningar, som avspeglas i en gestalt och i ett ansikte. Upptäckter som görs då kan överföras till ett annat område: "döda ting" berättar, färger och former lever och rör sig i en egen värld. Som impuls till sådant bildskapande kan såväl litteratur och musik som intressanta naturföremål användas.

INTUITIVT BILD- OCH FORMSKAPANDE

Det intuitiva momentet i allt bildskapande kan renodlas och redan på mellanstadiet bli det bärande. Befriad från föresatsen att återge något redan förefintligt, låter eleven färger och former leka en egen lek. Till en början utan avsikt, efter hand dock mer estetiskt medvetet utvecklar han ett mönster, som kan bli av betydande dekorativ verkan, eller en expressiv bild, i vilken också figurala element kan smyga sig in.

BILDSKAPANDE I ANKNYTNING TILL UNDERVISNINGEN I ÖVRIGT

Stimulering till inlevelse - emotionellt och visuellt - är avgörande för om uppgifter med stoff från andra skolämnen skall få den utvecklingsbefrämjande effekt, som bör eftersträvas.

I synnerhet orienteringsämnena, musiken och svenskan utgör för mellanstadiets teckningsundervisning den allra främsta inspirationskällan. Så kan t ex vid introduktionen till ett geografiskt intresseområde uppmärksamheten riktas på förslag till uppgifter för 2- och 3-dimensionell bildframställning. Här är det lämpligt låta de olika grupperna söka visualisera människans anknytning till landskapet, naturen, näringslivet och kulturella yttringar. I samband härmed kan även övningar i bildavläsning inläggas.

Vid studium av olika landskapstyper kan påvisas hur dessa påverkat det mänskliga beteendet och kynnet, och hur nödvändig denna miljö är för sunt mänskligt liv. Friska vatten och ren luft är livsbetingelser, som i vår tid hotas av förstörelse. Landskapets linjer, färg- och formkaraktär kan studeras vid utflykter och exkursioner. Människans ingrepp i naturen bör observeras, studeras och diskuteras. Vid studium av ett miljöavsnitt som t ex stranden, lövängen, barrskogen har man rika möjligheter att fördjupa sig i detaljstudium av enskilda objekt vars formvärld kan stimulera den skapande verksamheten.

I SVENSKAN FÖRENAS SPRÅKETS, SKRIFTENS OCH BILDENS KOMMUNIKATIVA UPPGIFTER ATT FÖRA UT OCH TA EMOT MEDDELANDE OM EN MÄNNISKAS VÄSEN OCH UPPLEVELSER. RIKA TILFÄLLEN TILL ILLUSTRATIONER I SAMBAND MED SPRÅKÖVNINGAR BEFORDRAR INLÄRNING OCH FÖRSTÄRKER UTTRYCKET.

SKISSERINGSUPPGIFTER MED ANKNYTNING TILL AKTUELLA TEMA

kan förekomma som ett konstruktivt bildbyggande i klippapper, dels som plana bilder, dels som tredimensionella kompositioner.

Vidare kan beskrivande teckningar i plan och profil (sakteckning) utföras som frihandsutkast i naturlig skala.

Dessa kan upptecknas i kol eller krita eller också uppmålas direkt i färg. En del måttbestämning utförs i samband med skisseringen.

Fria teckningar och målningar kan utnyttjas som uppslag för fri sömnd och för applikationsarbeten.

MODELLERING OCH ARBETE I BYGGBART MATERIAL

inriktas på följande moment: Övning av handens formningskänsla genom tumning och knådning av lerkärl och fria former. Figurmodellering med materialriktig form och iakttagande av figurernas kroppsställningar och rörelser. Uppövning av rumskänslan genom tredimensionellt byggande i papp, fanér, smäcker rundstav, fyrkantlist, cellplast, stickor, spån och ståltråd m m.

Huvuden till handdockor och dekorativa masker med anknytning till primitiv konst och med mimisk uttrycksverkan och fritt formande i gips med användande av olika armeringsmaterial t ex gasväv. Byggande med gips som bindemedel. Framställning av djuptexturer genom gjutning i gips. Ristning. Skärning i gasbetong. Stämpeldekorerering i lera och andra material, t ex som utomhusarbete vid lämplig årstid. Tredimensionellt formade med rörliga element kan förekomma exempelvis i samband med vattenlek, skugglek.

Vintertid: modellering i kramsnö.

Eleven borde ofta ges tillfällen till motoriska övningar i form av skisser "väggtidning" på stora spännpapper uppsatta i korridorer eller skolsalar, på krittavlan eller på papper fastsatt på bänklokens insida. "Dagens skiss" eller "Veckans skiss" kan utföras efter eget val eller föreslaget ämne såväl i stort som mycket litet format t ex som förande av en dagbok i bild.

UPPÖVANDE AV FÖRMÅGAN TILL FÄRGKÄNNANDE OCH FÄRGTÄNKANDE

har den största betydelse för den fortsatta utvecklingen. Palettens färgsortiment bör metodiskt varieras. Det kan vara motiverat att utesluta grönt och kompensera detta med gula och blå pigment samt ett par röda och ett par jordfärger. Användningen av genomskinligt material, som t ex silkespapper och plastpapper åskådliggör på ett enkelt sätt olika moment i färgläran.

Övningar med begränsat färgval kan också tillgå så att eleverna uppmanas samla t ex rött papper, tyg och plast, och med utgångspunkt från dessa material ges inspiration till bildbyggande. I dessa övningar blir eleven uppmärksam på varje färgtons stora valörrikedom. De vunna erfarenheterna härifrån kan sedan utnyttjas vid målning av olika slag. Senare, när eleverna visar sig intresserade av gråtonerna, kan man på olika sätt låta dem experimentera med komplementfärger.

DEKORATIV FORM

Människan har i alla tider haft en medfödd förmåga och spontan lust att i upprepningar av enkla former ge intryck av rörelse och skapa mönster, till en början med hemliga och magiska avsikter, men så småningom för att därmed ge sin miljö och dess enskilda element en dekorativ rikedom. Skolan bör väl tillvarata denna förmåga. Redan på lågstadiet kan man genom bokstavsformernas upprepning väva slingor och fläta mönster och härigenom både bidra till ökad dekorativ känsla

och till att uppöva den motoriska förmågan. Genom färgsättning får dessa mönster ett rikare uttryck.

På mellanstadiet kan en fortsättning ske med utgångspunkt från geometriska former och dekorativ konst från olika tider och kulturer.

Som omväxling till det figurativa bildbyggandet bör eleven ibland få pröva på olika former av tryck, såsom högtryck: potatis-, kork-, cellplast-, kartong- och linoleumtryck liksom träsnitt, plantryck: monotypi- och schablontryck. Dessa tekniker bör även komma till användning på textilt material.

FROTTAGETEKNIKEN med sin stora variationsrikedom hjälper eleven till taktila upplevelser av material och form. Lämpliga uppgifter är här att undersöka olika materialstrukturer t ex hos textil, murverk, trä, metaller liksom naturformernas mönster hos växter och växtdelar. En mängd olika föremål, eget pappklipp och klichématerial ger rika uttrycksmöjligheter.

FRAMSTÄLLNING AV MÄNNISKOFIGUREN

är det område, där självkritiken tidigast syns sätta in. Föga syns vara vunnet med att införa magra streckfigurer. Snarare gäller det att söka få eleverna att arbeta med ytor och volymer, fläckgubbar, klippgubbar, skuggspelsfigurer, handdockor och - t ex i samband med studiet av människokroppen - enkla marionetter, framför allt modellerade småfigurer och fantasiporträtt i nära naturlig skala. Vid improviserad teckning på skoltavlan syns hämningarna ofta släppa. Iakttagelser av den egna kroppens mått (handen i förhållande till ansiktet, armbågen når till midjan osv) och proportionsbestämningar utan syftning genom direkt iakttagande av en kamrat kan utnyttjas även i figurframställningar, som ej porträtterar en viss person. För många är det subjektiva inlevelsemomentet och det dramatiskt uttrycksfulla allra viktigast. Då människofiguren ofta har en central plats i elevens bildframställningar, bör det vara angeläget, att undervisningen håller den förmågan levande.

TEXTNING OCH STILVÅRD

bör förekomma i skolans alla ämnen med försök till anpassning av text och bild i överskådliga uppställningar och skriftliga redogörelser i anknytning till orienteringsämnena och svenska. Övningar i att förena skrift och bild i fria kompositioner i olika material och i olika format, t ex väggtidningar, ger en önskvärd variation i uttrycket.

IAKTTAGELSEÖVNINGAR OCH KONSTBETRAKTANDE

En av skolans viktigaste uppgifter är att hjälpa eleven att med alla sinnen upptäcka och utforska sin omvärld. I den skapande verksamheten gäller det inte bara förmågan att uttrycka sina egna upplevelser och känslor i färg och form utan även att lära känna, kritiskt granska och vaket värdera den privata och offentliga miljön och dess enskilda element. Med utgångspunkt från elevens närmiljö i och kring hem och skola kan t ex begreppet "en bra bostad" diskuteras. Härvid bör framhållas att denna inte bara består av ett antal rum med bekvämligheter och inventarier utan även är beroende av sol, utsikt, bullerfrihet, allmän service, trafiktrygghet och allmänna kommunikationer.

Man kan t ex utgå från "Torget" som intresseområde och låta olika grupper behandla torgets funktion, byggnader runt torget, människor på torget, estetisk utformning och historiska synpunkter för att som redovisning bygga ett gemensamt modell-torg i olika material. Samarbete med samhällskunskapen är här lämplig.

Kontakten med konstnärers och konsthantverkarens sätt att uttrycka sig bör främjas på olika sätt, t ex genom att utställningar av reproduktioner och föremål äger rum i anknytning till orienteringsämnena, att konstutställningar visas i skolan (Riksutställningar), att besök görs på museer och tillfälliga utställningar, att filmreklam och ljusbildsmaterial samt TV:s och radions konstprogram utnyttjas. I anknytning till sådana

studier bör framhållas att barnens emotionella engagemang inför konstverket är det väsentliga, men vägledande frågor och uppgifter kan rikta uppmärksamheten på formella och innehållsmässiga problem.

STUDIEBESÖK

Ett besök på exempelvis en konstutställning kan förberedas genom att läraren först bese utställningen och genom program och övrig presentationsmaterial och tidningsrecensioner tar del av fakta om utställare och föremål. Med ledning härav kan t ex ett arbetsblad utarbetas med uppgifter som syftar till att hjälpa eleven att se, upptäcka och uppleva.

Efter besöket kan eleverna självständigt, individuellt eller i grupp, redogöra för sina upplevelser och exempelvis välja ut de målningar som de tycker bäst om - eller i muntlig eller skriftlig form recensera utställningen.

Besöket kan även ge stimulans till olika former av bildskapande verksamhet.

SLÖJDMÅL

Undervisningen i slöjd har till uppgift att utveckla elevernas estetisk-praktiska anlag och färdigheter i skapande arbete och deras förmåga att självständigt planera och genomföra en uppgift. Den skall bidra till en allsidig utveckling och stimulera känsla och intresse för form, färg och kvalitet. Som ett led i arbets- och konsumentfostran bör den också ge kännedom om materialens egenskaper och ekonomiska värde. Vidare bör undervisningen söka öppna elevernas sinnen för en personligt präglad hemkultur och lära dem uppskatta och vårda goda stil- och formtraditioner.

HUVUDMOMENT

Skapande verksamhet i syfte att ge eleverna möjlighet att uttrycka upplevelser och erfarenheter. Odlas sina intressen och få utlopp för sin verksamhetslust.

Planering och framställning av huvudsakligen funktionella föremål i syfte att ge eleverna möjlighet att utveckla förmågan att lösa praktisk-estetiska arbetsuppgifter.

Träning i självständigt arbete och i samarbete.

Skolning av känslan för form, färg och kvalitet i samband med framställning av föremål och annan skapande verksamhet.

Materialkännedom och materielvård.

Ordnings- och skyddsföreskrifter.

Träning av motoriska färdigheter.

Praktiska aktiviteter med anknytning till dagligt liv.

ANVISNINGAR OCH KOMMENTARER

ALLMÄNNA SYNPUNKTER

Undervisningen i ämnet slöjd fyller en viktig funktion genom att bidra till elevernas utveckling bl a på de intellektuella, manuella och emotionella områdena. Dena ger möjlighet att öva deras rumsliga föreställningsförmåga och manuella färdigheter, vilket måste betecknas som grundförutsättningar för att eleverna relativt självständigt skall kunna planera och genomföra konstruktiva praktiska uppgifter.

Syftet med undervisningen är vidare att utveckla elevernas känsla för form, färg och kvalitet, och den skall bedrivas så att den både ger kunskaper och medverkar till elevens fostran.

De många naturliga tillfällena att träna elevernas motorik och öka deras verksamhetslust och aktivitet bör tillvaratas. Då slöjdundervisningens mål sålunda är att bidra till elevernas allsidiga utveckling, bör utförandet av själva slöjdarbetet och den färdiga slöjdprodukten uppfattas som medel att nå fram till detta mål. Av väsentlig betydelse blir då att självständighet i så stor utsträckning som möjligt karakteriserar elevernas aktivitet och att de får tillfälle att förfärdiga sådana ting, som de har behov av och intresse för, och därigenom upplever arbetet som meningsfyllt. Den spontana skaparglädjen bör på allt sätt tillvaratas och stimuleras. Den färdiga slöjdprodukten bör i största möjliga utsträckning vara ett resultat av elevernas egna ansträngningar och läraren måste lära sig att se med elevernas ögon, att i enkla, otympliga ting förstå deras behov av att forma och bygga något ur deras egen värld. Den valfrihet som skymtar i anvisningarna bör ej uppfattas som total. Val av slöjdföremål skall om möjligt uppfattas som ett fritt val av eleven, men viss styrning från läraren, kanske genom stimulerande samtal, är ofrånkomlig om avsedd träning skall uppnås. En av läraren och eleven icke planerad undervisning med för stor frihet att "göra vad man vill" leder för flertalet elever till passivitet och osäkerhet.

Elevernas individuella förutsättningar är mycket olika inom en klass. I samma åldersgrupp startar de alltså i realiteten slöjd-

övningarna från ytterst olika utgångslägen. Arbetsövningarna bör därför bestämmas utifrån noggranna pedagogiska överväganden, såväl med hänsyn till elevernas förutsättningar som till den utveckling man vill stimulera till och de kunskaper man vill befästa. Val av slöjdföremål, material och arbetsmetod är därför beroende av vilket inlärningsmål man syftar till och eleven är alltså inte bunden till en viss teknikmängd som årskursvis skall hinnas med. Även med hänsyn till elevernas varierande fysiska status och skiftande fysiska handikapp bör någon specificerad slöjdt teknik ej användas inom viss klassavdelning. Slöjden i sig själv skapar goda möjligheter till individuell undervisning och utveckling av varje elevs speciella egenskaper. Likartade arbeten i hela slöjdgruppen resulterar ofta i underkrav för några elever och överkrav för andra.

Eleverna bör som regel individuellt instrueras i de olika arbetsmomenten, dels på grund av deras begränsade förmåga att tillgoda göra sig gruppundervisning, dels på grund av att de har individuella svårigheter med arbetsställningar och verktygshållning. Vid val av uppgifter bör den enskildes uthållighet, skapande förmåga, självständighet och kraft beaktas, så att lämpliga avgöranden träffas och han av läraren erhåller de råd och anvisningar, som bäst gagnar honom. Läraren måste alltså skaffa sig kännedom om elevens totala situation, för att på bästa sätt kunna handleda honom.

Kravet på planering och arbets kvalitet ökas i förhållande till elevernas ålder och mognad. Det gäller att bevara kontinuiteten i undervisningen för att undvika såväl meningslös upprepning som att alltför svåra och tidskrävande uppgifter införs. Om slöjdundervisningen i de lägre årskurserna utmärks av inledande kontakt med material, verktyg, redskap och tekniker där från vuxensynpunkt ofullgångna arbetsprestationer ändå ger slöjdaren upplevelse av skapande arbete, bör högstadiet kännetecknas av att eleverna leds att ställa högre krav på sig själva och den praktiska användningen av produkterna. Som en följd härav ökas möjligheterna att vid valet och utformningen av arbetsprojekten, komma in på formgivning, personlig stil, miljögestaltning och kanske även på jämförelse med svunna ting. En kontinuerlig stegring av övningarnas svårighetsgrad bör eftersträvas.

Om eleverna redan från början uppmuntras att arbeta utifrån egna idéer och förslag, kan de bättre utveckla sin skapande förmåga och fantasi. Idéskisser och enklare arbetsritningar bör, när så är lämpligt, föregå det praktiska arbetet. Den tanke- och fantasiavskärmning som följer med direkt plagiering av modeller och ritningar bör undvikas. Modeller och ritningar bör inte uppfattas på annat sätt än som idé- och inspirationskällor.

Det är av särskilt stort värde för en fortsatt framgångsrik undervisning, att riktiga arbetsställningar, handgrepp, tekniska moment och metoder samt verktygens namn och funktioner lärs in genast då de förs in i undervisningen. Om felaktigheter grundläggs kan det senare bli svårt att korrigera dessa. Genom studium av det material, som kommer till användning, bör eleverna bibringas kännedom om dess ursprung, framställning, kännetecken, egenskaper och ekonomiska betydelse. De bör också lära sig att med beräkning och sparsamhet använda det material som de disponerar.

Slöjdundervisningen ger ofta tillfällen till praktisk träning och tillämpning av moment inom ämnet sinnesövningar. Slöjdläraren bör i detta avseende samråda med klassläraren och vara uppmärksam på varje enskild elevs behov av träning. De möjligheter som finns att befästa begrepp som längd, bredd och tjocklek, form- och färguppfattning samt koordinationsträning bör väl tillvaratas. Samverkan även med andra ämnen bör inta en framskjuten plats i slöjdlärarens planering av arbetet. Orienteringsämnen kan exempelvis ge uppslag till olika grupparbetsuppgifter av både teknisk och allmänt orienterande slag, matematik få praktisk tillämpning i mätningar och överslagsberäkningar, svenska i träning av att tyda varselskyltning och läsning av skriftliga arbetsorder, ADL-träningen genom anknytning till praktiska aktiviteter samt den praktiska yrkesorienteringen genom förberedelsearbete av olika slag. Eftersom de båda slöjdarterna har gemensamt mål och gemensamma huvudmoment är en samverkan helt naturlig.

Den "praktiska allmänbildning" som eleverna erhåller, har betydelse inte enbart för deras självständighet i arbetet, utan bör också bli en tillgång i vardagslivet. Övningarna bör därför vara avpassade så att de anknyter till uppgifter, som eleven normalt senare stöter på i det dagliga livet. Av den anledningen bör bl a endast i undantagsfall användas sådant material som inte vanligen

förekommer i handeln och som eleven senare inte känner sig hemma med. Tillämpningen av huvudmomenten skall ske med anknytning till elevernas hem- fritids- och intresseinriktning. Mötet med slöjd- undervisningen kan för många elever bli en introduktion till hemmasysselsättning och hobbyverksamhet.

Eleverna skall läras att iaktta varsamhet i arbetet och genom ständig uppmärksamhet på skyddsanordningar och skyddsföreskrifter under arbetets gång successivt göras förtrogna med dessa.

Undervisningen bör präglas av följsamhet med utvecklingen och mottaglighet för nya material och metoder, utan att därför ur- arta till mångsyssleri.

Slöjdarbetets teoretiska och praktiska delmoment måste följas åt i undervisningen, utan att eleverna belastas med ovidkommande kunskapsstoff. Däremot är det önskvärt att läraren förklarar frågor som dyker upp i samband med arbetet även om dessa ligger utanför ämnet och man därmed ger en naturlig utgångspunkt för samverkan ämnena emellan. Demonstrationer och lektioner bör göras korta och kompletteras med frågestunder. Att alltid fram- föra färdiga åsikter om teknik, form och färg etc kan inte rekommenderas, då mycket av de fostrande möjligheterna ligger i råd- plägningen mellan lärare och elev. Läraren bör därför planera sin tid för att få möjlighet att variera undervisningsformerna.

Hjälpmedel för elever med fysiska handikapp bör finnas tillgäng- liga t ex specialverktyg. Den icke fysiskt handikappade i gruppen bör avhållas från att använda sådana specialverktyg vilket läraren måste bevaka.

Slöjdundervisningen i årskurserna 1 och 2 bör som regel handhas av klassläraren i det egna klassrummet och skall så mycket som möjligt samordnas med undervisning i övriga ämnen. Slöjdarbetet i dessa årskurser bör vara en förberedelse för kommande egentlig slöjdundervisning och bestå av konstruktivt arbete av småslöjds- karaktär. Slöjdläraren bör härvid biträda klassläraren genom att påvisa vilka moment och begrepp som bör läras in och tränas.

Övergång till egentlig slöjdundervisning för ämneslärare bör kunna ske från årskurs 3 eller 4.

Varje elev undervisas i båda slöjdarterna. Fördelning av undervisningstiden kan under mellanstadiet ske med någon övervikt av textilslöjd för flickor, respektive trä- och metallslöjd för pojkar, för att på högstadiet utjämnas. Indelning i grupper bör ske utifrån att pojkar och flickor i största möjliga utsträckning undervisas tillsammans.

FÖRDELNING AV LÄROSTOFF

SKAPANDE VERKSAMHET

Den skapande verksamheten är dominerande inom slöjdundervisningen. Härigenom skall eleverna få möjligheter att uttrycka sina upplevelser och erfarenheter samt odla sina intressen. Elevernas verksamhetslust kan stimuleras genom samtal och beskrivningar över material och verktyg och dess möjligheter. De i slöjdsalen befintliga materialen kan ofta genom placering på eller vid varandra ge associationer till något verkligt föremål.

Läraren bör ständigt uppmärksamma den motivationsskapande faktorn i undervisningen. Har en elev någon hobby eller speciell intresseinriktning bör han få tillverka något som anknyter till detta och i den mån läraren påverkar eleven i val av arbetsuppgift, bör den väljas inom elevens erfarenhetsram. Hänsyn till elevernas egna idéer och önskemål bör alltså tas så långt som är möjligt i den mån de kan förenas med undervisningens syfte. Genom samtal och visning av föremål, skisser, bilder, film och TV kan läraren bidra med uppslag och förbereda planeringen av elevernas nya arbeten. Detta bör emellertid göras så, att eleverna förmår ge sina arbeten en personlig prägel. Ytterligare exempel på stimulering av elevernas skaparlust är studiebesök, anknytning till andra ämnen, spel, lekar, högtider, födelsedagar etc.

PLANERING OCH FRAMSTÄLLNING AV FÖREMÅL

Eleverna skall tränas i att lösa praktiskt-estetiska uppgifter, vilket sker genom inspiration fram till skissning av det tänkta övningsobjektet. Skissen blir en grund för vidare planering i

det konstruktiva arbetet, där eleverna under hela arbetsförloppet skall vara aktiva. Därvid uppstår frågeställningar om utseende, framställningssätt, konstruktion, materialval, bedömning av den egna förmågan, behov av hjälpmedel, det väntade resultatet etc.

Planeringen måste anpassas till varje elevs individuella förmåga och utveckling. Till en början kan skissning utföras direkt på materialet och efter hand som eleven utvecklas övergår man till egentlig skissritning med större krav på utförande. Ritningar i egentlig mening bör användas med sparsamhet. Om föremålet för sin funktion måste ha vissa mått kan lämpligen H-mått utsättas och i andra fall huvudmått som stöd och träning.

Vid framställningen skall hänsyn tas till materialsort, i vilken mån man kan använda färdigt material ex fyrkant/rundstav, hyvlat eller ohyvlat trä, metall eller kompletterande material. I textilslöjden bör man tänka på att tygmaterialet är stadigt men ändå formbart och att garnerna i allmänhet bör vara ganska tjocka och fasta.

Alltför tidskrävande uppgifter bör undvikas, särskilt på lägre stadier, där eleverna snabbt vill se resultat. Eleverna på alla stadier bör redan vid starten någorlunda kunna överblicka och förutse de viktigaste arbetsmomenten. Slöjdtekniken skall till en början begränsas till grundläggande metoder medan på högre stadier kraven successivt ökas beträffande formning, och färgval i förhållande till funktion och kvalitet. Läraren bör inte lägga alltför exakta vuxenvärderingar på arbetet. En strävan bör dock vara att öka kraven på formriktighet och ändamålsenlighet.

SJÄLVSTÄNDIGT ARBETE OCH SAMARBETE

Arbetet bedrivs till övervägande delen individuellt, men vid vissa tillfällen bör det kunna utföras i grupp i synnerhet när något för klassen gemensamt intresseområde är aktuellt. Fostran till allt större självständighet samt övning i samarbete, skall ingå som ett naturligt led i slöjdundervisningen i syfte att bidra till elevernas sociala fostran. Efter hand som elevernas kunskaper och färdigheter ökar bör även deras förmåga till själv-

ständighet utvecklas. Väsentligt i detta sammanhang är exempelvis träning i förmågan att förvalta tidigare erfarenheter, tillämpa ett praktiskt-metodiskt arbetssätt, välja metod, material och verktyg, tänka efter själv, välja en annan arbetsuppgift om maskiner är upptagna, fortsätta efter en paus, förbereda, hämta, återställa material och redskap. Ett flertal samarbetsuppgifter kan organiseras i anslutning till den dagliga arbetsrutinen genom att eleverna gruppvis t ex får ställa i ordning arbetsplatsen före och efter lektionen, samla in arbetsmaterial, och ordna färdiga arbeten. Samtal för att lösa vissa problem och för att söka sig fram till ändamålsenliga tillvägagångssätt är andra lämpliga samarbetsuppgifter. Det kan exempelvis gälla förberedande samtal om val av spik eller skruv för en sammansättning, val av garn, tyg eller modell, färgsättning m m samt efterföljande samtal för att redovisa iakttagelser och vinna erfarenheter. Andra grupparbetsuppgifter kan inspireras av besök i djurpark, hamn, på en lantgård eller på torget och utmynna i exempelvis en större väggdekoration. Lämpliga arbetsuppgifter för grupper kan även åstadkommas genom samverkan med undervisningen i teckning och i orienteringsämnena inom ramen för gemensamma intresseområden.

För att slöjdarbetet skall kunna bedrivas friktionsfritt måste eleverna på olika sätt kunna samarbeta med kamrater även utanför det organiserade grupparbetets ram. Läraren bör därför söka fostra eleverna att samsas om verktyg, maskiner och utrymmen, vänta på sin tur, inte blockera gemensamma hjälpmedel, spontant hjälpa en kamrat, ge små råd, visa tillrätta etc. Fostran till att kunna arbeta självständigt vid sidan av en kamrat och till samarbete när så är naturligt samt till ordning, noggrannhet, sparsamhet och uthållighet är av väsentlig betydelse för elevens framtida anpassning i arbetslivet.

SKOLNING AV KÄNSLA FÖR FORM, FÄRG OCH KVALITET

De rika tillfällen som slöjdundervisningen erbjuder för iakttagelse av former och färger bör väl tillvaratas. I många sammanhang är det naturligt att föra in begrepp som längd, bredd, och tjocklek och benämningar på olika grundformer och vanligaste

färger. Samverkan bör i detta avseende ske framförallt med sinnesövningar och teckning. Konstruktivt arbete med tygbitar och garner i textilslöjden, med klotsar och spill i trä- och metallslöjden kan ge anledning att tala om proportioner, balans och harmoni. Några grundformer kan var för sig, genom påbyggnad eller förskjutning i förhållande till varandra bilda nya former. Undervisningen bör omfatta övningar i formgivning med hjälp av nålar eller klister, med sax och trådbockning för att ge mjuka, greppvänliga, raka, slutna eller spretiga former. I någon mån bör klassiska former kontra moderna påvisas för eleverna samt formval i förhållande till material och utformning i förhållande till funktion diskuteras.

Arbete med färgkriter kan vara lämpligt innan slutligt färgval eller färgsättning sker. Eleverna bör även lära sig se hur olika ytor står mot varandra och göra färgval med hänsyn till den miljö föremålet är avsett för. Så långt möjligt bör eleverna skolas i känslan för att materialet med sin naturliga färg och struktur kan tala sitt eget språk och att detta är att föredra framför konstlade effekter. För att utveckla elevernas förmåga till iakttagelser av detta slag, bör undervisningen omfatta övningar i sammansättning av olika slags material (obearbetat, bearbetat och ytbehandlat), applicering, tryck och lasering. Materialval skall ske med tanke på funktion, hållbarhet och elevernas förutsättningar. I textilslöjden finns ofta färgen redan från början på garn och tyg och då gäller det att komma fram till lämpliga kombinationer där både färg och kvalitet korresponderar.

MATERIALKÄNNEDOM OCH VÅRD

Som ett naturligt led i slöjdarbetet ingår att eleverna får undervisning om materialens egenskaper. Beträffande växt-, bryt- framställningsplats och framställningssätt bör samverkan ske med undervisningen i orienteringsämnen. I samband med slöjdarbetet skall eleverna praktiskt få uppleva och iaktta vad som kännetecknar det för dem aktuella arbetsmaterialet. Så kan t ex träets styrka och svaghet åskådligt demonstreras genom att eleverna får bryta lika stora träbitar med längs- och tvärgående

fibrer. Andra utmärkande drag beträffande struktur, teckning, färg och brukbarhet diskuteras. Eleverna bör vidare lära sig korrekta benämningar på alla material de bearbetar samt på tillbehör och vätskor.

I samarbete med orienteringsämnen bör också de textila materialen gås igenom. Framställning av garner och tyger, behandlingar och användningsområden.

Med utgångspunkt från materialens egenskaper bör det även vara möjligt för eleverna att lära sig en adekvat vård av densamma. Eleverna bör tränas i att själva bedöma exempelvis lämplig förvaring och behandling samt att iaktta den renlighet som krävs vid hantering av olika material.

Anknytning bör göras till elevernas vardagssituation. Exempel kan hämtas från ting och material i hemmet samt vård och skötsel av egna leksaker eller andra ägodelar. Eleverna skall aktivt delta i och känna ansvar för materialvården.

I någon mån bör ekonomiska värderingar av material, produkters värde i förhållande till material och arbetsinsats samt kvalitetsbedömningar ingå i undervisningen. Dylika värderingar görs t ex vid styckning och delning av utgångsmaterial, inköp och tillvaratagande av t ex spill och resttyger. Känedom om materials olika värde bör införas i undervisningen så tidigt som möjligt. Därvid uppmärksammas att eleverna som nybörjare bör erbjudas ett prisbilligt material att arbeta med. Ett misslyckande får inte på grund av kostnaden avskräcka från ett nytt försök, eller inge eleven den känslan att man kan hantera ett värdefullt material nonchalant.

ORDNINGS- OCH SKYDDSFÖRESKRIFTER

Slöjdundervisningen försiggår i allmänhet i en arbetslokal med en mängd olika redskap och samlingar av material, som används av elever i flera klasser. Av denna anledning men även för att förebygga olycksfallsrisker och möjliggöra ett effektivt arbete, ställs i slöjdundervisningen speciellt stora krav på ordning. Eleverna måste fostras till att ta del av ansvaret för ordning och trivsel i arbetslokalen. Vissa ordningsregler visar sig där-

för nödvändiga. Skolans speciella ordnings- och säkerhetsföreskrifter genomgås och repeteras med jämna mellanrum. Sättet att verka och vara i en arbetsmiljö, trivsel, risker och effektivitet, hygien och klädsel är viktiga moment i undervisningen.

Eleverna bör särskilt uppmärksammas på risker som kan vara förbundna med att störa kamrater vid farliga bänk- eller maskinarbeten t ex strykning och pressning och vidare på hur man lämpligast förflyttar sig med och lämnar ifrån sig skärande verktyg t ex saxar, vätskor och varma detaljer. Förvaring och användning av syror, pastor och förtunningsmedel bör noga genomgås samt risker vid användning av lätt antändliga vätskor, material och gaser under tryck.

Eleverna bör alltid få noggranna instruktioner före användning av verktyg, maskiner och annan utrustning.

Vederbörliga skyddsåtgärder skall vara vidtagna vid maskinerna i slöjdsalen och eleverna skall lära sig att iaktta nödig varsamhet när de använder dessa.

För vissa elektriska lampor (armatur) föreligger provningsplikt, vilket innebär att de får saluföras och användas först efter godkännande av Svenska elektriska materialkontrollanstalten (Semko). Undantag från provningstvävet gäller dock för armatur, som - utan att saluföras i öppen butik - tillverkas i enstaka exemplar, under villkor att i armaturen ingående ledningar, lamp-hållare, strömställare och ledkonstruktioner är av typ som godkännts av Semko (S-märkt). Det är därför av vikt, att största omsorg och försiktighet iakttas vid tillverkning av golv- och bordslampor samt lampetter. Golv- och bordslampor bör ej utföras i metall. I de fall läraren, för att eleven skall få följa hela framställningen av en produkt, låter t ex koppling av elektrisk kontakt ingå i undervisningen, bör eleven noga upplysas om att detta arbete endast är en orientering. Läraren måste här och likaså vid användning av frätande syror, gaser och lättantändliga material, avväga sin undervisning så att eleverna på allvar uppfattar de faromoment som finns och ej frestas att senare självständigt prova på liknande arbeten.

Erforderliga skydds- och säkerhetsföreskrifter bör ständigt hållas aktuella. Samverkan med undervisningen i svenska bör ske

för att träna eleverna i att rätt tolka färg- form- och bild-symboler i varselskyltning samt läsning av skriftliga varnings-skyltar och upplysningar och bruksanvisningar. I samråd med yrkesvalslärare och klasslärare tas även upp den varselskyltning som finns på de arbetsplatser där eleverna planeras få sin praktiska yrkesorientering.

MOTORISK TRÄNING

Vid val av arbetsuppgift bör stor hänsyn tas till möjligheterna att uppöva elevernas motoriska förmåga. Speciellt gäller detta träning av arm- och handledsrörelser, balans- och gripförmåga samt koordination och avvägning av dessa. Användning av olika handverktyg ger naturligt en viss motorisk träning och läraren bör tillse dels att träningen blir så allsidig som möjligt dels att den ger förstärkning inom de områden där eleverna individuellt har svårigheter. De första övningarna bör exempelvis omfatta klippning på fri hand, efter rak och krokig linje, trätråd på nål, vikning, klistring och enkla limningar samt målning med vattenlösliga färger. Vidare kan som exempel nämnas: sågning, hyvling och filning för utveckling av mjuka rytmiska rörelser och balansträning; spikning, huggning, plåtformning för uppövande av svikt och säkerhet i handleden och koordination öga-hand; skruvning för träning av balans i vrid- och handledsrörelsen samt gripförmågan; formning med kniv, fil och andra skärande verktyg för träning till en naturlig följsamhet i handleden och avvägning av kraftbehovet. Rytmiska vridrörelser, balans och vinkelsäkerhet tränas också genom användning av drillborr och borrarväng. Arbete med tänger och saxar för formningsarbeten uppövar handledens rörlighet och gripförmågan. I textilslöjden utgör handsömnad- broderi-, stickning och virkning en lämplig träning av arm- och handleder och är samtidigt rörelser som övar upp rytmik- och balansförmågan. Att nysta garn utvecklar mjuka rytmiska rörelser. Formning med tyg och garn exempelvis för applikationsarbeten tränar förmågan att gripa och trycka. Textiltryck av olika slag ställer ännu större krav på tryckförmågan. Maskinsömnad och vävning kräver koordinationförmåga öga-hand-fot.

PRAKTISKA AKTIVITETER

Arbetsteknikerna i slöjdundervisningen bör motsvara den som förekommer i det dagliga livet. I samband härmed bör eleverna få övning i att använda i hemmet förekommande verktyg och redskap. Arbetet skall omfatta skötsel och vård samt småreparationer som normalt förekommer i hemmet, i skolan på fritiden och på arbetsplatsen. Det kan exempelvis gälla iordningsställande av inventarier och utrustning, smörjning, uppsättning av tavlor och hyllor, polering av bordsytor. Det kan också bestå av enkel klädvård t ex förvaring och rengöring av kläder, lagning t ex att sy i knappar och hängare, eller lägga upp en fäll. Samverkan med hemkunskap och ADL-träning bör ske.

SÄRSKILDA ANVISNINGAR FÖR TRÄ- OCH METALLSLÖJD

Som framgår av målsättningen för slöjd, är en av undervisningens viktigaste uppgifter att låta eleverna genom laborativt tredimensionellt arbete tänka sig in i uppbyggnads- och sammansättningsproblem och söka sig fram till alternativa lösningar. Genom ritnings- och slöjdverksamhet med den utgångspunkten läggs grunden för den självständighet i arbetet som eftersträvas.

Åk 3 och mellanstadiet

Verksamheten inriktas i huvudsak mot träslöjd med inslag av kompletterande material. Då eleverna får facklärare i slöjd skall de tränas i olika möjligheter att utnyttja ett givet material i första hand trä, lära sig vilka bearbetningsmetoder som finns och hur man planerar, konstruerar och tillverkar något.

Arbete med såg, fil, borr samt putsning och målning skall förekomma från undervisningens början med en kontinuerlig stegring av svårighets- och noggrannhetskrav. Materialet bör vara väl anpassat till tjocklek och bredd och s k halvfabrikat bör helst uteslutas. Tungarbetat material förtar elevernas intresse eftersom de snabbt vill se resultat av sina ansträngningar.

Slöjdtekniken begränsas till grundläggande metoder för planbearbetning, sammansättning och formning.

De färdiga slöjdföremålen kan efter elevernas önskan dekoreras med färg genom målning eller stämpeltryck eller genom filning. Vid ytbehandlingen används lämpligen vattenlösliga färger och där så erfordras efterbehandling med lack, senare även målning med lackfärg.

Även högre upp på mellanstadiet blir arbetsmaterialet först och främst trä, men med ökad förmåga och uthållighet hos eleverna, kan även olika slag av metaller användas i undervisningen. Oftast kan metall komma in som delement vid framställning av något träföremål, såsom stänkskärmar till träbil, köl till segelbåt, arbeten med trä och metalltråd etc, för att kanske senare för en del elever bli huvudmaterial. På samma sätt kan andra material i mån av behov införas, utan att därför en alltför riklig val-situation uppstår, som kan verka splittrande på eleverna. Riktigt använda kan de kompletterande materialen berika slöjden i avsevärd grad. Arbeten i kompletterande material såsom läder, skinn, papp(er), emalj och plast kan ske med respektive material var för sig eller i kombination med varandra med vilka här avses även trä och metaller. Lämpliga halvfabrikat av glas (burkar, lampskärmar, arkitekturglas el liknande) kan också färdigställas i kombination med något av de tidigare nämnda materialen.

Elevens idé till arbetsobjekt kan presenteras i mer än en form bl a som pappersklipp, som frihandsskiss i vy eller perspektiv eller som arbetsritning.

Arbetsteknikerna bör vara exempel på sådana som förekommer i det praktiska livet såsom planbearbetning (hyvling, filning, sågning etc) sammansättning (spikning, skruvning, tappning, nitning, gängning etc) sammanfogning (limning) och formning av buktiga ytor och volymer (urholkning, svarvning, täljning etc) samt mättningsövningar, varvid slöjdmotodiska bearbetningstekniker och verktyg används till respektive material. Efter hand som eleverna blir förtrogna med både material och verktyg utökas teknikerna. Användning av maskiner förs in så tidigt som möjligt för att eliminera rädsla men samtidigt skapa respekt för dem. Arbete med exempelvis kontursågnings- och bormaskin bör kunna införas redan i 3:e - 4:e årskursen. Även svarvning

kan efter elevernas individuella förmåga läggas in redan under mellanstadiet. Allt maskinarbete skall givetvis föregås av grundlig genomgång av maskinens funktioner.

Lämpliga tekniker för nybörjare i metallslöjd är klippning, kappning, filning, borrarning, böckning och användning av mjuklod samt enkel skålslagning.

Ytbehandling av slöjdföremålen kan ske genom betsning, lackning och lasering. Metaller kan givetvis målas med färg men de kan också färgas genom olika kemiska processer.

Eleverna bör få fullborda sina slöjdarbeten genom att tillföra erforderliga kompletterande detaljer, exempelvis bör lampan förses med skärm, spegelramen med spegel eller smycket med nål.

I samband med arbetet uppstår frågor om de material som kommer till användning. Då så erfordras för ett arbetes färdigställande, utförs koppling av elektrisk armatur och svagströmsanläggningar. Detta moment utförs av läraren och eleven gemensamt.

Högstadiet

Vad som sagts tidigare gäller även för de högre årskurserna, med det tillägget att kravet på planering, ritnings- och arbetskvalitet kan ökas. Även på högstadiet bör införas vissa arbeten i kompletterande material, såsom plast- skinn- och läderarbeten, emaljering och arbete i papp, papper m m. Viktigt är att den kompletterande slöjden utformas så att verksamheten utgår från elevernas intressen, så att ej ett planlöst materialbyte uppstår.

I samband med att egna förslag planeras, utförs skissritning eller arbetsritning antingen i naturlig storlek eller i skala. Formningsarbeten görs lämpligen efter skiss. Ibland kan det vara fördelaktigt att klippa föremålet i papper. Utformningen diskuteras med hänsyn till funktion, utseende, material och kvalitet. Planeringen bör där så är lämpligt även omfatta kostnadsberäkning och arbetsbeskrivning.

Tillkommande slöjdtekniker som kan förekomma endast i enstaka fall med hänsyn till elevernas begränsade förutsättningar är

svarvning i metall, betning, etsning. Likaså kan sammansättningar som sinkning, gradning och slitsning endast i undantagsfall införas i undervisningen. På alla stadier och med förstärkning genom repetitioner integreras material- och verktygs-lära liksom skyddsföreskrifter på ett naturligt sätt i undervisningen, varvid särskilt den goda ordningens betydelse ur säkerhets- trivsel- och effektivitetssynpunkt berörs. Eleverna skall läras att under arbetsförloppet iaktta den renlighet och arbets-hygien, som är adekvat för materialet ifråga. Eleverna bör komma in i en naturlig vana att hålla sig själva rena och arbets-platsen fri, så att slöjdföremålet inte blir nedsmutsat, kant-stött eller av annan anledning måste bli föremål för omarbetning.

Vederbörliga skyddsåtgärder skall vara vidtagna vid maskinerna i slöjdsalen och eleverna skall för undvikande av olycksfall lära sig att iaktta varsamhet, när de använder dessa. Vidare skall vid varje maskin finnas skriftliga skyddsanvisningar som i den mån detta är möjligt, kompletteras med varselskyltning och anvisningar medelst symboler.

SÄRSKILDA ANVISNINGAR FÖR TEXTILSLÖJD

Åk 3 och mellanstadiet

Eleverna får i allmänhet i åk 3 sin första kontakt med textil-slöjdsalen och det är då lämpligt att de får en orientering om den speciella inredning och utrustning som ingår i lokalen.

Då ämnet textilslöjd i sig själv är mycket mångsidigt gäller det att välja ut tekniker, som är lämpliga för stadiet. Med hänsyn till elevernas ålder är det på detta stadium nödvändigt att begränsa antalet tekniska moment. Undervisningen skall inte vara bunden vid en mängd tekniker, som skall hinnas med. Anpassning och hänsyn måste också tas till varje elevs prestationsförmåga. Arbetsuppgifterna bör vara små och fantasifulla och kan med fördel ha lekkaraktär. Barn med handikapp, motoriska svårigheter, synfel m m bör ägnas särskild omsorg så att val av teknik och material blir för dem det lämpligaste. Vänsterhänta elever kräver särskild uppmärksamhet i synnerhet under inlärningsstadiet.

I undervisningen bör huvudsakligen tyger och andra textila material användas. Annat material såsom galon, bast, risfläta, halm m m kan i viss mån berika undervisningen men om eleverna byter material ofta uppnår de inte de speciella färdigheter och insikter som respektive material kräver och inte den självständighet, som är en viktig drivkraft i arbetet.

För att eleverna verkligen skall få utlopp för sina individuella aktivitetsbehov och personliga smak skall material finnas i rik variation både vad gäller färg och art. Dessutom bör t ex tyger-
na vara ganska fasta i materialet men ändå lätta att forma. Garnerna bör vara tjocka men smidiga så att de är lätta att arbeta med.

Hänsyn bör alltid tas till elevernas önskemål i den mån dessa kan förenas med undervisningens syfte och är inom ramen för lärarens planering.

Elevernas intresse för och uppslag till arbetsuppgifter bör beaktas i den mån de kan ingå i planeringen. Elevernas individuella utformning av ett arbete bör alltid eftersträvas. Undervisningen får inte bindas till vissa modellserier. Elevernas fantasi och skaparlust måste få utlopp i en meningsfull aktivitet. Det första arbetet kan med fördel vara ett broderi- eller applikationsarbete där barnens egna erfarenheter och upplevelser gestaltas. Läraren bör ge eleverna stimulans och impulser till detta självständiga skapande genom samtal, sagoläsning, naturstudier, genom visning av figurativa och nonfigurativa bilder, studiebesök etc. Samverkan med andra ämnen såsom teckning, hembygdskunskap m fl kan också tjäna som impulskälla.

Arbetet bör huvudsakligen bedrivas individuellt. Grupparbete bör sättas in när något för klassen gemensamt intresseområde är aktuellt.

Arbete med symaskin kan börja redan i åk 3 där eleverna får sin första kontakt med maskinen genom att enbart sy på papper efter raka och rundade linjer på olika avstånd från varandra, sy hörn och svänga.

Arbeten med sömnad för hand och på maskin bör växla om. Det är viktigt att eleverna stimuleras att arbeta så självständigt som

möjligt och i lämpliga fall med hjälp av enkla beskrivningar och kortfattade instruktioner.

I de högre årskurserna på mellanstadiet börjar intresset för den egna personen och den egna miljön göra sig gällande och elevernas spontana uttrycksbehov bör därför ledas mot en mera medveten gestaltning. Deras fantasi och skapande förmåga kan därför nu sättas in på förfärdigande av mera funktionella ting, där utformningen kan få en mera klar personlig prägel. Genom samtal, visning av bilder, studiebesök m m kan läraren inspirera till arbetsuppgifter, som gemensamt planeras av eleven och läraren.

I samband med de olika arbetsuppgifterna bör läraren orientera om de olika textila material som har använts; färger och mönstring t ex rutigt, randigt, blommigt och enfärgat. Man bör också tillsammans med hemkunskap och sinnesträning ta upp personlig vård som den klädvård som kan vara aktuell på stadiet.

Exempel på tekniker som är lämpliga i åk 3-6.

Trädning, broderi i fritt eller bundet sömsätt, övrig handsömnad, maskinsömnad, påtning, tygtryck, stickning på två stickor, virkning, vävning i vävram, bandvävstol eller bordsvävstol.

Högstadiet

Slöjdteknikernas svårighetsgrad kan nu ökas något, men här gäller detsamma som tidigare att det inte är ett visst kvantum, som skall hinnas med, utan varje elevs individuella förmåga skall vara utslagsgivande.

Det skall finnas möjlighet till fördjupning och specialisering inom personligt intresseområde t ex uppgifter inom klädsömnad som ändring och renovering av kläder samt i lämpliga fall sömnad av plagg, sömnad av hemtextilier, konstsömnad, vävning, knyppning etc.

Det är viktigt att innehållet i undervisningen blir sådant att eleverna får göra sådana saker som de har nytta av hemma och som samtidigt utgör en ökad stimulans till fritidsaktivitet.

I klädsömnad bör huvudvikten läggas på sådana uppgifter som man vet att eleven i fortsättningen förmår utföra på egen hand. Det kan vara justeringar av färdigköpta plagg t ex släppa ut sid-sömmar, flytta ett blixtlås eller ändra en fäll. Samma moment kan också gälla för kläder som behöver lagas eller renoveras. I lämpliga fall kan också plagg utföras. Det är då av stor vikt att inte enbart ta hänsyn till det mode som gäller utan också tänka på modellens och materialets svårighetsgrad.

Kommersiella mönster bör då användas. Så långt som möjligt bör ett par elever hjälpas åt med måttagning, mönsterritning och tillklippning.

Vid sömnaden bör de moderna symaskinerna utnyttjas så långt som möjligt och sömnadsmetoderna vara rationella. Pressning med både termostat- och ångstrykjärn bör ingå i undervisningen.

Varukunskap och köpkunskap hör nära ihop med kläder och sömnad. Eleverna bör få lära sig känna igen de vanligaste tygkvaliteerna genom att se och känna på dem. Förutom det material som finns i skolan bör läraren ha som hjälpmedel provbitar på tyger som är aktuella i kläder som eleverna kommer att köpa.

Studiebesök i affärer kan konkretisera köpprocessen. Eleverna får lära sig vilka upplysningar och informationer man behöver, studera varufakta t ex plaggets storlek, material, behandling, tvätt m m.

I konstsömnadsundervisningen bör såväl bundet som fritt sömsätt förekomma. Även här bör elevernas egna uppslag och skapande fantasi tas till vara. Samarbete med teckningsundervisningen kan vara berikande. Det är nödvändigt att tyg och garner är av (god) hög kvalitet då ett konstsömnadsarbete har betydligt längre livslängd än många andra textila arbeten. Det bör finnas en rik variation av färger på både tyger och garner då det är en utmärkt inspirationskälla för eleverna att komma med egna förslag.

I vävning bör varierande tekniker på högst 4 skaft förekomma. Arbetena bör inte vara alltför tidskrävande, utan att så många elever som önskar kan få delta i vävningen. Materialet bör vara tåligt och smidigt. Hänsyn bör även tas till elevernas förkunskaper. Varpning av mindre vävar kan göras i skolan. Varpning

av större vävar bör kunna utföras av t ex hemslöjd. Det första arbetet bör eleven utföra i en redan uppsatt väv. Först efter viss vana i vävstolen kan eleven orienteras om och delta i förberedelser och uppsättning av väv. Mönster och modeller anpassas till material och teknik samt personliga önskemål.

Stickning med två eller fem stickor, virkning och knyppling bör även förekomma på högstadiet för elever med speciellt intresse härför. Huvudändamålet med stickning och virkning är att eleverna tränar metodiken samt om möjligt lär sig arbeta självständigt efter en färdig beskrivning. Uppgifterna bör inte bli alltför tidskrävande. Knyppling är ett värdefullt komplement i textilundervisningen, där eleverna får övning i en speciell teknik. Undervisningen bör ske individuellt.

Undervisningen i personlig stil bör läggas upp som demonstrationer och diskussioner och behandla hygien, skönhetsvård och klädkunskap. Studiebesök kan också ingå.

MATERIALANSKAFFNING

Materialiet skall vara rikligt och varierande för att kunna tillgodose den individuella undervisningen och den personliga smaken. Det bör vara pedagogiskt lämpligt för olika stadier och i takt med modets utveckling. Dessutom bör i konsumentfostrande syfte endast sådant material inköpas, som är ekonomiskt motiverat att arbeta med.

HJÄLPMEDEL

Arbetslokalen bör beträffande storlek och planering vara utformad så att varje elev har ett väl tilltaget arbetsutrymme och lätt kan nå verktyg och hjälpmedel under arbetets gång. En viss utrymmesmarginal bör finnas för att i möjligaste mån förebygga att konfliktsituationer uppstår.

Bildmaterial samt modeller av slöjdföremål av olika svårighetsgrad bör finnas lätt tillgängliga i slöjdsalen. Slöjdläraren bör verka för en kontinuerlig förnyelse av bildarkiv och modeller att användas i inspirerande syfte. Bilderna bör vara uppklitrade på kartong e dyl och systematiskt ordnade i särskild hylla, som försetts med fack, så att eleverna lätt finner, vad de behöver.

Slöjdsalen bör förfoga över aktuella handböcker för lärare och elever och i övrigt utgöra en miljö som på bästa sätt stimulerar till skapande arbete. Särskilda medel bör finnas för inköp av bruksföremål. Som komplement kan överenskommelse träffas med t ex ortens hemslöjdsaffärer för hemlåning av lämpliga alster.

I inspirerande syfte är det av värde att komplettera undervisningen med studiebesök på museer och utställningar, i offentliga byggnader, hos hantverkare samt i affärer och industrier. Studiebesöken bör förutom att ge inspiration till skapande verksamhet även utveckla elevernas estetiska känsla samt i någon mån göra dem medvetna om klassiska och moderna former. Studiebesöken kan även vara av teknisk art. Det är viktigt att studiebesöken görs väl avgränsade och att de förbereds noga så att eleverna är väl orienterade innan om besökets syfte. Skolans bibliotek bör även utnyttjas.

Varje elev skall ha tillgång till ritbräde och ritmaterial. Papper för skissning och modellformning bör finnas i flera färger och storlekar samt färgkriter. Önskvärt är att i slöjdlokalen anordnas en enskild vrå där den enskilde eleven kan utföra skissningsarbete.

Övriga hjälpmedel för undervisningen är skrivtavla, flanellograftavla och småbildsprojektor. Lämplig projektyta för visning av ljusbilder och film liksom utrymmen för apparater bör finnas i lokalen.

Pedagogiskt riktiga planscher, bilder o dyl, som på ett enkelt sätt åskådliggör ett visst arbetsmoment, underlättar både elevens och lärarens arbete. Här avses inte bara svårare sammansättningar utan även de mera vanligt förekommande slöjdteknikerna.

Ytbehandlingsmaterial bör hållas väl avskilt från övrigt material. Gifter av olika slag skall förvaras inlåsta på föreskrivet sätt och detsamma gäller förtunningsmedel och lacker.

Slöjdresultat och arbetsglädje är i hög grad beroende av att eleverna får arbeta med goda och välskötta verktyg. Läraren skall tillse, att alla eggjärn hålls väl slipade samt att verktyg som kommer i olag eller skadas, snarast möjligt repareras eller ersätts. Eleverna bör vänja sig vid att i mån av förmåga

hjälpa till att hålla verktygen i gott skick och vårda såväl dem som maskiner och övriga inventarier.

Beaktas bör att bandsågen är avsedd som hjälpmedel vid lärarens förbearbetning av virkessortimentet. Den skall således inte användas av läraren för kontursågning av elevernas arbeten.

Inredning av skåp och hyllor skall vara sådan att läraren snabbt kan överblicka att allt finns på plats och är i god kondition efter varje slöjdgrupp. Verktygsfacken kan lämpligen vara märkta med verktygets namn som stöd för eleverna, att hitta verktyg och lägga tillbaka rätt. Även svaga läsare kan härigenom få ett visst stöd. Hyllor, satser, grupper av verktyg kan märkas med olika färger som ytterligare stöd för eleverna.

Det är viktigt att eleverna har tillgång till ett väl valt grundsortiment av material. Allt slöjdmaterial skall vara av god kvalitet. Det är svårt att motivera ett gott arbete på ett dåligt material. Enkla halvfabrikat som rund- och fyrkantstav, hjul, kulor och pinnar bör finnas framme. I övrigt skall material väljas bland de i handeln vanligast förekommande och specialbeställningar alltså undvikas. Det material som eleven erbjuds skall vara lättarbetat samt väl anpassat till struktur, bredd och tjocklek.

HEMKUNSKAPMÅL

Undervisningen i hemkunskap skall göra eleverna förtrogna med de arbetsuppgifter som förekommer i ett hem och medverka till en positiv attityd till familjearbetet. Den skall vidare ge eleverna intresse för och grundläggande kunskap om frågor, som rör kost, bostad, kläder och konsumtion. Undervisningen bör bidra till elevernas ekonomiska fostran och konsumentfostran samt ge insikt i frågor rörande hem och familj. Den bör vidare söka utveckla elevernas sinne för kvalitet och odla deras smak. En riktpunkt för undervisningen bör vara, att den skall öka elevernas förutsättningar att reda sig själva.

HUVUDMOMENT

Elevernas egen situation och insatser i gemenskapen i skola, hem och samhälle.

Personlig hygien och arbetshygien.

Ekonomi och konsumtion. Grundläggande principer för ekonomiskt tänkande.

Näringsriktig kost. Livsmedelskunskap. Grundläggande principer för rationell matlagning.

Riktiga redskap. Tekniska och kemiska hjälpmedel.

Det egna klassrummet. Den egna vrån. Bostaden. Vården av desamma.

Våra kläder och linneförrådet.

MOMENTFÖRTECKNINGELEVERNAS EGEN SITUATION OCH INSATSER I GEMENSKAPEN I SKOLA,
HEM OCH SAMHÄLLE:

Vardagsgemenskap.

Arbetsgemenskap.

Fritid. Fest och tradition.

Yrke och framtid.

Hemarbete - förvärvsarbete.

Vad samhället gör för barn.

PERSONLIG HYGIEN OCH ARBETSHYGIEN:

Kroppsvård.

Hårvård.

Skönhetsvård.

Munhygien.

Klädsel.

Renlighet i arbetet.

Riktiga arbetsställningar.

Skyddsåtgärder i arbetet.

EKONOMI OCH KONSUMTION. GRUNDLÄGGANDE PRINCIPER FÖR EKONOMISKT
TÄNKANDE:

Ekonomisk planering - kalkyler.

Olika inköpsmetoder.

Olika betalningsformer.

Olika sparformer och lånemöjligheter.

Reklam kontra objektiv varuupplysning.

Jämförelse mellan olika märken av samma vara.

Jämförelse kvalitet, varor, tjänster - pris.

NÄRINGSRIKTIG KOST. LIVSMEDELSKUNSKAP. GRUNDLÄGGANDE PRINCIPER
FÖR RATIONELL MATLAGNING:

Kostcirkeln.

Olika livsmedel.

Hantering av livsmedel.

Förvaring " " .

Förändringar hos livsmedel.

Sammansättning av fullvärdig kost.

Sammansättning av tandvänlig kost.

Övningar och tillämpningar av grundläggande matlagningsmetoder: att förbereda livsmedel

koka

steka

baka med jäst

baka med bakpulver

RIKTIGA REDSKAP. TEKNISKA SAMT KEMISKA HJÄLPMEDEL:

Handredskap vid matlagning, disk, städning och tvätt.

Spisar.

De vanligaste maskinerna i ett hem.

Disk-, tvätt-, rengörings- och putsmedel.

DET EGNA KLASSRUMMET. DEN EGNA VRÅN. BOSTADEN. VÅRDEN AV DESAMMA:

Planering.

Beläggning på golv, väggar, tak samt dörrar.

Fasta inventarier.

Lösa "

Textilier.

Belysning.

Färgsättning.

Prydnadssaker - Konst.

Snittblommor och krukväxter.

Arbetsplanering samt ett rationellt utförande av daglig samt grundligare städning.

VÅRA KLÄDER OCH LINNEFÖRRÅDET:

Rengöring, putsning och förvaring av skor.

Vädning, borstning, fläckurtagning, lagning och förvaring av kläder.

Textil materialkännedom.

Fintvätt.

Kulört tvätt.

Vittvätt.

Strykning, pressning.

Mangling.

Linneförvaring.

ANVISNINGAR OCH KOMMENTARER

ALLMÄNNA SYNPUNKTER

Undervisningen i hemkunskap bör inriktas på att ge eleverna förmåga att som vuxna klara sin matfråga, kläder och bostadsvård. Till en början anknyts undervisningen till sådana sysslor, som eleverna redan kommit i kontakt med för att sedan vidgas till att omfatta även andra delar av hemarbetet. Eleverna är som regel både roade och intresserade av hemkunskap men läraren bör ytterligare förstärka detta genom att ta vara på de variationer i aktiviteter som ämnet erbjuder.

Vid läsårets början bör hemmen respektive elevhemmen informeras om lektionstider, lämplig klädedräkt, principerna för val av uppgifter i matlagning och bakning m m.

På högstadiet fördelas om möjligt undervisningstiden på två lektionstillfällen varje vecka varvid två veckotimmar anslås till hemvård samt fyra veckotimmar till övrig undervisning. I årskurserna 9 och 10 anslås en veckotimme till undervisning i barnkunskap. Undervisningen bör koncentreras till två veckotimmar under en termin.

Indelning i grupper bör ske så, att pojkar och flickor i största möjliga utsträckning undervisas tillsammans.

SAMVERKAN MED ANDRA ÄMNEN

Samverkan bör ske med samhällskunskap (familjen, hemmet, ekonomin) naturkunskap (hemvårds- och tvättilära, matlagning, kostlära, hygien), ADL-träning (klädvård etc, hemmets tekniska apparatur), matematik (mått, vikt, priser), slöjd och teckning (hemmets textilier, färg och form) och gymnastik (riktiga arbetsställningar). Samverkan med yrkesorienteringen bör ske bl a med avsikt att bereda eleverna tillfälle att inför valet av praktikområde pröva sin förmåga och sina intressen för olika slag av arbeten inom ämnets ram.

ARBETSSÄTT

I allmänhet är det lämpligt att växla mellan individuellt arbete och grupparbete. Gruppen är i många avseenden den naturliga arbetsenheten i hemkunskapsundervisningen. Grupparbetet ger eleverna tillfälle att öva sig i att samarbeta och visa hänsyn, och det stimulerar ofta till egna initiativ och ökat individuellt arbete. Indelning i grupper kan ske på olika sätt och hänsyn bör tas till elevernas egna önskemål. Viss omgruppering på lärarnas initiativ kan dock ibland behövas. Bl a bör gruppen bestå av elever på olika aktivitetsnivåer. Den mest aktive driver som regel lagom upp arbetstakten. De mest avancerade i gruppen kan individuellt få uppgifter vars omfång och svårighetsgrad är större än för övriga elever.

Eleverna önskar ofta göra samma saker som kamraterna varför det ofta är lämpligt att ge alla eller flera grupper samma arbetsuppgifter. En viss grundkurs blir på så sätt genomgången med samtliga elever.

Det kan ibland vara lämpligt att för hela klassen samtidigt demonstrera viktiga arbetsmoment. Detta tillvägagångssätt bör dock som regel endast utnyttjas vid introduktion av enstaka moment. Eleverna bör så snart som möjligt få fortsätta arbetet i sin egen takt. Eftersom eleverna har mycket olika förutsättningar både vad beträffar motorisk färdighet och snabbhet bör man undvika att mer avancerade elever hålls tillbaka av andra genom att låta dem utföra en längre räckta arbetsmoment samtidigt. Till viss del kan detta även avvärijas genom att en snabb elev biträder läraren eller en kamrat.

Undervisningen bör i så stor utsträckning som möjligt individualiseras, bl a genom att tempot i möjligaste mån anpassas till vars och ens arbetstakt och rytm. Den bör inriktas på att systematiskt öva eleverna att arbeta självständigt och under eget ansvar, att göra egna iakttagelser och beräkningar.

De många praktiska arbetsuppgifterna ger utmärkta tillfällen till motorisk träning. Husliga sysslor som exempelvis sopning, bädd-

ning, fönstertvätt m m uppövar smidighet i rörelser, balans och styrka. Strykning, användning av skärmaskin och grönsaks-kvarn, uppövar förmågan att samordna båda händernas arbete och handmotoriken tränas genom att vrida och trycka etc. Särskilt uppmärksammas koordinationen öga-hand och samordning mellan båda händernas arbete. Samverkan bör ske med sinnesövningar och hemkunskapsläraren skall uppmärksamma elevernas individuella svårigheter för att där kunna ge dem en utökad träning. Undervisningen bör även inriktas på att ge eleverna träning på områden där de har sina bästa förutsättningar med avsikten att god färdighet på ett område kan kompensera brister på ett annat.

Undervisningen bör också inriktas på att öva eleverna i uthållighet. En del elever har ibland en benägenhet att hoppa över arbetsmoment eller brister i noggrannhet för att snabbt få se resultat av sitt arbete.

Största vikt bör läggas vid ett metodiskt inövande av rutinsysslor. Det bör råda god ordning i hemkunskapsavdelningen dels för elevernas fostran till ordning, dels för att bästa möjliga arbetsresultat skall uppnås. Eleverna skall från början ges sådana kunskaper att de med aktsamhet kan hantera redskap, maskiner och övriga inventarier efter hand som de kommer i kontakt med dessa i undervisningen. Eleverna skall vidare lära sig att med beräkningar och sparsamhet använda material.

Det är lämpligt att låta eleverna delta i planeringen av dagens arbete samt eventuell planering som måste göras under arbetets gång. Planeringen bör omedelbart verkställas. Denna medverkan från elevernas sida kan göras mera konkret genom anteckningar i arbetsbok eller på skrivtavla och medverkar i hög grad till att lära eleverna vikten av arbetsplanering och samarbete. Genom att eleverna kan överblicka arbetsrutinen för dagen får de också större möjligheter att arbeta självständigt. I planering ingår även inköp.

Ett syfte med undervisningen är att lära eleverna att på egen hand utföra sina uppgifter. För att de skall kunna komma fram till större säkerhet och självständighet i arbetet, bör nya ar-

betssätt, redskap och material noggrant demonstreras. Redskap bör finnas i de olika utformningar som vanligast förekommer i handeln. Sålunda bör eleverna i hemkunskapsundervisningen småningom lära sig känna igen och använda liter- och decilitermått i olika utformning, potatisskalare av olika konstruktioner etc. De skall sedan få tillfälle att upprepade gånger öva metoder som skall tillämpas i arbetsuppgifterna. Då eleverna som regel har svårt att överföra kunskap på ett område, ex skära bröd, till ett annat, ex skära ost eller korv, måste färdighet tränas i alla tänkbara situationer. Man kan exempelvis inte utgå från att eleven som lärt sig använda potatisskalaren rätt vid potatisskalning även behärskar tekniken att skala ett äpple, utan detta får tas upp som ett särskilt moment i undervisningen. Eleverna bör vidare ha rättighet att misslyckas och i någon mån dra slutsatser genom detta.

Många elever har dålig känsla för volym och bristande rumsuppfattning. Därför bör t ex vid mätningar arbetet ordnas så att eleven mäter de olika ingredienserna i skilda kärl innan de blandas. Vid rengöring av golv bör särskilt påpekas tekniken att arbeta från en utgångspunkt och i en viss riktning.

Så långt som möjligt bör teoretiska moment inom t ex kostlära och barnkunskap tas upp i nära samband med de praktiska övningarna. Sålunda kan undervisningen i kostlära ske i anslutning till måltiderna, vid planeringen av arbetet eller vid genomgången av matsedel. Vårt näringsbehov under dagen belyses och i samband därmed studeras kostcirkeln och dess livsmedelsgrupper. Eleverna kan på så sätt exempelvis lära sig att välja en tandvänlig kost och att dagligen låta grönsaker ingå i kosten. Samtidigt kan även ekonomiska frågor diskuteras och olika material prövas.

Studiebesök i t ex affärer, museer, industrier (bageri, mejeri) bör ingå i undervisningen.

Tid bör ägnas åt värdering av dagens arbete. För att utveckla elevernas omdömesförmåga och kritiska tänkande bör läraren planera arbetet så att de får tid att samlas för att rekapitulera

föregående lektions arbete eller bedöma dagens arbetsresultat och sätta detta i relation till det uppsatta målet. Läraren kan också samla gruppen under arbetets gång för att visa på ett resultat eller för att diskutera en ny metod eller eventuell ändring i arbetet. Ett system för bedömning av färdiga produkter eller arbeten kan sättas upp gemensamt av lärare och elever. Vid värdering av arbetet bör märkas att eleverna måste ges tillfälle till jämförelser för att rätt kunna uppfatta kvalitet och resultat. Man kan alltså inte kräva att eleven skall rätt kunna bedöma glansen hos ett par nyborstade skor om han inte samtidigt får jämföra med flera andra par.

UNDERVISNINGEN PÅ MELLANSTADIET

Undervisningen bör läggas helt praktiskt. Det är viktigt att tillvarata elevernas spontana aktivitetsbehov och deras glädje över att kunna utföra olika hemsysslor, där de relativt snabbt får se ett påtagligt resultat. Läraren bör söka grundlägga en positiv attityd till hemarbetet och genom enkla arbetsuppgifter lära eleverna att i ökad utsträckning reda sig själva. Vidare bör framhållas goda arbetsvanor i hemmet. Så långt möjligt bör eleverna få vänja sig att ta ansvar och att samarbeta med varandra. Undervisningen bör redan på detta stadium söka ge en grundläggande konsumentfostran. Det är önskvärt att undervisningen kan bedrivas i hemkunskapslokal men om sådan ej finns att tillgå bör undervisningen kunna bli både effektiv och stimulerande med klassrummet som arbetslokal.

Undervisningen bör omfatta exempelvis övningar i bordsskick, anpassning till grupparbete, dukning, servettbrytning, blomsterarrangemang med anknytning till fester och traditioner.

Den personliga hygien tas upp som särskilt huvudmoment med övningar i att tvätta händer, borsta och peta naglar; lämplig klädsel vid arbetet genomgås och kravet på rena händer samt olämpligheten av nagellack vid hantering av matvaror framhålls. Riktiga arbetsställningar övas, praktiskt att sitta när det är lämpligt för arbetet.

Olika skyddsåtgärder i arbetet bör också gås igenom ex att hålla golvet halkfritt genom att genast torka upp om man råkar spilla, hur man bär och överlämnar en kniv etc.

Ekonomiska synpunkter bör läggas på varor man arbetar med.

Samtal kring fickpengar, matpengar, jämförelser mellan pris på smör - margarin, hur man kan spara genom att inte slösa med disk- och tvättmedel, att smörgåsmat, t ex korv, är dyrt i förhållande till näringsvärdet etc bör ge en viss ekonomisk fostran.

Inom huvudmomentet näringsriktig kost och grundläggande principer för rationell matlagning finns möjligheter att utöva viss undervisning även i klassrummet om man har tillgång till vatten, avlopp och el. Arbetet får då koncentreras kring beredning av smörgåsar, sallader och soppor med hel- och halvfabrikat som utgångsmaterial samt blandning av drycker. Även en del kalla kött- och fiskrätter med hel- och halvfabrikat som ingredienser kan beredas. Redan på detta stadium kan kostcirkeln utnyttjas och bli ett stöd vid val av ingredienser. Kostcirkeln får dock inte gås igenom alltför teoretiskt.

De redskap, som används i undervisningen demonstreras och eleverna skall få upprepade övningar i att använda dem.

Det egna klassrummet - den egna vrån utgör ett särskilt huvudmoment. Eleverna bör få övning i att sopa, dammtorka, sköta blommor, eventuellt plantera lökar, torka bord och bänkar, städa skåp, ordna bokhyllan etc. Olika trivselskapande faktorer tas upp och ordning samt skötsel av en del inventarier. Putsning av metaller kan även lätt införas i undervisningen.

Moment ingående i klädsel och klädvård är bl a skovård, borstning och vädring av kläder och fläckurtagning.

Finns tvättmöjligheter bör man öva tvättning av strumpor, vantar och halsdukar av ylle och syntetfibrer, underkläder och skjortor samt strykning av näsdukar och dylikt. Eleverna bör även om så går att arrangera få öva sig i bäddning.

UNDERVISNINGEN PÅ HÖGSTADIET

Undervisningen förläggs nu till hemkunskapslokal. Den utökas och görs så allsidig som möjligt och bör ständigt sikta till att ge eleverna de kunskaper och färdigheter som de behöver för att reda sig själva. Undervisningen läggs till största delen praktiskt och bör ge eleverna tillfälle att öva olika hemsysslor.

Bland undervisningsmoment som tas upp på högstadiet kan nämnas följande:

Hemmets betydelse för individ och familj. Förutsättningar för familjens trivsel. Arbetsgemenskap i hemmet och i skolan. Husmors ställning, hemarbetets värde. Barns rättigheter och skyldigheter. Yrke och yrkesval, uppträdande och ansvar på arbetsplatsen. Arbetsgemenskap på en arbetsplats (i anslutning till yrkesorientering).

Momentet personlig hygien vidgas till att omfatta exempelvis tvättning, hårvård, ombyte av kläder och skönhetsvård. Vid undervisningen i skönhetsvård bör lämpligen anlitas expert på detta område. Problem med den personliga hygien brukar ofta uppstå i puberteten varför det är särskilt viktigt att i undervisningen uppmärksamma detta moment. Riktiga arbetsställningar bör inövas praktiskt såsom att gå, stå, sitta, lyfta och bära rätt. Nödvändiga och viktiga skyddsåtgärder beträffande elström, elapparater, spis (även gas- eller gasolspis) gås igenom och repeteras med jämna mellanrum, likaså användning av frätande och giftiga medel samt förebyggande av olycksfall i arbetet.

Eleverna bör få övning i enkel budgetplanering, att beräkna olika utgiftsposter och planera för inköp samt göra inköp. Samtal kan föras kring olika sätt att disponera fickpengar samt individers olika behov. I anslutning till det praktiska arbetet tas ekonomiska aspekter upp såsom matkostnader, jämförelse mellan pris och kvalitet. Kvalitetsbedömningar erbjuder som regel eleverna stora svårigheter. Undervisningen får här bygga på jämförelser ex mellan olika märkesvaror med hänsyn till pris och innehåll samt övning i att känna på olika textilier etc. Eleverna bör

vidare övas i att bedöma i vilka fall man exempelvis kan ha användning för en billig vara och när god kvalitet krävs.

Olika typer av affärer berörs samt olika betalningsformer. Eleverna bör göras medvetna om att reklam inte är objektiv varuupplysning.

Grundprinciperna för sund kost går igenom i anslutning till det praktiska arbetet med olika livsmedel. Undervisningen bör omfatta övningar att sammansätta matsedlar och kostcirkeln utnyttjas som stöd och för åskådlighet. Sammansättning av matsedlar bör göras så att eleverna får omväxlande övningar i kokning och stekning. Särskilt stor vikt bör läggas på att lära eleverna utnyttja den förberedning av livsmedel som industrin gör genom att i stor utsträckning använda hel- och halvfabrikat. Livsmedelshygien bör bl a omfatta hantering och förvaring av livsmedel och då speciellt djupfrysta livsmedel. Eleverna har som regel särskilt svårt att förstå betydelsen av noggrannhet vid hantering av frys-varor. Något om skadliga förändringar hos livsmedel exempelvis jäsning, förruttnelse och mögling tas upp i samband med livsmedelshygien.

Undervisningen i bakning bör i första hand omfatta bakning av mjuka kakor, scones och liknande. Härvid utnyttjas halvfabrikat i stor utsträckning och eleverna bör särskilt tränas att tolka arbetsbeskrivningar på olika kakmixpaket. Vid bakning av småbröd bör väljas sådana som ej kräver kavling. Som regel är sådan kavling ett alltför komplicerat arbetsmoment för eleverna.

Sortimentet av handredskap utökas och genomgås efter hand som de kommer till användning, både vad gäller matlagning, disk, städning och tvätt. Spisen är svår för eleverna att lära sig använda varför detta moment kräver särskild och fortlöpande uppmärksamhet. Eleverna bör även få övning i att använda gasolspis.

De vanligaste hushållsmaskinerna ex dammsugare, elvisp, brödrost och strykjärn bör ofta användas och eleverna skall ges tillräcklig kunskap om de olika apparaternas funktioner för att rätt och med aktsamhet kunna hantera dem.

Redskap för handikappade, som skall finnas i hemkunsksavdelningen, bör demonstreras och användas i undervisningen.

De frätande och giftiga medel som kommer till användning i undervisningen behandlas med tanke på faromoment som kan vara förbundna med dessa. Eleverna bör bl a tränas att på lukt och smak känna igen olika vätskor och kemikalier. I momentet hemvård bör ingå diskussioner om planering av bostaden samt färgsättning av textilier utifrån beläggning på golv och väggar. Eleverna bör här få praktiska övningar och man utgår från lokalens möjligheter. Det är inte lämpligt att införa alltför många variationer.

Möbleringsövningar med hänsyn till trivsel och funktion kan ske med riktiga möbler eller byggmöbler i hemvårdsrummet men kan i någon mån kompletteras med övningar i modell. Belysning, prydnadssaker och blommor som trivselskapande faktorer beaktas. (Samverkan bör ske med slöjd och teckning).

Planering av samt uppföljning av lämplig arbetsgång vid städning bereder ofta eleverna stora svårigheter. Detta avsnitt bör därför med täta mellanrum genomgå. Särskilt bör läraren uppmärksamma elevernas begränsade rumsliga orientering samt i många fall störningar i balans och grovmotorisk utveckling. Eleverna bör öva daglig städning, även grundligare sådan, vari ingår våtstädning. Någon gång bör de få tillfälle att utföra storrengöring av ett rum med uppföljning av en noggrant planerad arbetsgång. En sådan övning kan med fördel förläggas till lokal utanför hemvårdsavdelningen.

Vård av kläder och linneförråd bör i första hand omfatta tvätt och rengöring, vädring, strykning, pressning samt småreparationer. Eleverna bör ges rika tillfällen till praktiska övningar i handtvätt och maskintvätt. Vid strykning och pressning bör observeras att detta är utmärkta träningsstillfällen för handmotoriken. Eleverna bör beredas upprepade övningstillfällen i strykning och speciellt läras tekniken att sträcka plagget lagom hårt med ena handen och samtidigt föra järnet med den andra handen. Många elever har även speciella svårigheter att stryka våta plagg rik-

tigt torra. Plagg för strykning bör vara enkla utan alltför mycket veck man kan i svårighetsgrad utökas något utöver helt släta plagg som näsdukar o d.

Pressning bör inskränkas till övningar på rak kjol, underdelen på byxa, att pressa bort byxknän och att pressa tillbaka byxveck.

Om möjligt bör eleverna få övning att sköta liten elmangel eller strykmangel.

Förvaring och skötsel av linneförråd bör i någon mån ingå i undervisningen. Därvid påpekas särskilt att fuktigt linne ej läggs in i skåp samt hur man undviker ojämn förslitning.

LOKALER OCH HJÄLPMEDEL

Hemkunskapslokalerna bör vara väl planerade och väl inredda samt försedda med inventerier som är tillräckligt varierande och väl genomtänkta för sitt ändamål. Vissa handredskap bör finnas i klassuppsättning samt i olika utformning. God marginal bör finnas för läraren att anskaffa varor och ingredienser för matlagning och bakning då man måste räkna med större svinn än vad som är normalt vid undervisning av andra elevgrupper.

Ett riktigt och representativt urval av hjälpmedel bör finnas tillgängligt, exempelvis planscher, bildserier och flaneltavla med tillbehör.

BARNKUNSKAPMÅL

Undervisningen i barnkunskap skall till eleverna förmedla kännedom om barns utveckling och vård samt ge förståelse för värdet av ett utvecklingsfrämjande samspel mellan den vuxne och barnet.

HUVUDMOMENT

Något om uppväxtmiljön och dess betydelse för barnets utveckling.

Samhällets hjälpåtgärder för föräldrar och barn.

Huvuddragen av barnets utveckling från 0 till 7 år.

Åtgärder till förebyggande av olycksfall bland barn.

Förhållandet mellan vuxna och barn.

MOMENTFÖRTECKNING

BARNETS UPPVÄXTMILJÖ:

Olika typer av familj.

Olika familjemedlemmar.

Bostaden.

Familjens inställning till barn.

Familjelivets förändring.

Innebörden av en demokratisk familjesamvaro.

Värdet av att ta tillvara den tid som familjen har tillsammans.

SAMHÄLLET'S HJÄLPÅTGÄRDER:

Mödra- och barnavårdscentralens arbetssätt.

Sociala förmåner i samband med föräldraskap.

Orientering om barnavårdande institutioner.

Barnstugeverksamhet; daghem, lekskola, fritidshem.

BARNETS UTVECKLING:

Motorisk, emotionell, social och intellektuell utveckling parallellt behandlad med fysisk utveckling.

Behovet av allsidig vård för barnets naturliga tillväxt.

Nödvändigheten av att grundlägga goda vanor i förhållande till barns mognadsgrad.

Utvecklingsbefrämjande lek och sysselsättning.

FÖREBYGGANDE AV BARNOLYCKSFALL:

Förebyggande försiktighetsåtgärder och säkerhetsanordningar.

Åtgärder vid olycksfall.

De vanligaste olyckstillbudena i olika åldrar.

FÖRHÅLLET MELLAN VUXNA OCH BARN:

Förståelse av barns beteende i olika åldrar.

Värdet av ömsesidig kontakt.

Barns behov av konsekvens i attityd och handling från den vuxne.

Barns olika uttrycksmöjligheter för att nå kontakt.

Umgångssätt med barn i förhållande till deras mognadsnivå.

ANVISNINGAR OCH KOMMENTARER

ALLMÄNNA SYNPUNKTER

Undervisningen i barnkunskap bör inriktas på att ge eleverna förståelse för små barns utveckling, beteende och behov. Skötsel av spädbarn bör ej ingå i undervisningen, utan den bör istället sikta till att göra det möjligt för eleverna att under vuxens ledning hjälpa till med skötsel av barn i 2-3 årsåldern och däröver. Undervisningen bör därför omfatta sådant stoff, som ger eleverna förståelse för att små barn har andra behov än vuxna, att de reagerar olika och att de behöver omsorger av olika slag. Undervisningen skall vidare klargöra för eleverna vilka absoluta krav som ställs på dem om de tillfälligtvis får i uppgift att på egen hand utöva tillsyn över ett litet barn.

SAMVERKAN MED ANDRA ÄMNEN

Samverkan bör ske med undervisningen i samhällskunskap (familjen, barn- och familjevårdande institutioner), naturkunskap (människokroppen, människan i hälsa och sjukdom, hygien, sexualkunskap), musik (barnvisor, sånglekar, lek), teckning (fri målning, modellering), slöjd (barnkläder, leksaker, småslöjd), hemkunskap (kost, tvätt, bostad) samt gymnastik (hygien, arbetsställningar).

LÄROSTOFF

Familjers olika sammansättning redovisas ex en- och tvåföräldersfamilj, syskon - icke syskon, samt eventuellt ytterligare familjemedlemmar som ingår i gemenskapen i hemmet. Vikten av samhörighet och arbetsgemenskap inom familjen samt familjens möjligheter att ge små barn trygghet. Den inre och yttre miljön berörs något liksom bostadens varierande utformning bl a skillnaden mellan att vara barn på landet och i staden. Miljöns mentalhygieniska betydelse bör belysas på ett nyanserat och taktfullt sätt, annars finns risk för att någon elev får intryck av att den egna miljön är olämplig.

Exempel på undervisningsmoment: hur man hjälper till hemma, planläggning av utflykt med särskild tanke på barn. Vid skola där lågstadium finns, kan eleverna praktiskt få tillämpa sina kunskaper genom att få i särskild uppgift att ta hand om yngre kamrater vid en utflykt, någon gemensam fest eller liknande.

Samhällets service- och hjälpåtgärder för föräldrar och barn tas upp i samverkan med undervisningen i samhällskunskap och bör vara av orienterande karaktär. Studiebesök bör lämpligen göras på daghem och lekskola. Undervisningen inriktas på att ytterligare belysa vilka olika miljöer barn kan vistas i och hur samhället strävar att skapa utvecklingsbefrämjande miljöer för barn.

Undervisningen om barnets utveckling bör ge eleverna någon insikt om den psykiska och fysiska mognadsprocessen. Tonvikten läggs på barnets motoriska, emotionella och fysiska utveckling. Fosterutvecklingen, födelsen och spädbarnsåldern behandlas endast i den mån eleverna ställer frågor eller undervisningen kräver sådan anknytning.

Moment såsom rörelsebehov, fantasi, lekbehov, kontakt med vuxna och jämnåriga samt språk behandlas med stora variationer beträffande utvecklingsstadier. Eleverna bör få insikt om innebörden av allsidig vård och småbarns behov härvidlag. Kosten behandlas med tanke på det friska barnet och klädseln efter årstider. Eleverna bör helst få övning i att hjälpa barn med klädsel.

Dygnsrytm och sömnbehov berörs något. Eleverna bör få lära sig vikten av ett lämpligt personligt uppträdande och god hygien när man vårdar barn, hur man söker grundläggande goda vanor hos barnet bl a genom att själv vara ett gott föredöme samt sättet att vara konsekvent men mjuk i förhållande till barn.

Undervisningen om barns lek och sysselsättning bör huvudsakligen omfatta demonstrationer av sysselsättningsmaterial och att lära eleverna hur barn leker och vad de leker med.

Eleverna bör få lära sig att kunna sysselsätta barn och själva handha och pröva olika lek- och sysselsättningsmaterial för att bättre kunna förstå hur barn upplever detta.

Målning, vattenlek och modellering är exempel på skapande verksamhet som eleverna själva kan pröva med tanke på hur man kan sysselsätta ett litet barn. Vidare kan de få tillverka enkla leksaker, exempelvis gripleksaker, tygdockor, frottédjur, plockburk, trådrullsband, pekbok, barnkamarbonad med applikationer, föremål av spillmaterial (kottar, kastanjer m m), mobiler, enkelt pussel. De bör vidare lära sig vad som menas med lämplig barnlitteratur och själva studera pekböcker och bilderböcker. Fingerlekar, rim och ramsor övas samt barnvisor, sagor och små berättelser.

Olika slag av förekommande barnolycksfall inomhus och utomhus tas upp i undervisningen samt åtgärder för att förebygga dessa genom säkerhetsanordningar och upplysning. Eleverna bör också om möjligt få komma med förslag till åtgärder för att förhindra olyckor. Trafikkunskap för förskolebarn tas upp som särskilt moment.

Betydelsen av ett omdömesgillt ingripande vid olycksfall belyses varvid största vikt läggs vid hur man snabbt tillkallar hjälp.

Barnet i den vuxnes värld kan tas upp som ett särskilt arbetsområde. Syftet bör då vara att göra eleverna införstådda med det ansvar och den kunskap som krävs av dem som vuxna i förhållande till barn.

Förståelse för barns beteende i olika åldrar, hur man bemöter ett barns trotsreaktioner, barns olika sätt att söka kontakt samt deras reaktioner på olika attityder från vuxna är viktiga moment i undervisningen. Särskilt bör belysas betydelsen av förtroendefull kontakt mellan vuxna och barn. Syskonrelationer bör även beröras.

ARBETSSÄTT

För att undervisningen i barnkunskap skall bli levande bör möjligheter till demonstrationer, övningar, grupparbeten, diskussioner, filmvisning och studiebesök väl tillvaratas. Det är värdefullt om eleverna får besöka ett daghem eller en lekskola i verksamhet. Studiebesöken bör inriktas på att visa barn i lek och förskolearbete, leksaker i funktion, barn i mat- och toalett-situationer, barn ute i trafik samt parklek. Studiebesöken bör noga förberedas, så att eleverna i förväg har klart för sig vad de skall uppmärksamma, hur de skall bete sig bland barngrupperna bl a att inte aktivt delta i verksamheten, samt vilka frågor de kan ställa till personalen.

LOKALER OCH HJÄLPMEDEL

Undervisningen i barnkunskap bör förläggas till ämnesrum. AV-utrustning samt förvaringsmöjligheter för undervisningsmaterial bör finnas i anslutning till ämnesrummet. Litteratur, läromedel och till undervisningen avpassad materiel bör anskaffas och kontinuerligt kompletteras.

GYMNASTIKMÅL

Undervisningen i gymnastik skall tillfredsställa elevernas behov av kroppsrörelse och medverka till deras allsidiga och harmoniska utveckling. Den skall bedrivas så, att den allmänna prestationsförmågan höjs och en ändamålsenlig arbetsteknik främjas. Ett ekonomiskt och estetiskt rörelsesätt skall eftersträvas. Undervisningen skall ge eleverna tillfälle att pröva och utöva olika gymnastik- och idrottsformer. Den skall vidare förmedla kännedom om den egna kroppens funktion och vård i samband med fysisk aktivitet.

Undervisningen skall syfta till att utveckla laganda, självdisciplin, hjälpsamhet och ledarförmåga. Den skall hos eleverna söka väcka bestående intresse och förståelse för behovet av fysisk aktivitet som ett medel till rekreation och hälsa.

HUVUDMOMENTLÅGSTADIET

Fristående gymnastikövningar med och utan lösa redskap samt redskapsövningar i syfte att grundlägga ett naturligt och ekonomiskt rörelsesätt. Improvisationsuppgifter.

Sånglekar. Smålekar i syfte att uppöva iakttagelse- och reaktionsförmåga. Bollekar. Terrängelekar.

Enkla idrottsövningar som utvecklar förmågan att springa, hoppa och kasta.

Grundläggande skridskoövningar för att utveckla balans och åksäkerhet.

Utveckling av skidvana genom åkning i tillämpningsspår och backar.

Vattenvaneövningar. Elementär simundervisning.

I lämpligt samband med undervisningen i övrigt: Enkla hälsoråd. Lyfta och bära rätt. Naturvård. Iskunskap. Trafikundervisning.

MELLANSTADIET

Gymnastik: Fristående övningar med och utan lösa redskap samt redskapsövningar i syfte att utveckla styrka och ett ekonomiskt och estetiskt rörelsesätt. Improvisationsuppgifter.

Dans: Sångelekar. Enkla folk- och sällskapsdanser. Improvisationsuppgifter.

Lek: Lekar för att uppöva reaktions- och koncentrationsförmåga. Bollekar som uppövar känslan för teknik och samspel.

Bollspel: Teknik- och samspelsövningar. Lagspel.

Fri idrott: Löpning, hopp och kast.

Orientering: Terrängelekar. Kartläsningsövningar med tillämpning under terrängvandringar.

Skridskoåkning: Åkteknik. Förberedande övningar för isspel.

Skidåkning: Teknikövningar och tillämpningsövningar för längdloppning och utförsåkning.

Simning: Elementär simundervisning. Simkunnighetsprov.

I lämpligt samband med undervisningen i övrigt: Hälsoråd. Inlärandet av goda arbets- och viloställningar. Naturvård. Iskunskap. Trafikundervisning.

HÖGSTADIET

Gymnastik: Fristående övningar med och utan lösa redskap samt redskapsövningar i syfte att utveckla smidighet, styrka och uthållighet samt ett ekonomiskt och estetiskt rörelsesätt. Improvisationsuppgifter.

Dans: Svenska och utländska folkdanser. Improvisationsuppgifter.

Enkel form av sällskapsdans.

Bollspel: Teknik- och taktikövningar. Lagspel. Individuella bollspel.

Fri idrott: Löpning på bana och i terräng, hopp, kast och stafettlöpning.

Orientering: Kartläsningsövningar med tillämpning under terrängvandringar. Kompassövningar. Olika orienteringsformer.

Skridskoåkning: Åktekniska övningar. Isspel.

Skidåkning: Längdloppning och utförsåkning.

Simning: Olika simsätt. Simkunnighetsprov.

I lämpligt samband med undervisningen i övrigt: Hygien. Träninglära. Elementär arbetsteknik. Lyftning och transport av skadad. Livräddning i tillämpliga delar. Naturvård. Iskunskap. Funktionärsuppgifter samt ledarskap. Information om den frivilliga idrottsrörelsen. Trafikundervisning.

ANVISNINGAR OCH KOMMENTARER

ALLMÄNNA SYNPUNKTER

FYSISK FOSTRAN. Den tekniska utvecklingen har avsevärt reducerat de muskulära ansträngningarna i vårt dagliga liv. Fysiologisk och medicinsk expertis har samstämmigt framhållit en god kondition som ett grundläggande villkor för optimal arbetskapacitet och hälsa.

Undervisningen skall inriktas på en efter stadier och kön anpassad metodisk utveckling av styrka, uthållighet och koordinationsförmåga, varvid ämnets olika grenar utnyttjas och kombineras på ett meningsfullt sätt för att ge en effektiv träning och en aktiv rekreation.

Eleverna i särskolan är motoriskt sent utvecklade. De har dessutom ofta en övervikt som hämmar dem såväl fysiskt som psykiskt. Även

andra former av handikapp kan förekomma som gör det vanskligt för dessa elever att delta i lekar och andra gruppaktiviteter på fritiden. Synnerligen angeläget är därför att skolans fysiska fostran utvecklar deras kondition, styrka och koordinationsförmåga och att undervisningen anpassas efter varje enskild elevs förutsättningar och intressen.

Eleverna måste förberedas för arbetslivet genom att lära sig riktiga arbets- och viloställningar samt rörelsemoment, t ex att bära och lyfta rätt.

Den fysiska fostran skall ge eleverna förtrogenhet med de former av fysisk aktivitet, som de inte bara i skolan utan också senare i livet kan utöva under sin fritid för att rekreera sig och bibehålla sin arbetsförmåga.

HÄLSOFOSTRAN. Gymnastik har naturliga förutsättningar att i en åskådlig och praktiskt upplevd undervisning omsätta många av hälsolärans regler. Detta gäller gängse krav på kroppslig hygien eller kroppens vård efter fysiskt arbete, klädselns varierande efter temperaturens och vädrets växlingar eller efter kropps- ansträngningens intensitet och varaktighet, kostens sammansättning efter graden av fysiskt arbete, risken med träning och tävling vid sjukdomstillstånd m m.

På högstadiet bör eleverna undervisas om det fysiologiska underlaget för människokroppens sätt att fungera, vilket har betydelse för såväl deras skolarbete som deras framtida arbetsliv.

För att grundlägga ett bestående intresse för fysisk träning som medel till rekreation och hälsa är det väsentligt att den enskilde eleven uppmuntras och att hans insatser uppmärksammas. Den utförda prestationen - uppmärksammas och uppskattas om än aldrig så liten - skapar säkerhet och självtillit, vilket har sitt alldeles speciella värde, om den dessutom kompenserar en upplevd oförmåga inom ett annat område.

Sannolikt uppstår oro och aggressivitet, när den växande individens biologiska behov av kroppslig aktivitet ej får utlopp.

Skolans kroppsövningar bidrar till att naturligt kanalisera det otillfredsställda rörelsebehovet.

SOCIAL FOSTRAN

Både i lekar och lagspel kan eleverna åskådligt och aktivt läras att respektera regler och bestämmelser och att inse, att dessa under inga förhållanden får överträdas. Att lära dem att med självkontroll frivilligt underordna sig regler utgör helt visst ett betydelsefullt inslag i en fostran till självfallen ärlighet och känsla för rättvisa.

I gymnastikundervisningen med dess ofta kortvarigt samarbetande mindre arbetsgrupper skapas lätt en naturlig miljö för fostran till laganda, kamratskap och samarbetsvilja. Lag- och grupp-sammansättning bör med vissa mellanrum växla för att bygga nya relationer bland eleverna. Ofta uppstår situationer, där också hjälpsamhet och hänsyn spontant kan komma till uttryck eller levandegöras. De blyga och timida barnen kan genom kamraternas hjälpsamhet spontant aktiveras till att delta i fri lekverksamhet. I sysselsättningar, där lag- eller gruppverksamhet förekommer, erbjuder sig rikliga tillfällen att framhålla och utveckla olika sidor av ledarskap.

Läraren måste fördenskull uppmärksamma de händelseförlopp under lektionen, vilka för eleverna klargör innebörden av sådana begrepp som samarbete, kamratskap och hänsyn till andra.

ESTETISK FOSTRAN

Det bör vara lika naturligt, att eleverna lär sig att röra sig vackert och ändamålsenligt, som att de lär sig att skriva och tala vårdat. Ett funktionellt rörelsesätt är oftast vackert. Gymnastiken kan således i sin helhet bidra till estetisk fostran. Genom improvisationsuppgifter som innebär såväl rena rörelsekonstruktioner som dramatiskt rörelseskapande bör elevernas fantasi, frigjordhet och självkänsla väckas och utvecklas. Elevernas förutsättningar och lärarens egen intresseinriktning avgör omfattning och val av ämne för rörelseimprovisationerna. Den systematiskt metodiska rörelseskolningen bör således in-

begripa såväl av läraren konstruerade övningar med avsedd effekt som improvisationsuppgifter där eleverna själva utformar rörelsen.

Att under friluftsverksamheten väcka elevernas sinne för de skönhetsupplevelser vistelse i skog och mark kan erbjuda bidrar ytterligare till estetisk fostran.

PLANERING OCH SAMVERKAN

Vid utarbetande av studieplaner görs en årskursfördelning av ämnesstoffet samt en läsårs-, period- och lektionsplanering. De skilda årskursernas studieplaner utformas så att kontinuiteten i undervisningen från år till år tillgodoses och så att samtidigt en fördelaktig koncentreringsring av vissa undervisningsmoment äger rum till lämplig årskurs. Läsårsplaneringen skall avse all verksamhet under året såväl den schemabundna tiden under inomhus- och utomhusperioder som friluftsverksamheten. Inomhusperioderna bör omfatta gymnastik, lek, dans, bollspel och där så är möjligt simning. Aktiviteterna under utomhusperioderna är fri idrott, bollspel och skridskoåkning. Under friluftsverksamheten bör huvudsakligen förekomma orientering, simning, skid- och skridskoåkning.

Med utgångspunkt i antalet disponibla lektioner och friluftstimmor under perioderna görs en rationell fördelning av tiden på de skilda huvudmomenten. Fördelningen av huvudmomenten är dock beroende av flera lokala faktorer, såsom tillgången på lämpliga lokaler samt lek- och idrottsplaner, skolans geografiska läge och därmed sammanhängande klimatiska förhållanden samt dess avstånd till friluftsområden. Dessa förhållanden kan i vissa fall göra det vanskligt att tillgodose varje huvudmoment i undervisningen. Ofta kräver inlärandet av skilda moment längre tid än som beräknats. I den enskilda studieplanen bör därför upptas ett mera begränsat, obligatoriskt innehåll, som sedan kompletteras med lämpliga övningar.

Lektionsinnehållet måste i sin tur ses i sitt sammanhang med arbetet under en period och ett läsår. Då eleverna har brist-

ande koncentrationsförmåga och uthållighet bör det bestå av en fast kärna av enkla, varierande och omväxlande övningar samt alltid innehålla för eleverna nya inslag som fångar intresset och ger stimulans. Det bör dessutom medge tillfällen till självverksamhet, individualisering och improvisation. Viktigt är, att övningarnas svårighetsgrad läggs på en sådan nivå, att eleverna har möjlighet att klara uppgifterna.

Erforderlig hänsyn bör tas till gymnastiklektionens inlemmande i dagsschemat o dyl för att kraven i fråga om skolans undervisning som helhet skall tillgodoses på bästa sätt.

Att förebygga olycksfall är för läraren en väsentlig ansvarsfråga, som kräver omsorgsfull organisation av lektionen och förutsätter ingående kännedom om elevernas förutsättningar, övningarnas svårighetsgrad och metodiska uppläggning.

Undervisningen i gymnastik har anknytning till flera av skolans ämnen. I synnerhet ställer friluftsverksamheten krav på en viss samordning ämnena emellan. Friluftsverksamheten kan därigenom ytterligare berikas genom förberedande arbete i klassrummet och genom diskussion efteråt. Samordning kan ske med ämnena hembygdskunskap (karttecken, väderstreck, naturvård, iskunskap, trafikundervisning, hälsofostran), samhällskunskap (trafikundervisning), naturkunskap (hälsolära, människokroppens anatomi och fysiologi, olycksfallsvård, kompassen, naturstudier och naturvård), musik (musik och rörelse, sånglekar, folk- och sällskapsdanser) samt hemkunskap (kostvanor, arbetsställningar och arbetshygien).

ARBETSSÄTT

Från första början skall undervisningen inriktas på att utnyttja och utveckla barnens aktivitet. Det spontana rörelsebehovet skall tillvaratas genom självverksamhet. Inte minst viktigt är, att läraren har en positiv inställning till eleven och förståelse för hans bristande kroppsbehärskning. Genomgående skall han ta hänsyn till de kroppskonstitutionella förut-

sättningarna, som ofta avgör, om en uppgift lyckas eller ej. Betydelsen av att man stimulerar och uppmuntrar de kroppsligt svaga kar inte nog framhållas. Speciell omvårdnad bör ägnas elever med handikapp av fysisk eller psykisk art som gör det svårt för dem att delta i gruppaktiviteter. Dessa elever bör få en för dem väl avpassad fysisk träning så att de får hjälp att övervinna sitt handikapp och så att de får uppleva den glädje gymnastik- och idrottsutövande innebär. På högstadiet måste läraren ta speciell hänsyn till att eleverna då tycks förlora något av det spontana rörelseinitiativet på grund av den omändring som sker under puberteten.

Undervisningsformerna växlar redan från lågstadiet alltefter övningarnas art mellan klass- och gruppundervisning och individuellt arbete. I all prestationsbetonad undervisning skall en stegring ske individuellt efter gjorda framsteg.

För att befrämja elevernas självverksamhet - för fysisk fostran väsentligt - bör undervisningen i så stor omfattning som det är möjligt bedrivas som gruppverksamhet och individuellt arbete. Lärarens sätt att undervisa och leda övningarna bör främja ett rytmiskt och avspänt rörelsesätt.

I den mån tävling används som en stimulerande arbetsform bör det ske med en viss försiktighet och främst i form av lag- eller grupptävling.

HJÄLPMEDEL

Undervisningsmateriel bör finnas i sådan utsträckning, att undervisningen kan göras effektiv och eleverna få full sysselsättning. Det gäller såväl inomhus- som utomhusmateriel. Som exempel kan nämnas bollar. För att varje elev skall bli bolltekniskt kunnig och vinna en sådan säkerhet, att han med fullt förtroende aktivt deltar i spelet, bör det för bollspelen finnas en övningsboll på varannan elev.

Ett nödvändigt hjälpmedel är gramfon med förstärkare. Skivspelaren bör ha reglerbar hastighet. Då rörelsen är det primära

och musiken i vissa fall måste vara speciellt komponerad, är en bandspelare lika outhärlig. För såväl gymnastik- som dansundervisningen är ett piano önskvärt i gymnastiksalen.

För att undervisningen skall kunna bli så åskådlig som möjligt, bör det finnas tillgång till projektionsapparat för visning av film, filmslingor och bildband i direkt anslutning till undervisningen i gymnastiksalen.

Facklitteratur för läraren bör finnas i gymnastiklärarrummet. På lämplig plats i gymnastiklokalerna bör finnas elevlitteratur. Broschyrer och arbetsblad bör finnas i tillräckligt antal för att medge en effektiv genomgång av t ex iskunskap, naturvård och orientering.

ÖVRIGA SYNPUNKTER

Antalet elever i en gymnastikavdelning bör inte överstiga elevantalet i en klassavdelning. Från och med årskurs 5 bör flickor och pojkar om möjligt bilda skilda grupper. Vid denna ålder blir nämligen de fysiologiska särdragens inverkan på elevernas prestationsförmåga och intresseinriktning så markerad att undervisningen nu bör ges en mera differentierad utformning. Samordning bör då ske med klassen närmast över eller under. Gymnastiklektionerna bör spridas över hela veckan och förläggas på varierande tider för varje avdelning. Dubbellektion får endast förekomma, där gymnastiksal saknas och det är väl motiverat på grund av lång väg till närmaste övningslokal eller idrottsplats.

För att den effektiva undervisningstiden skall bli tillräckligt lång bör eleverna klä om på rasten före densamma. Gymnastiklektion som följs av annan lektion bör sluta i så god tid, att den påföljande rasten inte onödigtvis avkortas. Detta innebär, att endast en rast skall utnyttjas för omklädnad. Varje gymnastiklektion skall avslutas med duschning, om förhållandena så medger.

Speciell gymnastikdräkt skall användas av eleverna. Den bör vara ändamålsenlig och helst enhetlig. Eleverna skall vara helt om-

klädda även vid lektion utomhus under höst och vår. För utomhuslektion bör de ha gymnastikskor och någon form av överdragskläder t ex träningsoverall. Speciella skåp för gymnastikdräkt och handduk bör finnas.

Elevernas fötter bör undersökas minst en gång årligen. De som har fotvårtor skall hänvisas till skolläkaren eller skolsköterskan. De skall förbjudas att gymnastisera barfota och att beträda omklädnads-, dusch- och torkrummets golv utan skydd på fötterna. De får inte heller delta i simundervisning i inomhusbassäng utan fotskydd.

Skolläkaren avgör, om elev av medicinska skäl inte bör delta i gymnastikundervisningen och friluftsverksamheten eller om han kan delta partiellt. När kortare frånvaro ifrågasätts, fattar läraren, som undervisar eleven i gymnastik, beslut därom. Därvid bör han, om så är motiverat, samråda med skolsköterskan. Eventuellt hänvisas eleven att besöka skolläkaren vid dennes nästa mottagning och bör till dess inte delta aktivt. Efter frånvaro från skolan på grund av sjukdom, t ex övre luftvägsinfektion, bör elev ej delta i gymnastikundervisningen upp till en vecka efter tillfrisknandet beroende på längden av bortovaron. För sådan frånvaro fordras inte skolläkarens beslut, vilket däremot krävs om det skulle gälla längre tid.

För elever, som av skolläkaren rekommenderats någon form av speciell gymnastik, bör om möjligt sådan anordnas. Dessa elever deltar även i ordinarie gymnastikundervisning, såvida skolläkaren ej annorlunda bestämt.

Beträffande flickornas deltagande i gymnastikundervisningen under menstruationsperioderna är en viss försiktighet motiverad. De bör anmäla för läraren, att de menstruerar, för att under lektionen kunna få de lättnader, som kan vara motiverade. I simundervisning bör de inte delta. Rörande svårare menstruationsbesvär skall skolläkaren konsulteras.

Samarbetet mellan skolläkare, skolsköterska, skolpsykolog, sjukgymnast och gymnastiklärare är av stor vikt. Framförallt är detta väsentligt, när det gäller de fysiskt och psykiskt särpräglade elevernas deltagande i gymnastik.

Lärare som undervisar i gymnastik har utöver planering av undervisningen bl a att avgöra, hur friluftsdagarna skall samordnas och vilka skoltävlingar som skall anordnas.

Temperaturen i gymnastiklokalerna bör icke understiga 18°. Utöver daglig städning bör om möjligt gymnastiksalens och omklädnadsavdelningens golv rengöras med fuktig svabb en gång mitt på dagen. Trasiga redskap skall tagas ur bruk och skyndsamt repareras eller ersättas. Samtliga redskap i gymnastiksalen, särskilt upphängningsanordningar för fasta redskap, skall varje år granskas av fackman.

UNDERVISNING I ÄMNETS GRENAR OCH MOMENT

GYMNASTIK

Lågstadiet. Då gymnastiken ger en allsidig utveckling och har en allmänt rörelseskolande inverkan bör huvudparten av tiden ägnas åt denna aktivitet. Redan från första skolåret skall gymnastikens syfte vara att med utgångspunkt i barnens spontana rörelsebehov inlära ett funktionellt arbetssätt, att lära ut avspänningens konst, att uppöva rörelsekänslan och kroppsbehärsningen. Detta sker för barnen omedvetet genom en gymnastik som bygger på rörelseglädje och rörelsefrihet, på självdisciplin och självverksamhet. Det gäller att i strävan efter att uppöva känslan för rytm och avspänning inte förbise kravet på att förbättra koordination, styrka och kondition.

De fristående övningarna bör utgöras av rörelser utan större krav på formbestämmdhet. Övningarna bör vara utpräglat rytmiska i det hänseendet, att barnen skall lära sig att utnyttja bl a pendelkraft, aktiv tånjning och återsvikt som grund för en god allmän rörelseteknik. Löpning och förflyttningar i olika former bör infogas som ofta återkommande moment.

Gymnastik med ärtpåsar, bollar och hopprep får eleverna att glömma sig själva, lär dem koncentrera sig och att arbeta utan spänning.

Redskapsövningar ger styrka och smidighet. De bör utgöras av så naturliga rörelseformer som möjligt, så att barnen får utlopp för sitt behov av att klänga och klättra. Det gäller dock att gå nycket varsamt fram med de ängsliga och motoriskt hämmade eleverna, aldrig tvinga dem till en övning utan hjälpa och uppmuntra dem.

För att barnens fria rörelsegestaltning skall kunna utvecklas måste de erhålla många och olikartade improvisationsuppgifter. Dessa skall vara utformade så att de frigör fantasin och ger möjlighet till spontan rörelseimprovisation.

Musik och rörelse har ett naturligt samband. Musikens stimulerande och rytmstödande inverkan bör väl tillvaratas. I varje lektion bör ingå rörelser till musik t ex hoppsasteg, rytmövningar och fria improvisationer.

För lågstadiet i dess helhet gäller att gymnastiklektionerna skall omfatta många varierande och enkla övningar. Dessutom skall övningarna vara rörliga och ej alltid bundna till given plats i salen. Barnen måste få känsla för rummet och sina rörelsemöjligheter inom rummet, lära sig att se sig för och att ta hänsyn till kamraternas rörelsebanor. Gymnastiklektionen skall ge eleverna full sysselsättning. Arbetsintensiteten bör vara så hög att undervisningen tillfredsställer elevernas rörelsebehov.

Mellanstadiet

De fantasi- och lekbetonade övningarna avtar i betydelse. Barn i dessa åldrar är verklighetsinriktade och vill kunna prestera något. Barnen har fått ökade kroppskrafter, men hos de flesta är dock muskelkänsla och uthållighet ännu ej så utvecklade. I och med längdtillväxten uppkommer ibland svårighet att balansera kroppen rätt. Detta bör beaktas bl a genom väl tillvaratagna sträckmoment i rörelserna och rikligt med balansmoment. De fristående övningarna skall fortfarande vara av totalbetonad karaktär

och utmärkas av ett rytmiskt och harmoniskt utförande. I varje lektion bör ingå övningar, som speciellt avser en modifierad form av uthållighetsträning.

Redskapsövningarna skall inriktas på grundskolning och uppöva styrka, spänst och stilkänsla. Läraren bör eftersträva att hålla dessa på en för respektive ålder lämpad svårighetsnivå och väl anpassade efter varje elevs förutsättningar.

Arbetsuppgifter med rörelseimprovisation bör infogas i programmen för såväl flickor som pojkar bl a i form av fria gångarter till musik eller övningar med givna uppgifter t ex nya varianter av hopprens- eller bollövningar.

Sambandet musik och rörelser bör klargöras och eleverna bör få gymnastisera till musik när så är lämpligt. De moderna rytternas stimulerande och glädjeväckande inverkan bör tas till vara. Musiken kan även utnyttjas i syfte att stimulera till rörelseimprovisationer.

Högstadiet

Pojkar För att väcka pojkarnas intresse måste de fristående övningarna vara väl motiverade för dem. Gymnastik till musik framförallt till moderna rytmer ökar intresset. De fristående övningarna bör vara enkla och i första hand befrämja ett rytmiskt arbetssätt, styrka och smidighet.

Någon del av varje lektion bör ägnas övningar som förbättrar den allmänna konditionen t ex varierande former av löpning och hopprensövningar. En form av styrke- och konditionsgymnastik, som kan verka stimulerande är den s k cirkelträningen.

Redskapsövningarna kan efter hand kombineras i enkla serier som uppövar koordinations- och reaktionsförmågan samt rytmisinet. Dock bör i första hand stegringen bestå i större krav på form och stil i utförandet.

Improvisationsuppgifterna är viktiga inslag i gymnastiken. De bör dock väljas väl så att de appellerar till pojkarnas intresse för fysisk träning. Uppgifterna får inte vara krävande och bör dessutom ha något av lekens karaktär i sig t ex ett bolltrixande med given prestationsuppgift.

Flickor Flickor på högstadiet har ett påtagligt intresse för fristående övningar. Övningarna bör dock vara relativt enkla med hänsyn till att de skall ha en allmänt kroppstränande effekt. Kravet på utveckling av styrka, smidighet och kondition får inte bli eftersatt för det estetiska värdet. Det första programmet under läsåret bör ha en allmänt uppbyggande karaktär. På högstadiet kan s k hemprogram inövas som impuls till fortsatt gymnastiserande efter slutad skolgång. Det konditionsbefrämjande momentet uppnås lättast genom varierande former av löpning, gångarter eller hoppövningsövningar.

Improvisationsuppgifter bör ges i varierande former. Bland annat lämpar sig arbete med lösa redskap utmärkt för improvisation såväl individuellt som parvis och i grupp.

Redskapsgymnastiken bör från och med årskurs 8 genomföras i modifierad form med sikte på att utveckla styrka, spänst, balans och stilkänsla. Krav på detaljarbete ger ökad rörelsekänsla. Då emellertid flickor inte visar samma spontana intresse som pojkar för styrketräning kan denna i regel inte renodlas utan bör ges i form av enkla effektiva redskapsrörelser integrerade med gymnastiken för övrigt.

DANS

Lågstadiet. Sångelekar med markerat rörelseinslag bör väljas. Ord och melodi inövas i klassrummet. Sångelekarna bör varieras, då deras värde ur rörelsetränande synpunkt är ringa, och rörelserna bör ha något av det spontana över sig. Juldanser inövas före jullovet.

Mellanstadiet. Sångelekar infogas i lektionsundervisningen vid lämpliga tillfällen för att vidmakthålla intresset för denna

dansform. Från och med årskurs 5 övas enkla folkdanser. Dessa skall omfatta endast ett fåtal danssteg och turer. Improvisationsuppgifter i form av stegvariationer till given dansrytm t ex polka och hambo kan övas individuellt och parvis. Samordning med musikundervisningen bör äga rum när det gäller folkdansmusiken. I undervisningen bör dansglädjen - glädjen att få röra sig till musik - få råda. Stilkänsla och hållning bör dock betonas som ett led i estetisk rörelsefostran. Lämpligt är, att undervisa flickor och pojkar gemensamt under de lektioner som anslås till dans.

Högstadiet. I fråga om folkdanser eftersträvas nu större variation. Utöver svenska folkdanser övas även danser från olika länder. Dessa bör väljas så att de väl passar tonåringarna. Förutom sällskapsdanser som polka, schottis och hambo kan även moderna sällskapsdanser ingå i undervisningen.

Eleverna bör lära sig betrakta dansen som en rekreativ fritidssysselsättning och som uttryck för en sund och naturlig livsglädje. Speciellt bör beaktas stil och hållning samt etikettsregler, t ex vid uppbudning till dans. Möjligheter till samundervisning bör tillvaratas. Det är lämpligt, att undervisningen även inlemmas i fritidsverksamheten.

LEK

Lågstadiet. Lekens utvecklingsbefrämjande egenskaper bör särskilt tillvaratas då det är i lekens form som bl a snabbhet, reaktionsförmåga, fantasi och skaparlust utvecklas. Vidare skall den medverka till elevernas sociala fostran genom att skapa engagemang för gemensamma mål - man går från lekar med individuell insats till lagarbete.

Lämpliga lekar är bl a tafattlekar, smyglekar, härmningslekar, stafetter, brännings- och samspelslekar med boll.

Bollekar med små och stora bollar syftar till att öva förmågan att fånga och kasta bollen och utveckla bollsinn och samarbete.

I regel är eleverna ännu inte mogna för slagbollspel men dessa bör förberedas i årskurs 3 genom t ex rundboll med stor boll varvid bollen kastas eller slås ut med handen.

Under terränglekar får eleverna tillfälle till friare former av kroppsrörelse där spänningsmomentet liksom möjligeterna till variation och improvisation bör tillvaratas. Det utgör också en förberedelse för mellan- och högstadiets orienteringsövningar.

Lekarna bör om möjligt inte vara av utgallringstyp eftersom elever, som först blir utgallrade, i regel behöver mest träning. Vid sådana lekar där utgallring förekommer, bör man ordna så att de utgallrade på nytt kan engageras i leken.

Mellanstadiet. Bland lekar som befrämjar snabbhet och reaktionsförmåga bör bollekarna ha företräde. De utvecklar dessutom teknik och taktik och ger god underbyggnad för de stora bollspelen.

Barn är i regel konservativa i så motto att de håller fast vid kända och väl inövade lekar och sällan spontant väljer nya. På mellanstadiet är det därför väsentligt att leken varieras så, att eleverna blir förtrogna med ett rikhaltigt och varierande övningsförråd.

Högstadiet. Leken är på högstadiet icke ett självständigt huvudmoment men kan utnyttjas som stimulans eftersom spontan glädjetrytning är lika väsentlig på högstadiet som på lägre stadier.

BOLLSPEL

Mellanstadiet. Teknikövningarna förbereds under gymnastiklektionerna genom bollgymnastik. Känslan för bollens rörelse och rytm uppövas och eleverna lär sig kasta och fånga, rulla och studsa - att "leva med" blir grundtemat. På lektionerna utvecklas ytterligare tvåmansarbetet. Samspelsövningarna bör vara enkla och av sådan typ, att de befrämjar fotarbetet. Arbetsgrupperna måste vara små - lämpligast med fyra elever i varje. Teknikövningar bör inte framstå som ett självändamål. De blir för eleverna mera meningsfyllda om de hämtas ur spelet och anknyts till vissa situationer. Intresset för teknik- och samspelsövningar

ökar om dessa någon gång görs i tävlingsform. Det rätta tekniska utförandet får dock inte eftersättas. Slagbollspelen ger eleverna god löp- och kastträning liksom viss utveckling av känslan för taktik.

De större bollspelen bör införas efter hand och med förenklade regler. För att underlätta samspelet mellan deltagarna är det viktigt att spelet inte sker på alltför stora ytor. För att ge eleverna omväxling i spelet samt göra dem mera förtrogna med lagarbete och speluppläggning bör de sinsemellan byta platser i laget och pröva olika funktioner såsom målvaksarbete, försvar och anfall. Under spelets gång ges instruktion om regler, speluppläggning och spelarnas sportsliga uppträdande.

Högstadiet. Teknikövningarna utförs alltmer i samspelsform och med motståndare (markering). Spel skall dock dominera. Lagspelen bör varieras så, att eleverna, när de slutat skolan, har kunskap i olika bollspel, som bedrivs inom idrottsföreningarna. För att eleverna skall få pröva på att spela med fulla lag bör samordning av undervisningen med annan gymnastikavdelning ordnas vid lämpliga tillfällen. Då den vuxna människan sällan får tillfälle att bedriva lagspel som rekreation, bör eleverna även få träning och instruktion i individuella bollspel som bordtennis och badminton.

FRI IDROTT

Lågstadiet. Grunden för fri idrott läggs redan från första skolåret genom den löpskolning samt de hopp och kast, som förekommer i gymnastik och lek. På idrottsplatsen kan från och med tredje skolåret under lekens form genomföras både löpning, längdhopp, höjdhopp och kast med boll utan formell teknikträning och jämförelsebedömning.

Mellanstadiet. Metodisk teknikträning påbörjas successivt. För att öka intensiteten infogas tävlingsmoment lämpligen i form av lagtävling, där framför allt de mindre duktiga elevernas insatser premieras. Löpning, bedriven som uthållighetsträning, kan före-

komma i årskurs 6, gärna i form av joggning på mjukt underlag. Den bör ske i omväxlande tempo och individuellt. Lämplig kastgren är kast med liten boll.

Högstadiet. Lektion i fri idrott skall läggas upp så, att eleverna i första hand tränas allsidigt. Grupparbete är en lämplig arbetsform, där eleverna kan vänjas vid självständiga uppgifter. Härvid kan det vara lämpligt att göra uppdelningen efter färdighet, t ex i höjdhopp. Övning och instruktion är det väsentligaste. Varje övningspass skall innehålla löpmoment, som förbättrar löp- teknik och uthållighet. Ett väsentligt moment är terränglöpning, som bör läggas upp i form av intervallträning med korta löpmoment, där elevernas träningsstillstånd bestämmer tempot. Även för flickor är terränglöpning en lämplig form av konditionsträning. Såväl kulstötning som slungbollskast bör utövas med stor försiktighet och under lärares direkta ledning, så att olycksfall undviks.

ORIENTERING

Mellanstadiet. Vanan att vistas i skog och mark förbereds genom terränglekar. Orienteringskunnandet grundläggs nu genom målinriktade övningar.

På nybörjarstadiet är sk skissorientering i stegringsföljd grunden för orienteringsutbildningen, dvs övningar med enkel, stencilerad skiss över skolgården eller ett närbeläget litet terrängområde, t ex en park, en öppen äng eller liknande. På den första skissen bör endast lätt igenkännbara karttecken medtagas. Karttecknen lärs in i samband med övningarna, och självverksamheten stimuleras genom gruppövningar.

Så småningom överflyttas övningarna till riktig karta i stor skala. Vid terrängvandring på småvägar, stigar och andra lättlästa stråk övas kartläsning, stegning och avståndsbedömning, och karttecken och skalbegrepp inlärs. Genom kartläsning från utsiktspunkt övas ytterligare förmågan att finna sambandet mellan tecken och verkligheten.

Först sedan eleverna har nått godtagbar säkerhet i kartläsning, bör kompassen och dess användning behandlas. Eleverna bör först få lära sig att ställa in kompassen efter givna väderstreck eller gradtal och övas att följa en given kurs över mycket korta sträckor med hjälp av kompassen. Härvid är fasta kompassbanor i skolans närhet till god hjälp.

Orienteringsövningarna anknyts i lämpliga sammanhang till undervisningen i naturorienterande ämnen. Det faller sig t ex naturligt att vid övningar i skog och mark behandla allemansrätten och naturvården.

Högstadiet. Kartläsningsförmågan befästs och ökas vid orientering från utsiktspunkt och vid terrängvandringar, varvid terrängförhållanden och vägval diskuteras. Kompassens användning som kartvinkelmätare för kursuttagning genomgås och övas, först med hjälp av enkla skisser med enbart kontrollpunkter och meridianer, senare med riktig karta som underlag. Av säkerhetsskäl skall övningsområdet vara väl avgränsat och eleverna bör inte tillåtas starta individuellt.

Under jakttid får orienteringsövningar ej anordnas i eller intill områden där jakt bedrivs. Även under veckan före älgjakten råder orienteringsförbud. Särskilt bör observeras att s k licensjakt på älg kan vara utsträckt över flera månader. Mark- och jakträttsinnehavarens tillstånd till orienteringsövningar skall alltid inhämtas av ansvarig arrangör. Under våren måste särskild hänsyn tas till växt- och djurlivet. Åkrar med växande gröda får aldrig beträdas.

Orienteringskunnandets betydelse för friluftsliv i olika former bör framhållas. I lämpliga sammanhang bör läraren söka vidga elevernas förståelse för naturvårdsfrågorna och deras känsla för naturens skönhetsvärden.

SKRIDSKOÅKNING

Lågstadiet. Färdigheten i att åka skridsko är mycket varierande. I varje övningspass bör därför ingå fri åkning med individuell

instruktion i avsikt att utveckla balans och behärskning hos eleverna. Moment som bör övas är åkning framåt med riktiga skär, bromsning, riktningsförändringar, åkning bakåt och vändningar. Lämpligt är att låta eleverna öva parvis - en duktig elev kan få ta hand om och med "skridskofattning" stödja en svagare.

Tillämpningsövningarna kan ske i lekform. Vid val av lekar skall riskmomentet alltid beaktas. De bör genomföras på ett avgränsat område med begränsningslinjer 5 - 10 meter från isbanans kanter. Det bör alltid finnas så god plats, att eleverna kan svänga eller bromsa upp utan att kollidera med kamrat eller fast hinder. Skyddshjälm kan vara lämplig att använda.

Iskunskap bör bibringas eleverna så att de får klarhet om isarnas tillfälliga och permanenta faror.

Mellanstadiet. Fortsatt utveckling av åktekniken så eleverna når god balans och skridskovana. Skridskolekar kan övas med längre avstånd och inom större område allteftersom åskickligheten ökar.

Bandy bör förberedas noga med åktekniska övningar och övningar i att hantera klubban, samt utövas med iakttagande av vissa försiktighetsmått. Samspelsövningar och spel efter förenklade regler sker lämpligast på mindre ytor. Skyddsutrustning skall användas.

Iskunskapen skall aktualiseras innan isarna fryser till eller går upp. Praktisk tillämpning i ispikens och isdubbarnas användning kan genomföras även på skolans spolade skridskobana.

Högstadiet. Den allmänna åkträningen syftar till en ändamålsenlig och kraftbesparande teknik. Allt efter den individuella förmågan övas översteg framåt och bakåt, åkning i åttor, "flygmaskin" och "skjuta hare". Isspelens åktekniska övningar integreras så mycket som möjligt i spelet. Teknikträningsspassen hämtas ur spelet och görs korta. Spel skall dominera och organiseras så,

att alla kan vara med. Lämpligt kan vara att låta deltagarna spela på olika platser i laget. Som isspel rekommenderas i första hand bandy. Vid skolor som endast har tillgång till ishockeybana kan bandy utbytas mot hockey-bokey, där bollen skall föras och slag med klubban är förbjudet. Vid isspel måste risken för olycksfall uppmärksammas och så långt möjligt elimineras. Skyddsutrustning skall användas.

Iskunskap och livräddning demonstreras genom film eller bildband i årskurs 7, och i anslutning härtill bör eleverna praktiskt få öva hur man använder ispik, isdubbar och livlina.

SKIDÅKNING

Lågstadiet. Elevernas skidvana utvecklas framför allt genom lek-
betonade övningar såsom stafetter, åkning med och utan stavar, riktningsförändringar och åkning i små gupp. Varje övningspass bör innehålla instruktion i hur man åker på slätmark, uppför och utför. Övningsbacken skall vara kort, så att eleverna vid utförsåkning hinner åka många gånger. Den bör dessutom vara tillräckligt bred, så att kollision undviks. Det är också viktigt att man redan på ett tidigt stadium lär barnen nödvändigheten av goda trafikregler i backen; man går uppför utefter sidorna.

Korta tillämpningsspår i anslutning till övningsbacken skall utnyttjas för att ytterligare utveckla elevernas skidfärdighet. De bör gå i småkuperad terräng med täta riktningsändringar.

Mellanstadiet. Den allsidiga skidträningen är väsentligast. Terrängförhållandena avgör, hur mycket tid som bör ägnas löpning respektive utförsåkning. Teknikträningen bör man genomföra så mycket som möjligt i tillämpad form i olika terrängavsnitt. De former som bör övas är diagonalåkning, stakning (i svag utförslopa) och tramp- och skridskosvängar.

I utförsåkning övas balansövningar samt grunderna i svängteknik med strävan att så småningom komma fram till parallellsvängar.

Högstadiet. I längdloppning kan större krav ställas på uthålligheten, utan att åkningen enbart inriktas på att utveckla konditionen. Teknikspår, 400 - 600. m långa kan åkas i syfte att utveckla både den tekniska färdigheten och uthålligheten. Tävling i längdloppning bör arrangeras endast om eleverna haft tillfälle att åka regelbundet under några veckors tid.

I utförsåkning fortsätter skolningen av grundtekniken. Eleverna bör vänjas vid att iakttaga gängse försiktighetsåtgärder vid utförsåkning, så att de inte utsätter varandra för kollisionsrisker eller andra faromoment. De bör även vänjas vid att städa backen från slalomkäppar efter avslutad åkning.

Principerna för skidutrustning, skidvård och skidvallning bör genomgås.

SIMNING

ALLMÄNT I de flesta fall torde det vara möjligt för eleverna i vanliga särskolklasser att lära sig simma. Allmän simkunnighet bör därför kunna sättas som mål - dock med viktiga förbehåll.

En del elever kan ha sådana fysiska och även psykiska handikapp att det inte är lämpligt för dem att helt eller ens delvis delta i simundervisning. Särskilt bör uppmärksammas elever med krampsjukdomar eller andra medvetandestörningar, cirkulationsrubbingar, hjärtfel etc. Det ankommer på skolläkaren att bedöma huruvida elev får delta i skolans simundervisning. Vid klassundersökningar bör därför frågan om deltagande upptagas beträffande samtliga elever.

Det är av stor betydelse att eleverna i första hand bibringas vana att utan rädsla men med viss försiktighet vistas i vatten. Läraren skall både vid vattenövningar och simundervisning ta hänsyn till elevernas olika förutsättningar och särdrag. Många elever är ängsliga och grips lättare än andra elever av panik-känsla och behöver därför med största försiktighet vänjas vid

vistelse i vatten. I vissa fall får man till och med nöja sig med att eleven går ned till midjan i vattnet. Andra elever åter blir lätt övermodiga och kan i tanklöshet ge sig in på försök till kroppsliga prestationer, som ligger över deras förmåga.

För att stimulera eleverna till kontinuerlig simträning antecknas deras simkunnighet på vårterminsbetyget från och med årskurs 4. Det görs på den streckade raden närmast under ämnet gymnastik. Lägsta fordran för simkunnighet är att eleven utan hjälpmedel simmar 25 m på grunt vatten. Antecknas på betyget: Simkunnig 25 m. Ett gott slutresultat är simkunnighet 200 m, varav 50 m ryggsim. De olika simkunnighetsgraderna knyts i särskolan ej till särskild årskurs.

Det är viktigt att övervakningen vid badet är tillfredsställande. Då en grupp på c 12 elever badar är det önskvärt att två simkunniga personer är närvarande. Minst en av dem skall vara förtrogen med livräddning. Den som undervisar skall känna eleverna väl - om ej bör en för barnen bekant lärare vara närvarande.

Det är viktigt att vattentemperaturen hålls hög, ej under 24°. Eleverna kommer annars lätt i frysning. För de ovana eleverna bör träningspassen i vattnet göras korta och intensiva. Mellan passen i vattnet bör de få vila på bassängkanten eller värma sig med en varmdusch eller bastu, om sådan finns. Efter simlektion är det viktigt att eleverna får tillräcklig tid för torkning. Detta gäller speciellt under den kalla årstiden.

Genom skolans försorg eller på annat lämpligt sätt bör eleverna ges tillfälle att delta i simskola på fritid eller under sommarferierna så att simkunnigheten bibehålls och om möjligt förbättras.

Lågstadiet. Barnen skall i första hand lära sig bli förtrogna med vattnet dvs lära sig vistas under vattnet och att känna dess bärande förmåga samt att lära sig att balansera kroppen i vattnet. Vattenvaneövningarna är därför ett viktigt led i simundervisningen. De bedrivs i grund bassäng och under lekbetonade

former och bör efter hand blandas med elementära simövningar. En metodisk undervisning i bröstsim kan i regel påbörjas i årskurs 3.

Mellanstadiet. Då lektionernas antal i regel är begränsat, bör tiden huvudsakligast utnyttjas för träning av vattenvana, bröst- och ryggsim. Eftersom simkunnigheten är skiftande är det nödvändigt med en efter färdighet individualiserad undervisning.

Högstadiet. Simundervisningens syfte är att ge eleverna en god färdighet i bröst- och ryggsim. I årskurs 9 övas inblåsningsmetoden med hjälp av andningsmask i anslutning till den olycksfallsvård som ingår i naturkunskapsämnet.

ARBETSTEKNIK

Undervisning i arbetsteknik och arbetshygien åvilar samtliga skolans lärare. På läraren i gymnastik ankommer det att lära eleverna ett funktionellt och ekonomiskt arbetssätt så att de kan röra sig rytmiskt och avspänt och kan uppfatta och kontrollera när de spänner sig i onödan inför en arbetsuppgift eller under ett arbete. Vid lämpliga tillfällen redan från första skolåret inlärs en ändamålsenlig teknik, när det gäller att lyfta, bära, skjuta och dra-övningar för vilka gymnastikredskapen blir naturliga övningsobjekt. I samverkan med ämnet biologi som svarar för undervisningen i olycksfallsvård bör eleverna i årskurs 9 undervisas om hur man lyfter och transporterar en skadad.

LEDARSKAP

Gymnastikens förutsättningar att uppöva socialt värdefulla egenskaper bör väl tillvaratas. Redan från lågstadiet bör eleverna uppmuntras till att ta egna initiativ. De kan själva ordna och sätta igång givna lekar. Förtroendeuppgifter, som att ta fram och ansvara för redskap och att vara lagkapten, bör anförtros

var och en vid något tillfälle. Det är en stimulans att få en uppgift, hur liten den än må vara. Det bidrar till mognadsutvecklingen att få pröva sig fram och att få lära sig av erfarenhet. På mellanstadiet kan uppgifterna bli mera omfattande och kan bestå i att få hjälpa till som sekreterare vid bollspel, linjeman och måldomare. Också den fria idrotten erbjuder liknande uppgifter, t ex att svara för en grupp kamrater vid en längdhoppsgrop. Uppstår oenighet under grupparbetet, bör läraren ägna tid åt att resonera igenom fallet med eleverna och klargöra exempelvis spelreglers praktiska tillämpning, domarens ansvar samt det önskvärda i att se objektivt på tvistefrågor.

Under de två sista skolåren bör eleverna kunna klara större uppgifter. Efter att ha lett övningar med egna kamrater kan de nu anförtros uppgifter som biträdande ledare för de yngre eleverna i skolan. Detta kan ske exempelvis under friluftstimme med lågstadielklass då eleven får gå ifrån en gymnastiklektion för att biträda läraren för lågstadielklassen. Självfallet måste det vara mycket enkla uppgifter utan riskmoment och under uppsikt av läraren. Det kan gälla att leda smålekar eller vara behjälplig vid skridskobanan med elever i årskurs 1 - 2 eller biträda vid en skidutfärd med årskurs 3 - 4.

TRAFIKUNDERVISNING

Trafikundervisningens ämnesstoff ingår i flera ämnen. I ämnet gymnastik kan tillämpningsövningar infogas i naturligt sammanhang. Denna undervisning underlättas om en skyddad övningsplats exempelvis trafikgård finns i skolans närhet eller på skoltomten.

FRILUFTSVERKSAMHET

I Skolöverstyrelsens skriftserie 3, Friluftsverksamheten i skolan ges anvisningar för skolans friluftsverksamhet. I tillämpliga delar gäller denna skrift även för sarskolan.

Planering av läsårets friluftsverksamhet bör ske senast vid höstterminens början. Vid planeringen fastställs de aktiviteter som

skall ingå i läsårets friluftsverksamhet, fördelningen av tillgänglig tid på dessa aktiviteter samt ungefärlig tidpunkt för deras genomförande.

När klassläraren svarar för organisation och ledning av friluftsverksamheten, är det i regel bäst, att varje klass har sitt eget program och mål. Ett samarbete är tillrådligt för att undvika trängsel på övningsplatsen (skidbacken, skridskobanan) och därigenom minska riskerna för olyckstillbud. Vid skid- och skridskoåkning kan två klasser samordna sin friluftsverksamhet och eleverna fördelas i två grupper alltefter färdighet. Detta underlättar såväl undervisning som övervakning.

I särskolan bör friluftsverksamheten spridas ut på så många övningstillfällen som möjligt för att ge största möjliga effekt. Detta gäller framförallt i åk 1 - 2 där veckotimantalet för ämnet är lågt.

I åk 9 - 10 bör eleverna även få pröva på en mer individualiserad form av friluftsverksamhet dvs att vid lämpliga tillfällen allt efter intresseinriktning få välja mellan angivna former av idrottsutövning.

Friluftsverksamheten bör i regel startas och avslutas på skolgården. Största hänsyn bör tas till trafikförhållandena. Vid otjänlig väderlek bör friluftsverksamhet inte förekomma.

Man måste noga tillse, att de fysiskt sett svagare eleverna inte deltar i övningar eller erhåller uppgifter, som är alltför ansträngande eller på annat sätt olämpliga för dem. De som av skolläkaren rekommenderats att icke delta i friluftsverksamheten, bör uppmanas till utomhusvistelse på egen hand, i den mån så är lämpligt.

FRITIDSSYSSELSÄTTNING

För att förstärka elevernas möjligheter till fysisk träning bör en varierande fritidssysselsättning organiseras. Fritidsgrupperna

bör som sporre både för sig själva och för övriga elever beredas tillfälle att vid läglig tidpunkt få visa upp sitt arbete.

Skolan bör särskilt försöka medverka till att elever, som är kroppsligen klena eller kanske saknar spontant intresse för friluftvistelse, kommer ut i friska luften och samtidigt dras med i ett sunt kamratliv. Läraren bör klargöra för eleverna, vad det betyder för dem, att de utnyttjar fritiden klokt. De bör få upplysning om den frivilliga idrottsrörelsen och dess verksamhet.

För organiserad fritidsverksamhet finns möjlighet att erhålla statsbidrag.

IDROTTSFÖRENINGAR

En skolidrottsförening verkar sammanhållande mellan elever ur olika klasser. Genom skolidrottsföreningen får eleverna tillfälle till tävlingsverksamhet, anpassad efter deras ålder och utveckling. Liksom annan föreningsverksamhet inom skolan kan genom skolidrottsföreningen elevernas sinne för föreningsliv utvecklas. En skolidrottsförening blir också en naturlig länk mellan skolan och den fristående ungdomsidrotten och dess förenings-, idrotts- och friluftsverksamhet efter skoltidens slut. Det är därför angeläget att särskolans elever får möjlighet att tillhöra den skolidrottsförening som finns inom varje rektorsområde eller större skolenhet eller om så ej är fallet en särskild skolidrottsförening bildas för dem.

PRAKTISK YRKESORIENTERINGMÅL
===

Den praktiska yrkesorienteringen b .r till uppgift att som ett led i skolans samhällsorientering och övrig undervisning och fostran ge eleven en konkret uppfattning om arbetsliv och arbetsmiljö, att ge eleven orientering om arbetsuppgifter på arbetsplatsen samt att tillsammans med övrig yrkesorientering bidra till elevens yrkesvalsmognad.

HUVUDMOMENT
=====

Utplacering på någon eller några arbetsplatser, där eleven genom att delta i lämpliga arbetsmoment kan få orientering om arbetsuppgifter, yrkeskrav och andra förhållanden på arbetsplatsen.

ANVISNINGAR OCH KOMMENTARER
=====

Praktisk yrkesorientering skall förekomma i årskurserna 9 och 10 i sammanhängande perioder om 3-6 veckor och omfattar för varje elev sammanlagt halva undervisningstiden.

Finns pedagogiska eller andra särskilda skäl för viss inskränkning, må efter medgivande av länskolnämnden antalet perioder ned sättas, dock ej i vidare mån än att varje elev får praktisk yrkesorientering minst sex veckor under vardera årskursen 9 och 10.

De relativt långa praktikperioderna motiveras bl a av att många elever endast successivt kan anpassa sig till nya och främmande situationer. De behöver god tid för att få tillräcklig insikt om förhållandena på en arbetsplats, uppleva arbetsplatsens atmosfär, få kontakt med arbetskamrater och även få erfarenhet av arbetsrutiner.

Den långa praktikperioden är också nödvändig för att arbetsledare och yrkesvalslärare skall kunna få en uppfattning om elevens

uthållighet, intresse för en arbetsuppgift, hans praktiska förmåga, anpassningsförmåga etc.

För varje pryoperiod redovisas arbetsledarens och lärarens intryck av elevens prestationer och anpassning samt, det inte minst betydelsefulla, elevens egen uppfattning om arbetet, arbetsplatsen och sin egen prestation. Erfarenheterna från dessa pryoperioder ger sedan ett förhållandevis väl underbyggt utgångsläge vid val av yrkesutbildning eller yrkesträning.

Det är av stor vikt, att eleverna får lämpliga arbetsuppgifter under pryoperioderna. Önskvärt är att arbetsuppgifterna varierar men för många elever kan rutinarbete vara lämpligast. Skolan skall hålla kontakt med den person som på arbetsplatsen har uppgiften att handha och orientera pryoeleverna.

Eleverna skall under den praktiska yrkesorienteringen följa de på arbetsplatsen gällande arbetstiderna, såvida detta inte strider mot arbetarskyddslagens bestämmelser. Undantag beträffande arbetstider får dock göras om så är nödvändigt med hänsyn till elevens hälsotillstånd, uthållighet, kommunikationer, skolskjutsar m m.

Vid val av pryoplatser bör hänsyn tas till både elevens och målsmans önskemål. Kontakt mellan yrkesvals lärare och målsman bör därför uppehållas. Minst en period bör om möjligt förläggas till elevens hemort.

Den praktiska yrkesorienteringen är en del av skolans verksamhet och lön skall icke utgå till eleven under pryoperioden.

PLANERING, SAMORDNING OCH INFORMATION

Genomförandet av den praktiska yrkesorienteringen kräver att alla, som har med eleven att göra, på ett tidigt stadium deltar i planering för att samordna olika erforderliga åtgärder. Inom skolan gäller detta samarbete mellan exempelvis yrkesvalsläraren och psykolog, kurator och lärare i för yrkesorienteringen betydelsefulla samverkande ämnen såsom samhällskunskap, svenska, matematik, hemkunskap och slöjd. Utom skolan sker samarbete rörande elevens praktiska yrkesorientering med elevens hem, elev-

hem och arbetsgivare. Några viktiga uppgifter i planeringen blir följande: samråda kring praktiska arrangemang, kontakta arbetsförmedling, informera arbetsgivare och handledare, anskaffa färdbiljetter, ordna matställen för eleverna, besöka varje elev några gånger under varje pryoperiod, vid pryoperiodens slut inhämta pryohandledarens och övriga berördas omdöme om eleverna samt skriftligt redovisa erfarenheter och intryck gällande varje elev.

För varje elev förs ett elevkort för studie- och yrkesorientering i huvudsak enligt samma system som i grundskolan.

INDIVIDUELLA ÅTGÄRDER

Val av pryoplatser bör i görligaste mån ske i enlighet med elevernas egna intressen och önskemål men med hänsyn även till deras förutsättningar. Många elever har svårt att för sig själva konkretisera och för andra klargöra sina önskemål eller också är de deklarerade önskemålen mindre väl grundade och genomtänkta. I sådana fall är det viktigt att genom enskilda samtal med eleven, om möjligt hans målsman, hjälpa eleven att bedöma den egna situationen och att söka sig fram till en realistisk pryoplan.

För den praktiska yrkesorienteringen skall i första hand eftersträvas placering på arbetsplatser inom den öppna arbetsmarknaden. För elever som på grund av bristande social mognad eller annan orsak ej rimligen kan placeras där bör som alternativ prövas praktisk yrkesorientering på skyddad arbetsplats och då gärna i skyddat arbete för andra handikappade än psykiskt utvecklingsstörda.

För att förbereda kommande yrkesundervisning bör om möjligt en pryoperiod förläggas vid mottagande yrkesskola.

Skolans läkare, psykiater och skolsköterska bedömer om medicinska eller andra hinder föreligger för önskad praktik.

Praktisk yrkesorientering kan ge både positiva och negativa upplevelser. Även de senare innebär nyttig erfarenhet. Eleven skall under pryoperioderna antingen kunna stärkas i sina yrkesfunde-

ringar eller få en uppfattning om att han inte lämpar sig för vissa arbetsområden.

FÖRBEREDELSE- OCH EFTERARBETE AV PEDAGOGISK ART

Större delen av förberedelsearbetet för praktisk yrkesorientering ligger inom ramen för undervisningen i samhällskunskap, men samverkan bör även ske med övriga ämnen både vad gäller förberedelse och efterarbete. Övervägande delen av den yrkesvägledande undervisningen i grundskolan skall ge eleverna en allmän orientering om för dem lämpliga yrken och utbildningsmöjligheter samt hjälpa dem att lära känna sina egna förutsättningar för olika verksamhetsområden. Med hänsyn till den begränsade insikt om sin kapacitet och sina möjligheter som särskolelever ofta har måste läraren i viss mån påverka dem genom att utöva en aktiv rådgivning vid val av praktikplats. Vid efterbehandling av den praktiska yrkesorienteringen skall eleverna ges tillfälle att redogöra för sina intryck och erfarenheter. Detta kan ske vid enskilda samtal eller i form av enkla muntliga eller skriftliga redogörelser i samband med övrig undervisning.

I mån av tillgång till korta instruktionsfilmer rörande detaljer av arbetet på en arbetsplats kan dessa lämpligen tas till utgångspunkt för att befästa erfarenheterna och som underlag för diskussionen kring dessa.

HANDEDNING OCH STUDIEPLAN I

SEXUALUNDERVISNING FÖR SÄRSKOLAN

FÖRORD

Undervisningen av de psykiskt utvecklingshämmande avser bl a att utveckla deras möjligheter till integrering i samhället.

Man får räkna med att de utvecklingshämmande i ökad omfattning kommer att ställa krav på att få ingå äktenskap. Mot bakgrunden härav förutsättes en så generös tillämpning som möjligt av den nuvarande äktenskapsrättens förordning om äktenskaps ingående genom dispens.

De eugeniska riskerna kan med hänsyn till senare forskning bedömas som så små att de inte kan utgöra generella hinder för psykiskt utvecklingshämmandes samhällsintegrering i sexuellt hänseende. Däremot kan man inte bortse ifrån att svår-
bemästrade individuella situationer uppstår om barn skulle födas av föräldrar som inte kan ta vård om barnet. För att undvika personliga tragedier måste förutsättas att en effektiv undervisning beträffande rådgivning i preventivteknik ges och att samhället intar en liberal inställning vad beträffar aborter i de situationer där en graviditet inte kunnat undvikas. Sterilisering bör ifrågakomma endast i de fall där ärftlig belastning verkligen kan befaras. I övriga situationer måste förutsättas att detta ingrepp kan ersättas av annan preventiv teknik.

Föreliggande handledning och studieplan i sexualundervisning erbjudes särskolans lärare att försöksvis användas i skolan. En ny upplaga med de ändringar som kan visa sig önskvärda beräknas bli utgiven senare.

Stockholm i oktober 1967

Kungl Skolöverstyrelsen

MÅL

Målet för ämnet sexualkunskap sammanfaller med den allmänna målsättningen för orienteringsämnen.

Mera konkret uttryckt innebär detta att undervisningen skall bedrivas enligt följande tre huvudpunkter:

1. Undervisningen skall bredda elevernas möjligheter att som vuxna utvinna behållning av sexuellt samliv.
2. Undervisningen skall klargöra för eleverna de normer för samlevnad i sexuellt hänseende som vår kultur kräver samt vilka handlingar som inte är tillåtna.
3. Undervisningen skall ge eleverna upplysningar av sådan art att de kan värja sig mot utnyttjande.

Denna målsättning leder till att undervisningen kommer att röra sig kring två centralpunkter, nämligen samlevnadsfrågor och faktaupplysningar.

ALLMÄNNA ANVISNINGARPROBLEM RÖRANDE STOFFETS KARAKTÄR

Undervisningen i sexualkunskap skall meddelas under samma former och i samma avspända anda som annan undervisning. Man kan emellertid inte bortse ifrån att sexualundervisningen kan medföra speciella komplikationer därför att vissa moment är svåra att beröra och därför att vi saknar en adekvat vardagsterminologi.

De svåra undervisningsmomenten är i princip av två slag, nämligen dels sådana som gäller intima sexuella detaljer, dels sådana moment som är normativa.

De flesta människor har redan från tidig ålder lärt sig att reagera med en blandning av spänning och obehag inför vissa

delar av kroppen och inför sexuella handlingar. Den som inte fått tillfälle att diskutera sexuella ting i sakliga och neutrala sammanhang så att den laddade atmosfären kring dylika frågor därigenom försvunnit, kan inte utan vidare uppleva stoffet i sexualundervisningen lika neutralt som annat lärostoff. För att komma över denna svårighet är det nödvändigt att man som lärare dels förvärvar goda sakkunskaper om detta stoff, dels tränar sig att verbalisera dem.

Gedigna sakkunskaper är en av förutsättningarna för att man skall kunna göra sin framställning så intressant att eleverna fångas av ämnet. Goda kunskaper gör också att man obehindrat kan svara på frågor. Att inte kunna besvara en fråga måste ju drabba läraren då och då och är i och för sig ingenting anmärkningsvärt, såvida man oaffekterat vidgår sin brist och lämnar ett svar vid ett påföljande tillfälle. I sexualundervisningen, där eleverna tidigare kan ha mött en vuxenattityd som inneburit tvekan och obenägenhet att svara, är det särskilt viktigt med korrekta och omedelbara svar.

Träningen i att verbalisera stoffet kan förväntas få den effekten att ju flera gånger man använder termer och förklarar skeenden inom de ömtåliga momenten desto avspändare blir framställningen. Det är bl a av detta skäl lämpligt att påbörja sexualundervisningen i en så tidig årskurs som möjligt. Redogörelsen för exempelvis könsskillnaderna skall därför ingå som en del i undervisningen om kroppen i övrigt. Att börja i en låg årskurs har också den fördelen att risken är mindre för att eleverna dessförinnan hunnit möta hithörande företeelser i sammanhang där de framställts i en laddad atmosfär.¹⁾

Svårigheterna i fråga om de normativa momenten är egentligen

---

1) Man torde få räkna med att enstaka lärare bedömer undervisningssituationen i sexualkunskap som så svår att de inte anser det möjligt att genomföra en undervisning. Hänsyn måste naturligtvis tas till detta och det blir då rektors uppgift att ordna med annan undervisare i ämnet.

desamma som för all annan normativ undervisning. Det gäller att ge saklig upplysning om sådana beteenden som inte är önskvärda på grund av att de kan leda till för individen svårbevästrade och olyckliga konsekvenser och att samtidigt inte ge uttryck för moraliserande eller förkastande attityder gentemot människor som representerar ett annorlunda beteende. Samma objektivitet krävs här som vid upplysning i alkoholfrågor och i religiösa ting. Hur man kan bemästra dessa svårigheter hänger självfallet samman med hur pass tolerant man i grunden är, men en hel del kan göras genom att man lägger upp sin undervisning på ett sådant sätt att objektiviteten underlättas.

Om undervisningen till exempel gäller momentet "Hemmet" eller "Den sexuella samlevnaden" kan man gå tillväga på följande sätt. I fråga om hemmet beskriver man det nyfödda barnets fullständiga beroende av sin omgivning, talar om att det finns olika slags hem såsom hem med två föräldrar, med en förälder, med far- eller morföräldrar, med fosterföräldrar, med elevhemsföräldrar och slutligen tregenerationshem. På detta sätt får alla barn en chans att känna att deras eget hem kan vara bra, ingen behöver uppleva sig som utanför genom att han har en annan form av hem än den som läraren beskriver och ingen har anledning att känna sig särskilt fin eller bra för att han har ett visst slags hem. Om man dessutom ser till att beskrivningen av hur barn kommer till inte ensidigt förankras i en hemmiljö utan endast blir en redogörelse för mannens respektive kvinnans roll i sammanhanget, kan man hoppas att bespara barn med problemförhållanden funderingar kring deras egen hemsituation.¹⁾ Vad gäller den sexuella samlevnaden inställer sig frågan, vilken yttre form för samlevnaden man skall beskriva som lämplig. Om man säger att sexuellt samliv hör hemma endast i äktenskapet, får man räkna med att vissa elever upplever att de intar en särställning på grund av att deras föräldrar inte är gifta, vidare kan man förutse att man försätter eleverna i en svårig-

---

1) Att hemmet är den lämpligaste miljön för små barn tas upp i avsnitt 4 och 9.

het längre fram i livet med hänsyn till att sannolikt endast ett fåtal av dem kan gifta sig. Antingen får de dåligt samvete, när de så småningom lever samman sexuellt utan att vara gifta, eller också skall de leva avhållsamt. Det sistnämnda är orealistiskt och skulle innebära att vi begär av psykiskt utvecklingshämmande någonting som vi inte begär av andra människor. För att lösa denna svårighet kan man börja sin framställning med att redogöra för de olika former för sexuell samlevnad som kan förekomma, såsom tillfälliga förbindelser med personer man inte känner, varaktiga förbindelser och äktenskap. Därefter tar man upp olika etiska uppfattningar och de olika positiva och negativa sidor som de berörda formerna för sexuell samlevnad för med sig, dvs man behandlar svårigheterna och möjligheterna, kraven och riskerna. Med utgångspunkt från denna framställning kommer man fram till att man måste varna för vissa former på grund av de stora risker de innebär.

I detta sammanhang är det väsentligt, att man som lärare - och fostrare över huvud taget - är klar över hur betydelsefull den egna inställningen är för den atmosfär som skapas kring de sexuella frågorna. Om en avspänd och tolerant atmosfär skall åstadkommas exempelvis i fråga om onani, så räcker det inte med att man i största allmänhet anser, att onani är en vanlig företeelse som är oskadlig, utan man måste framför allt kunna spontant reagera i enlighet med sin åsikt. Skulle man råka överraska en elev i en onanisituation bör man alltså låta eleven förstå och känna att det han gör inte är någonting förbjudet och därför inte föranleder någon reaktion under förutsättning att handlingen inte sker öppet.¹⁾

---

1) Öppen onani kan vara ett symptom på en psykisk störning och bör därför göras till föremål för särskild utredning. - Om ett barn onanerar extremt mycket kan detta bero på att barnet saknar möjlighet att tillfredsställa sitt legitima aktivitetsbehov. Man måste av den anledningen se till att eleverna blir sysselsatta på ett adekvat sätt.

Här tangeras svårigheten att lära eleverna en avspänd inställning till könsorganen och samtidigt blyghet i fråga om att blotta dem. Om barnen exempelvis lever i en hemmiljö där de vant sig vid att man ogenerat uppträder naken, måste man få dem att förstå att man inte får vara naken på en badstrand efter en viss ålder.

De problem som är förknippade med att vårt språk saknar ett bra förråd av användbara vardagstermer, leder till att man blir nödgad att i stor utsträckning använda facktermer, även om dessa kan kännas främmande och stela och dessutom är svåra att uttala. I vissa fall kan man tänka sig att utesluta själva termen, men redogöra för ifrågavarande företeelse. Om man exempelvis bedömer termen prostitution som alltför avancerad, kan den uteslutas ur redogörelsen. Dylika överväganden måste självfallet göras från gång till gång.

Det ordförråd som eleverna eventuellt redan har förvärvat torde utgöras dels av dialektala ord, dels av den s k vulgär vokabulären med dess dialektala varianter. Med hänsyn till att de ord som det här rör sig om sannolikt motsvarar halvklara eller helt oklara föreställningar och troligen upplevs som mer eller mindre förbjudna, bör man ta upp dem i undervisningen. Det är nämligen viktigt att de befrias från de emotionella laddningar som man kan förutsätta att de har och föras ned på ett så sensationsfritt plan som möjligt. Ett sätt att göra detta på är att man jämför användningen av vulgärtermerna med annat språkbruk. Man kan till exempel säga, att det inte är mera anmärkningsvärt att använda dem än att säga toto i stället för häst och vovve i stället för hund. Det rör sig visserligen om principiellt olika former av ersättningsord i båda fallen, men som pedagogiskt hjälpmedel torde parallellen kunna tillåtas i detta sammanhang.

UNDERVISNINGENS PRAKTISKA UPPLÄGGNING

Sexualundervisningen är enligt läroplanen inte upptagen som en schemabunden, separat undervisningsenhet. Den bör i stället integreras med undervisningen i andra ämnen med vilka den har samband.

Här nedan (s 277 ff) föreslås en undervisningssekvens som är utarbetad med hänsyn till genomsnittlig mognad och utveckling hos eleverna. Hur snabbt man kan gå fram och i vilken årskurs man kan börja får dock i någon utsträckning överlåtas till läraren att avgöra. Man bör emellertid normalt påbörja undervisningen redan i årskurs 1. Stoffets enkelhet i det inledande avsnittet i sekvensen torde göra detta genomförbart.

Vid sidan av den planerade, systematiskt upplagda undervisningen bör läraren vara lyhörd för och passa på att utnyttja lämpliga tillfällen för att meddela adekvat lärostoff t ex i sammanhang med att någon fått ett syskon eller att pornografiska bilder cirkulerar i klassen. Av vikt är vidare - som tidigare påpekats - att läraren ständigt är beredd att besvara frågor och att han, i den mån han inte omedelbart kan besvara dem eller tidpunkten för att ta upp ämnet är illa vald, verkligen tar upp dem i ett senare sammanhang och gör detta utan påtryckningar från eleverna.

När det gäller elevernas frågor får man räkna med att problem kan uppkomma genom att eleverna är förhållandevis spontana och ibland kan vara distanslösa i förhållande till sin omgivning. En lärare måste därför räkna med att bli ställd inför frågor av mycket direkt, personlig natur om intima förhållanden. Inte bara för att värja sig mot sådana frågor utan också och framför allt för att skydda eleverna mot att utveckla beteenden som kan uppfattas som påträngande och som därför kan förorsaka dem motgångar och leda till att deras sociala kontakter försvåras, måste man fostra dem till att förstå, att man inte brukar ställa personliga frågor utom till sina allra närmaste. Denna fostran får emellertid inte ske som en isolerad företeelse inom sexualundervisningen utan den skall vara ett led i undervisningen i att uppträda socialt acceptabelt i allmänhet.

På samma sätt som man i annan särskolans undervisning tar hänsyn till elevernas olika mognadsnivå och därför meddelar undervisningen i grupper eller individuellt skall undervisningen i sexualkunskap också bedrivas med den hänsyn till elevernas olika

utveckling som är motiverad. Om man av praktiska skäl i något sammanhang tvingas låta en elev delta i en grupp där undervisningen ligger något för högt är detta i och för sig inte önskvärt, men torde ej medföra större risker i sexualundervisning än i andra ämnen.

Särskild gruppindelning i sexualundervisning bör inte göras. Om så måste ske är det viktigt att pojkar och flickor undervisas tillsammans. Detta dels för att stoffet inte ger anledning till att meddela olika undervisning för olika kön och dels för att denna undervisning av eleverna inte skall uppfattas som en företeelse som kräver specialarrangemang. Visserligen kan det finnas delområden som i sina detaljer vänder sig särskilt till endera könet såsom hygien vid menstruationen. Den undervisning beträffande personlig hygien som behövs utöver den som är gemensam för alla elever torde emellertid bäst ske i form av individuell undervisning och den bör helst ske i vardagliga, praktiska situationer. Den bör med andra ord ingå i fostran till allmän daglig kroppsvård och då handhas av föräldrar och av dem som är i föräldrars ställe, naturligtvis i stödjande samverkan med skolan.¹⁾

SAMVERKAN MELLAN SKOLA OCH HEM

Samarbete mellan hem och skola, mellan lärare och den som bär ansvaret för elevernas fostran under fritiden är inte endast ett önskemål utan snarast en förutsättning för att skolans arbete skall bli framgångsrikt. En första förutsättning för att ett sådant samarbete skall komma till stånd är att hemmen och personalen på elevhemmen informeras på ett sådant sätt att de känner till och förstår meningen med skolans undervisning. Information kring sexualundervisningen bör emellertid inte ske under speciella former utan ingå i den allmänna regelbundet återkommande information som ges. Skolan bör också ge särskild

---

1) Elever som har smärtsamma menstruationer bör hänvisas till skolläkaren eller skolsköterskan.

upplysning rörande ofta återkommande eller eljest viktiga frågor. På samma sätt som man kan arrangera föreläsningar och diskussioner om tumsugning och trafikproblem kan man göra det kring temat onani.

STUDIEPLAN

I de allmänna anvisningarna har påpekats att sekvensen i föreliggande studieplan är utarbetad med hänsyn till genomsnittlig mognad och utveckling hos eleverna i särskolans grundskola. Planen innehåller nio avsnitt och man bör vid nioårig skola kunna lägga in ett avsnitt under varje läsår. I skola med tio årskurser kan momenten i avsnitt nio fördelas på de två sista årskurserna. Även andra avvikelser från sekvensen i form av att man går långsammare eller fortare fram, att man föregriper moment eller uppskjuter moment till senare tidpunkt bör ske om omständigheterna kräver det. Man bör givetvis inte sträva efter fullständig behandling av ett moment vid ett tillfälle. Tvärtom bör studieplanerna tillämpas enligt spiralprincipen, vilket innebär att samma moment vid behov behandlas vid olika tillfällen, eventuellt i flera årskurser. Vid varje nytt tillfälle ges en fördjupad och varierad framställning. Således måste exempelvis samtliga moment under avsnitt 2 aktualiseras och fördjupas innan de nya momenten i avsnitt 8 upptages till behandling. När eleverna genomgått särskolan skall de emellertid ha erhållit någon undervisning i alla de moment som förekommer i studieplanen. I fråga om enskildheter i de fysiologiska avsnitten är företeelser och förlopp inte så enkla som framställningen ger vid handen, men detaljrikedom och komplexitet måste här vika för att tonvikten skall kunna läggas vid det pedagogiskt mest gynnsamma framställningssättet.

Anvisningarna är inte att betrakta som färdiga lektionsutkast utan skall tjäna till ledning för lärarens vidare arbete genom att innehålla exempel på uttryckssätt och på hur man kan närma sig sådana avsnitt som kan bereda särskilda svårigheter.

AVSNITT 1

MOMENT: Skillnader och likheter mellan könen. Namnen på de yttre könsorganen.

Anvisningar: I samband med att man lär eleverna att benämna kroppens olika delar, lär man också namnen på könsdelarna och man får då tillfälle att konstatera att det finns likheter och olikheter mellan könen, mellan pojkar och flickor, mellan män och kvinnor. På detta stadium får det vara tillåtet att använda de naiva ord för könsdelarna som barnen redan kan. Läraren bör dock nämna de korrekta termerna: slida, penis, pung utan att kräva att barnen skall lära dem. Om eleverna använder ord som betraktas som vulgära, kan man förfara på det sätt som skisserats på s 273. Man bör dessutom öka sina ansträngningar att ge eleverna korrekt terminologi. Detta med hänsyn till att vulgärorden inte är accepterade och att den som använder dem kan få obehag av det.

AVSNITT 2

MOMENT: Kvinnans funktion. Livmodern. Fostret. Hur en gravid kvinna ser ut.

Anvisningar: Man går inte i detalj in på kvinnans funktion utan talar endast om att det är hon som får barnet. Hon har ett litet rum där barnet växer. Barnet kallas foster medan det ännu lever i det lilla rummet. Fostret kan inte lämna rummet förrän det vuxit tillräckligt. Efter en tid föder kvinnan barnet antingen på BB eller hemma.

Om eleverna frågar efter mannens roll, skall de givetvis få besked härom.

AVSNITT 3

MOMENT: Förlossningen. Barnmorskans respektive läkarens roll. Det nyfödda barnets kön. Navelsträngen och naveln. Den första vården. Amningen.

Anvisningar: Man kan här börja tala om fostret som växer i livmodern. När det vuxit färdigt för att kunna leva utanför livmodern, kan det komma ut. Vi kallar detta för förlossning. Man anknyter till vad man tidigare talat om i fråga om öppningen mellan kvinnans ben. Den kallas slida och den kan vidga sig mycket och släppa fram fostret. Den som skall föda barn behöver hjälp av barnmorska eller läkare. Fostret kan inte äta eller andas på egen hand inne i livmodern, men det finns ett rör som heter navelsträngen från kvinnan till fostret. När kvinnan andas och äter får också fostret nytta av det genom röret. Sedan barnet är fött behöver det inte längre navelsträngen men det blir alltid ett märke kvar där den suttit - naveln. Barnets första föda är mjölk från moderns bröst.

AVSNITT 4

MOMENT: Befruktningen. Mannens roll. Ägg- och sädesceller. Fosterutvecklingen. Det nyfödda barnets beroende av omgivningen. Hemmet.

Anvisningar: Här ges inte en ingående beskrivning av ett samlag och inte heller av fosterutvecklingen. Man talar endast om att inuti kvinnans kropp finns någonting som kallas äggceller och i mannens något som heter sädesceller. Mannen för in sin penis i kvinnans slida och då sprutas många sädesceller in i slidan och kommer i närheten av en äggcell. En av sädescellerna kommer först fram till äggcellen och tränger in i den. Äggcellen och sädescellen smälter ihop till en liten klump, som börjar växa och den lilla klumpen börjar allteftersom den växer likna ett barn. Man anknyter här till den gravida kvinnan, till att man skall vara hänsynsfull mot den som skall ha barn, för att hon kan ha så svårt att böja sig, att stå länge osv. Man återknyter till förlossningen, till att barnet är hjälplöst när det föds och att det blir hemmets uppgift att ge barnet vård. Man talar om att det finns olika former av hem: med två föräldrar, med en förälder, med far- eller morföräldrar, med fosterföräldrar, med elevhemsföräldrar samt tregenerationshem, och man understryker att det viktiga för det lilla barnet är att

det finns någon vuxen som tar hand om det och tycker om det.

AVSNITT 5

MOMENT: Puberteten. Menstruation. Pollution. Hygien. Onani.

Anvisningar: Man redogör för de förändringar i kroppen som blir särskilt märkbara i puberteten såsom röstförändringar, behåring och bröstens utveckling. Puberteten innebär att man börjar utvecklas till en vuxen människa. Förändringarna gäller också könsorganen. Hos pojkar börjar det bildas en vätska med sädesceller i testiklarna i pungen. Då och då rinner det litet av den ut genom penis. Detta händer ofta under sömnen, men kan också hända på dagen och det är någonting som är som det skall. Hos flickor kommer blod från slidan. Det betyder inte att man är sjuk och man skall inte tro att det är farligt, utan det är bara ett tecken på att man är på väg att bli vuxen. Det har att göra med att flickor, när de blir vuxna, kan få barn. Det är viktigt att man håller sig ren och samlar blodet i en binda eller tampong. Under puberteten svettas man ofta mer än tidigare och därför måste man tänka mera på sin hygien och använda transpirationsmedel. Man berör också de psykologiska förändringar som puberteten för med sig. Hur man ibland känner sig mera vuxen än man är och därför kommer i kollision med de vuxna, särskilt sina föräldrar. Man måste då försöka lära sig förstå sina problem och inte springa ifrån dem. Som underlag för samtal i fråga om sammanlevnadsproblem kan man ta upp fall ur verkligheten eller från litteratur eller film. Genom att tala om problemen som kan möta en ung människa kan man öka elevernas förståelse för sina egna problem och hur de skall lösas eller göras mindre. I fråga om onanin kan man utgå ifrån att eleverna kanske sett något spädbarn leka med sin penis, och sedan tala om att det är vanligt att barn leker med sina könsorgan och ibland upplever att det känns skönt. Ungdomar och även vuxna gör så ibland, för att de tycker om det. Det är ingenting som man behöver skämmas för eller vara rädd för utan det är många som gör så, men man måste komma ihåg att inte göra det annat än när man är för sig själv. Man gör det till

exempel inte på skolgården eller på gatan. Om man förstått att eleverna har pornografiska bilder och att de upplever skuld känslor för att de har dem, kan man ta upp bilderna till diskussion. Man kan då säga att det är inget fel att ha sådana bilder, men det är inte så bra om man springer omkring och visar dem, därför att alla tycker inte om sådana bilder. Man kan säga, att man måste visa hänsyn och att detta är en form av hänsyn mot andra. Det är ungefär detsamma som att man om man tycker mycket om popmusik inte skall bära omkring sin radio var som helst för då tvingar man andra att lyssna och det är inte säkert att de tycker om det. Några känner sig kanske plågade i stället. Man kan också i detta sammanhang påpeka, att det finns konstverk som föreställer nakna kroppar.

AVSNITT 6

MOMENT: Könsorganen. Samlag. Befruktning. Fostrets utveckling. Havandeskap. Förlossning. Tvillingar. Preventivmedel.

Anvisningar: Man talar här mera i detalj om de moment som tidigare berörts flyktigt, och man kan utgå ifrån den framställning som man tidigare meddelat i fråga om sädesceller, äggceller och fosterutveckling. Äggcellerna bildas i äggstokarna. En äggcell lossnar ungefär en gång per månad och transporteras genom äggledaren till livmodern. Hinnorna i livmodern sväller och fylls med blod lagom till att en äggcell lossnar, för att ett foster skall kunna utvecklas där. Om en äggcell blir befruktad sätter den sig fast i livmoderväggen och börjar växa. Om den inte blir befruktad behöver livmodern inte längre vara beredd att ta emot fostret utan hinnorna brister sönder och det börjar blöda från livmodern - menstruationen. Sädescellerna bildas i testiklarna och de transporteras genom sädesledarna och kommer ut genom penis genom urinröret.

Man talar vidare om att vid ett samlag förs mannens penis in i kvinnans slida, och att samlaget också medför lustkänsla. Sädesvätska sprutar in i slidan. Det är många millioner sädesceller som tränger in i livmodern och vidare upp genom äggleda-

ren, där en av dem kommer först fram till äggcellen och smälter samman med den. Den befruktade äggcellen glider ned i livmodern, bäddar in sig i den mjuka livmoderväggen, utvecklas från en liten klump till ett foster. Det tar nio månader och fostret får sin näring från kvinnan genom navelsträngen. Om en kvinna blir med barn får hon inte sin menstruation, men det finns också andra orsaker till att man inte får den. Man skall gå till en läkare om man tror att man är gravid och man får då råd och hjälp så att man kan sköta sig under havandeskapet. Barnet föds efter nio månader. Det kallas förlossning och innebär, att livmodern öppnar sig. Slidan är så elastisk att den kan ge efter och vidga sig utan att brista sönder. De flesta barn föds med huvudet före. Ibland händer det att två äggceller lossnar samtidigt och blir befruktade av var sin sädescell. Då blir det två foster och två barn som föds samtidigt. Två foster kan också utvecklas ur en enda befruktad äggcell. Det blir också tvillingar och de blir väldigt lika varandra. I fråga om preventivmedlen kan man i detta sammanhang beröra dem rätt summariskt, endast konstatera att man på olika sätt kan hindra sädescellen från att nå fram till en äggcell och att detta ju innebär att det inte kan bli barn vid ett samlag.

AVSNITT 7

MOMENT: Individens behov av emotionella kontakter. Olika yttre former under vilka samlag kan förekomma. Olika etiska värderingar och de positiva och negativa sidor de olika formerna kan innebära. Att leva ensam och att leva samman, dess svårigheter och möjligheter. Preventivmedel. Homosexualitet.

Anvisningar: Man kan utgå ifrån en allmän framställning om att man har vänner av olika kön och av samma kön och att all kontakt måste präglas av hänsyn mot andra. När man börjar känna sig vuxen är det vanligt att man börjar tycka om någon av motsatt kön. Om man håller ihop får man förr eller senare lust till samlag. Samlag kan förekomma under olika yttre former, såsom i form av tillfälliga kontakter med personer man inte känner, i form av mera varaktiga förbindelser och i äktenskap.

Man redogör för olika etiska värderingar i fråga om förbindelser utom äktenskapet. Vidare talar man om vad de olika formerna ställer för krav på individen, vad de kan ge av positiva upplevelser, vad de kan innebära för risker. Här inskärpes de stora risker det kan medföra att följa med obekanta personer, bl a med hänsyn till risken av könssjukdomar (som mera ingående behandlas först i avsnitt 8), utnyttjande, prostitution och narkotikagång.¹⁾

I detta sammanhang måste också göras klart för eleverna att vissa handlingar eller ord måste man vara uppmärksam på därför att de betyder någonting annat än de ser ut att betyda. Om man exempelvis blir bjuden att åka bil eller följa med på någons rum för att dricka kaffe och man inte känner den personen mycket bra, så att man säkert vet vad som menas, är det klokt att avstå därför att det kan vara så att personen egentligen vill ha ett samlag, eller göra ett homosexuellt närmande.

Att man måste ha uppnått en viss mognad för att ha samlag, inte bara vara kroppsligt mogen utan också vara så socialt mogen att man kan känna ansvar och hänsyn. Att man också alltid måste använda preventivmedel, om man inte kan ta emot ett barn. Att det för flickornas del är svårt att avgöra på egen hand vad som är bäst och att man därför skall gå till en läkare eller annan sakkunnig och få råd. Att det för pojkarna finns ett enda medel. Vidare är det viktigt att meddela, att det finns två sätt att ha samlag som påstås inte kunna leda till att man får barn, nämligen avbrutet samlag och säkra perioder, men att man inte skall frestas att tro på detta, emedan de inte är preventivmedel och man inte kan lita på att man inte blir gravid.

Man behandlar också den situationen att man måste räkna med

---

1) Att inte följa med obekanta bör tidigt inskärpas i exempelvis den samhällskunskap som förekommer i hembygdskunskapen. Denna regel skall ges en generell innebörd och inte gälla företrädesvis sexuella förhållanden; man skall inte ta emot saker av okända, då de kan vara stulna och liknande exempel.

att kunna vara ensam - det är inte säkert att man finner någon partner. De problem det kan medföra att leva ensam, men att det också finns positiva värden i att leva ensam. De positiva värdena i att ha någon att leva samman med, men också att det inte alltid är lätt eller enkelt att leva samman.

AVSNITT 8

MOMENT: Sterilitet. Sterilisering. Abort. Könssjukdomar.

Anvisningar: Sterilitetsresonemangen kan lämpligen tas in i ett vidare sammanhang, där skillnader mellan individer över huvud taget beröres. På samma sätt som det finns de som saknar sångröst, finns det personer som inte kan få barn. Det kan bero på många orsaker, en orsak kan vara att man haft en inflammation t ex könssjukdom i äggstockar eller testiklar. Det finns också en sterilitet som beror på åldern. När kvinnor blir omkring 50 år så kan de inte få barn längre. Detta är någonting positivt, eftersom det skulle vara svårt att orka med små barn när man blir äldre.

Man kan i fråga om steriliseringsresonemangen utgå ifrån steriliteten och säga att det ibland kan vara så att en person måste undvika att få barn. Vid sterilisering av kvinnan tar man bort ett litet stycke av hennes äggledare. Då kan inte äggcellerna komma till livmodern. På mannen tar man bort en liten bit av sädesledarna, så att sädescellerna inte kan komma fram till urinröret och ut genom penis.

I fråga om abort och missfall säger man att det betyder att ett havandeskap avbryts. Det kan ibland vara nödvändigt, om till exempel en kvinna som är gravid blir sjuk på ett sådant sätt att hon inte kan föda barnet eller om fostret blivit skadat. Abort måste göras på sjukhus. Om en kvinna eller en ung flicka upptäcker att hon blivit med barn utan att hon vill vara det, kan hon bli förtvivlad, därför att hon inte tror att hon skall kunna ta hand om barnet, och då händer det att hon på egen hand försöker att framkalla abort eller går till någon som inte är läkare för att göra abort. Detta är mycket farligt;

många kvinnor har blivit svårt skadade eller dött vid sådana tillfällen. Det finns ingen annan hjälp än den man får på ett sjukhus.

I fråga om könssjukdomarna kan man knyta an till framställningen i avsnitt 7, där riskerna att ha samlag med okända personer framhölls. En av de risker man tar är att man kan få svåra sjukdomar som angriper könsorganen. De sjukdomarna är mycket smittsamma och de är så farliga att det finns lagar som bestämmer hur man måste göra om man får en sådan sjukdom. Man kan här hänvisa till att samma sak gäller andra smittosamma och epidemiska sjukdomar. Om man misstänker att man blivit smittad med en könssjukdom måste man för sin egen skull genast gå till en läkare och bli undersökt, och får sedan av hänsyn till andra inte ha samlag förrän man blivit frisk igen. Man kan här också tala om att könsorganen kan drabbas av andra sjukdomar, men att man inte själv kan avgöra vilken sjukdom man har och därför måste man alltid gå till en läkare.

AVSNITT 9

MOMENT: Vad lagen inte tillåter: tvång, våld och vissa former av annorlunda sexuellt beteende. Samhällets hjälpåtgärder. Vart man vänder sig. Samlevnadsfrågor och samlevnadsproblem.

Anvisningar: I fråga om tvång och våld kan man utgå ifrån att sådant inte är tillåtet i något sammanhang. Man får därför lika litet tilltvinga sig samlag som man exempelvis får tvinga någon att under hot lämna ifrån sig någonting som han rår om eller att hjälpa till vid ett inbrott.

De annorlunda sexuella beteendena kan man sätta in i ett litet större sammanhang, där man talar om att människor är olika och att vi ibland har svårt att förstå sådana människor som handlar och tänker annorlunda än vi själva gör. Man talar också om att ett samhälle måste ha regler för hur man skall uppföra sig och att vissa beteenden inte är tillåtna. Man redogör för att sådana beteenden som att visa sina könsorgan offentligt inte är tillåtna. Man får inte heller i smyg försöka komma åt att se

på när en främmande person klär av sig. Vidare talar man om vad homosexualitet innebär och att homosexuella kontakter med personer under 18 år är förbjudna. När det gäller samhällets hjälpåtgärder hänvisas till motsvarande moment i samhällskunskapen, men man understryker hur viktigt det är att i preventivfrågor och i sådana frågor som har med lagens bestämmelser att göra vända sig till någon som kan ge råd och hjälp. Man kan då alltid vända sig till sin gamla skola, där man kan tala med lärare, skolsköterska, kurator och läkare.

I samtalen kring samlevnadsfrågor och därmed sammanhängande problem tar man upp och fördjupar sådana moment som behandlats i tidigare årskurser såsom behovet av kontakt och hur universella problem det här rör sig om samt betydelsen av förståelse och ömsesidig kärleksfull omvårdnad mellan dem som står varandra nära. Man betonar därvid särskilt vad det konkret innebär att ta hänsyn till andra människor både när det gäller kontakten med jämnåriga av samma och motsatt kön och med personer som tillhör en äldre generation. Man talar också om vad det innebär att vara vuxen, vilket ansvar man då har och vad vuxna personer gör till skillnad från barn och ungdomar.

Samlevnadsfostran

I begreppet samlevnadsfostran inbegrips de skiftande möjligheter till påverkan på individen som skolarbetet och skollivet i alla dess yttringar¹ erbjuder och som skolan bör utnyttja. Skolan skall hos eleverna grundlägga sådana vanor, attityder och värderingar som är av betydelse för deras personliga utveckling och för deras möjligheter till samlevnad. Samlevnadsfostran innebär sålunda bl a att hos eleverna väcka respekt för sanning och rätt för människans egenvärde och likaberättigande. Betydelsefullt är även att eleverna fostras till hjälpsamhet mot varandra och till tolerans. Skolan skall också hos de unga söka skapa känsla för samhörighet och medansvar och därigenom öka deras känsla av självförtroende och trygghet i samvaron med andra människor.

En god anda i klassen och lärarens föredöme är en förutsättning för att eleverna skall kunna förstå och anamma de principer för samlevnad som på olika sätt särskilt bör poängteras. Genom samtal kring frågor och problem som berör samlevnad kan elevernas känsla för ansvar och sin egen roll i sammanhanget förstärkas. Sådana samtal hör hemma inom ämnet kristendomskunskap men inte enbart i detta ämne, utan läraren bör ta upp frågorna även inom andra ämnen och låta samtalen anknyta till aktuella händelser och problem som uppstår i det dagliga arbetet. Valda budord tas upp på liknande sätt. Viktigt är alltså att läraren inte låter dessa frågor stå isolerade utan att de alltid anknyts till det som är aktuellt och konkret för eleverna. Naturlig utgångspunkt för samtal om t ex hänsyn kan vara olika arbetsområden som trafiken, hemmet och skolan. Även händelser i skolan där brist på hänsyn varit särskilt markerat eller om någon visat prov på verkligt fint hänsynstagande bör kunna på ett enkelt sätt ge tillfälle till samtal.

De vägledande synpunkterna vid val av samtalsämnen bör vara att ge eleverna uppfattning om mänskligt positiva egenskaper och därigenom även väcka deras förståelse för värdet av en personlig livsåskådning och

att ge ett naturligt bidrag till skolans arbets- och samlevnadsfostran.

I följande förteckning ges förslag till samtalsämnen som kan anknyta till olika arbetsområden inom orienteringsämnena, och som kan återkomma inom olika årskurser. Förteckningen avser inte att vara fullständig utan endast att ge exempel på olika ämnen som bör tas upp.

Förslag till samtalsämnen i samlevnadsfrågor

JAG OCH DE ANDRA

Leva tillsammans.

Lära känna varandra.

Förstå andra.

Acceptera sig själv och andra.

Kamratskap.

Trivas tillsammans.

Samverkan och beroende.

Värdet av gemenskap, att hålla ihop.

Enighet ger styrka, länken i en kedja.

Vårt behov av uppskattning och tillgivenhet.

Någon att tala med och anförtro sig åt.

Medmänsklighet - vad är det?

Tid för andra.

JAG ENSAM

När man är ensam.

När man känner sig liten.

Ibland måste man klara sig själv.

När motgången kommer.

Vårt behov av trygghet.

Att vara skyldig - att känna sig skyldig.

Inför det som syns oförklarligt.

VARDAGSPROBLEM

Egna misstag och andras.

Att såra andra - att ställa tillrätta.

Be om förlåtelse - att kunna förlåta.

Unna andra - dela med sig.
 Mina saker och andras - vårt.
 Hittade, lånade och gemensamma saker.
 Att vara mot andra som man vill att de skall vara mot en själv.
 Fair play.
 Kunna glömma.
 Att inte vara rädd för besvär.

TOLERANS

Människor - olika men ändå lika.
 Alla människors värde.
 Respekt för andras tro.
 Ta seden dit man kommer.

ATT HJÄLPA OCH VÅRDA

Ta emot hjälp - att hjälpa.
 Omtänksamhet.
 Respekt för allt levande.
 Hjälpa djuren.
 Vårda något.

FRIHET - SJÄLVSTÄNDIGHET

Ansvar.
 Frihet att göra vad man vill.
 Rättigheter som förpliktar.
 Tänka efter före.
 Ett gott omdöme.
 Kunna ändra åsikt.
 Våga vara annorlunda, att våga säga nej.
 Våga stå för en sak.
 Faran att följa med strömmen.
 Om masspåverkan.
 Att välja.

MÄNSKLIGT POSITIVA EGENSKAPER

Hänsyn.
 Hjälpsamhet.
 Tacksamhet för vad jag har och kan ge.

Trofasthet.

Vänlighet.

Rättvisa.

Ärlighet - skvaller, tala gott om andra.

Att hålla löften.

Hur man hedrar de gamla.

Insats i det tysta.

Undvika skryt.

Uthållighet - nyhetens behag.

Ett glatt humör.

DET SOM FINNS, VAD JAG FÅR

Det finns så mycket vackert.

Se - upptäcka - uppleva - förstå.

Vårt dagliga bröd.

Kärlek.

FÖLJA REGLER

Ordning ger trivsel.

Att svära trots att det finns andra ord.

Ta vara på varningar.

Att möta förbud.

Förstå stränghet.

Förhållande till överhet.

BIBLIOTEKET
LÄRARHÖGSKOLAN
I MÖLNDAL

